

KOLLEGA TARSOLY ISTVÁN

**II. József német telepesei
1784–1787**

**Pázmány Péter Katolikus Egyetem
Történelemtudományi Doktori Iskola
Gazdaságtörténeti Műhely
Vezető: Prof. Dr. Botos Katalin**

**Témavezető
Dr. Szulovszky János**

Budapest, 2011

TARTALOM

BEVEZETÉS	4
1. A német telepítések szakirodalma	4
<i>A bánsági és bácskai telepítések szakirodalma</i>	8
2. A kutatás tárgya	13
<i>A német telepítésekre vonatkozó, feldolgozott levéltári források</i>	16
I. MAGYARORSZÁG ÉS NEMZETISÉGEI A 18. SZÁZADBAN	18
1. A török kiűzése	18
2. Demográfia	20
3. Betelepítési elméletek. Kollonich Lipót	23
4. A visszafoglalt országrész benépesítése és a Neoaquistica Comissio	29
5. A bécsi udvar telepítési politikája	32
II. II. JÓZSEF TELEPÍTÉSI GYAKORLATA	35
1. A telepítés előzményei, lefolyása és eredménye	35
2. A telepeslisták 1784–1787	38
2. 1. <i>A családfők és családi állapotuk</i>	41
2. 2. <i>A gyermekek</i>	43
2. 3. <i>A bevándorlók származási helye</i>	45
2. 4. <i>Vallási megoszlás</i>	48
2. 5. <i>A bevándorlók foglalkozása</i>	51
2. 6. <i>A bevándorlók pénze és kintlévősége</i>	59
III. A TELEPÍTÉS SZÍNTEREI	63
1. A bácskai kamarai uradalmak	63
1. 1. <i>A Bácska fogalma és közigazgatása</i>	63
1. 2. <i>Bácskai demográfia</i>	66
1. 3. <i>II. József bácskai német telepesei</i>	76
2. A bánsági kamarai birtokok	81
2. 1. <i>A Bánság fogalma és közigazgatása</i>	81
2. 2. <i>A bánsági telepítések a török hódoltság után</i>	91
2. 3. <i>II. József bánsági telepítése</i>	97
3. Dunakömlőd és Németkér	104
3. 1. <i>Dunakömlőd és Németkér története</i>	104
3. 1. 1. <i>Dunakömlőd gazdasága és földje</i>	108
3. 1. 2. <i>Dunakömlőd lakosságának alakulása</i>	109

3. 1. 3. Németkér gazdasága és földje	111
3. 1. 4. Németkér lakosságának alakulása	111
3. 2. II. József dunakömlődi és németkéri telepesei	113
3. 2. 1. A telepítés költségei	121
3. 2. 2. Demográfia, lélekszám	122
3. 2. 3. Családszerkezet	125
3. 2. 4. Járványok, betegségek, halálozás	126
3. 2. 5. Származási hely	129
3. 2. 6. Vallás	133
3. 2. 7. Foglalkozás	133
3. 2. 8. Oktatás	135
4. A sóvári kamarai uradalom	136
4. 1. Sóvár története	136
4. 2. II. József sóvári német telepesei	145
4. 2. 1. A telepések útlevelei és forrásértékük	146
4. 2. 2. Az utazás	147
4. 2. 3. Demográfia, lélekszám	151
4. 2. 4. Foglalkozás	158
4. 2. 5. Vallás	160
4. 2. 6. Származási hely	161
4. 2. 7. A bevándorlók pénze	164
ÖSSZEGZÉS	166
LEVÉLTÁRI FORRÁSOK	168
HIVATKOZOTT IRODALOM	170
TÁBLÁZATOK JEGYZÉKE	182
MELLÉKLET	184
II. József kivándorlási pátense	184
KÉPJEGYZÉK	186
KÉPEK	188
SUMMARY	216

BEVEZETÉS

A magyarországi német telepítéstörténet-írás szinte egyidős a telepítésekkel, az első szakmunka Franz Grisellini tollából már 1780-ban megjelent. Különösen széles irodalma van a török hódoltság utáni két nagy korszak, III. Károly és Mária Terézia uralkodása alatt lezajlott állami és magánföldesúri telepítések történetének. A harmadik, nagy volumenű, II. József ideje alatt lebonyolított kamarai telepítés feldolgozása azonban csak résztanulmányokat eredményezett. Elsősorban a Bácska és a Bánság egyes településeinek helytörténeti munkái jelentek meg nagy számban, kezdve a betelepítések száz, majd százötven éves évfordulójának emlékére. A bécsi és a budapesti levéltárak dokumentumaiból összeállított forráskiadványában 1990-ben Oskar Feldänzer kísérelte meg összegyűjteni és közreadni a bácskai telepítés legfontosabb iratait. Munkája tiszteletreméltó, ötszáz oldalas kötetében 121 levéltári iratot közöl, amely inkább a száz évvel korábbi, Baróti Lajos által szerkesztett, a Délmagyarországi Történelmi és Régészeti Múzeum-társulat kiadásában 1893 és 1907 között megjelent adattárhoz hasonlít, történeti feldolgozásra ő sem vállalkozik.

1. A német telepítések szakirodalma

Magyarország török hódoltság utáni berendezkedésére vonatkozó kézirata, *Kollonich Lipót Einrichtungswerk des Königreichs Hungarn* (1688–1690) kétszázhusz év késéssel épp a legutóbbi időben jelent meg Stuttgartban két magyar történész, Kalmár János és Varga J. János gondozásában.¹ Kollonich műve a telepítéstörténet szempontjából azért fontos, mert legmagasabb szinten itt fogalmazódott meg először az ország benépesítésének szükségessége és betelepítésének módja. Az *Einrichtungswerk* könyvtárnyi szakirodalmat eredményezett az elmúlt évszázadokban, szinte minden telepítéstörténeti munka idézi, ezért is fontos a mű eredeti szövegének hozzáférhetővé tétele.

A török hódoltság utáni, korai német telepítés történetéről *Bleyer Jakab* (1874–1933) politikus (a nemzeti kisebbségek tárca nélküli minisztere 1919. augusztus 15. és 1920. december 16. között) és irodalomtörténész, a Magyarországi Német Népművelési Egyesület (Ungarländischer Deutscher Volksbindung-Verein) alapítója és elnöke állított össze alapvetést 1928-ban *Das*

---

¹ EINRICHTUNGSWERK, 2010

Deutschtum in Rumpfungarn címmel. Bleyer adta ki a *Deutsch-Ungarische Heimatblätter* címmel az első, magyarországi németekkel foglalkozó tudományos, negyedévenként megjelenő folyóiratot 1929 és 1933 között. E lapban jelent meg 1930-ban a másik jelentős kutató, *Konrad Schünemann* (1900–1940) cikke *Zur Bevölkerungspolitik der ungarische Stände* címmel. Schünemann a berlini Deutsch-ungarischen Institut vezetője volt és a magyarországi németek történetét kutatta. Az *Österreichs Bevölkerungspolitik unter Maria Theresia* című, több mint négyszáz oldalas monográfiája 1935-ben, Berlinben jelent meg. A kötet címével ellentétben nemcsak a korszak betelepítés-politikájával foglalkozik, hanem feldolgozta és számos bécsi és budapesti levéltári adattal illusztrálta a Mária Terézia alatt bekövetkezett telepítéseket is. A két világháború közötti legjelentősebbnek mondható összegzését Münchenben, 1936-ban jelentette meg két német történész *Franz Wilhelm* és *Josef Kallbrunner*.² Munkájuk jelentősége abban áll, hogy közreadták az általuk addig felkutatott névsorokat. A mintegy 65 ezer betelepülő nevét családfőnként források időrendjében teszik közzé, azok használatát nagyban megkönnyíti a kötet végén elhelyezett mutató.

A két világháború közötti regionális kutatások körébe tartozik és a stuttgarti Deutschen Ausland-Instituts gondozásában megjelent füzeteket sorozatban adták ki *Gottlob Schuon* munkáját 1936-ban *Die nordöstliche Schwäbische Türkei* címmel, amely a Tolna megyei németek történetét dolgozza fel a betelepítéstől az 1930-as évekig, benne számos adat a Tolna megyei Dunakömlőd és Németkér lakóiról. A munka azonban már magán viseli az 1930-as évek második felének azon irányzatát, amely a német gazdasági és kultúrfölény hangsúlyozásával mutatja be a Németországon kívüli németiség életterét.

A dolgozat szempontjából fontos Dunakömlőd és Németkér történetét a német betelepítéstől kezdve az 1920-as évek végéig *Schilling Rogér* (1901–1962) dunakömlődi származású ciszterci szerzetes, egyetemi tanár dolgozta fel. Doktori értekezés levéltári kutatáson alapul, s bár saját szülőfalujáról is ír, munkájának tudományos megalapozottságához semmi kétség sem férhet.³ Az 1932-ben megjelent „telepítés és népiségtörténeti” munkáját egy év múlva kiegészítette nyelvtörténeti vonatkozásokkal is.

A II. világháború után hosszú évtizedekig csak külföldön, elsősorban Német Szövetségi Köztársaságban jelent meg német telepítéstörténettel foglalkozó munka. Itthon az 1950-es évek

---

² WILHELM – KALLBRUNNER, 1936, Melléklet

³ SCHILLING, 1932

második felétől főként néprajzi és nyelvészeti tárgyú szakmunkák, valamint az Árpád-házi királyok alatti németekre, szászokra vonatkozó történeti munkák jelenhettek meg. Az 1960-as években a Magyar Országos Levéltár mikrofilmtárában összegyűjtött anyakönyvi mikrofilm-másolatok ugyan korlátozott módon, de lehetővé tették a németek telepítéstörténeti kutatását. A *Honismeret* című folyóirat 1985-ben rövid cikkben számolt be a magyarországi német települések helytörténeti kutatásáról, azonban a II. világháború utáni időszakban egyetlen hazai tanulmányt sem idézett, annál több NSZK-ban megjelentet.⁴ Főként jeles tudósokhoz köthető az a néhány terület, ahol sikerült a néprajzi tanulmányokon túl is publikálni. A hegyaljai németek történeti kutatását *Balassa Iván* (1917–2002) néprajztudós indította el (*Német falvak Tokaj-hegyalján*. In: Borsodi Szemle, 1959). A témára vonatkozóan a levéltárak és múzeumok szaklapjai jelentettek meg az őrizetükben lévő iratokban végzett kutatások eredményeit. Csak a rendszerváltozást megelőző évtizedben, a hazai németiség identitástudatának feléledése idején jelenhettek meg a magyarországi németiség egészére vonatkozó szakmunkák. Úttörő munkásságot fejtett ki *Bellér Béla* (1919–1995), aki elsőként írt 1981-ben rövid összefoglalót a hazai németiségről. (*A magyarországi németek rövid története*. Bp., 1981). Nem számítom a magyarországi németek II. világháborút megelőző politikai szerepével, valamint nemzetiszocializmussal foglalkozó politikatörténeti tanulmányokat ebbe a kategóriába. Azok a német telepítéstörténettel csak érintőlegesen foglalkoztak, sokkal inkább a németek II. világháborús felelősségének kérdésével, amely viszont kellő teret kapott a történeti szakirodalomban. Az Állami Gorkij Könyvtár 1983-ban bibliográfiát állított össze a II. világháború után megjelent művekről (*Németek Magyarországon. Bibliográfia 1945–1975*. Bp., 1983).

A II. világháború után külföldön megjelent német telepítéstörténet már az 1960-as évektől kezdve komoly erőket mozgató meg, főként az 1945 utáni kitelepítések elszennvedőinek jóvoltából. A kitelepített németek régi-új hazájukban hagyományörző egyesületeket alapítottak, aminek hozadéka legtöbbször az egykori magyarországi bácskai és bánáti falujuk történetének feldolgozása lett. A müncheni *Donauschwabisches Archiv* sorozatában az 1960-as évektől kezdve közel ötven kötet jelent meg, a sorozat 44. köteteként látott napvilágot *Oskar Feldtänzer* bácskai forrásgyűjteménye.⁵ A magyarországi németek egyik legjelentősebb németországi kutatója *Anton*

---

⁴ JOÓ, 1985

⁵ FELDTÄNZER, 1990

Tafferner (1910–2008). Az 1974 és 1995 között megjelent ötkötetes „Quellenbuch”-ja⁶ a hazai némettség forrásgyűjteményének bibliája, akárcsak Werner Hacker munkái. Hacker a németországi levéltárak német tartományi irataiban tárta fel és adta közre nyolc kötetben a kivándorló németekre vonatkozó dokumentumokat 1969 és 1987 között (első kötet: *Auswanderungen aus dem früheren Hochstift Speyer nach Südosteuropa und Übersee im XVIII Jahrhundert. Eine Dokumentation in Regestenform nach Unterlagen des Badischen General-landesarchivs Karlsruhe. Kaiserslautern, 1969*).

Az 1980-as években Romániában és Jugoszláviában is megjelent egy-egy, az egykori német telepesfalvak történetére vonatkozó tanulmány. Ilyen a három egykori telepes leszármazottja, Anton Peter Petri, Friedrich Reinlein és Franz Wolz közel nyolcszáz oldalas monográfiája a bánsági Marienfeld település történetéről a németek betelepülésétől a kitelepítésig.⁷

1987 márciusában Budapesten tartott nemzetközi történészkonferencián a magyarországi németek történetével foglalkoztak, amelyre a szakma abban az időben igen nagy érdeklődést mutatott. A konferencia anyagát két kötetben *300 éves együttélés* címmel, Hambuch Vendel szerkesztésében adták ki 1988-ban.⁸ A szatmári németek történetével Nyíregyházán három kutatóhelyen, a főiskolán, a múzeumban és a levéltárban a korábbi tudományos megalapozottságon (Vönház István: *Szatmármegyei német telepítés*. Pécs, 1931) elindulva jelentek meg tanulmányok az 1980-as évek második felétől kezdve (Barabás László, Margitics Tünde, Mandula Tibor).

A rendszerváltozást követően számos hazai lehetőség nyílt meg a magyarországi németek történetével foglalkozó tudományos közlemények, cikkek, kötetek itthoni publikálására, amely számos helytörténeti monográfiát, a betelepítés történetének egyes korszakaira vonatkozó tanulmányt eredményezett. Manherz Károly (1942–) szerkesztésében jelent meg 1998-ban, inkább csak tájékoztató jelleggel a magyarországi németek történetével, kultúrájával, néprajzával foglalkozó rövid összefoglaló munka.⁹ *Háztörténetek. A dunántúli németek kulturális jellemzői* címmel Márkusné Vörös Hajnalka és Mászáros Veronika szerkesztésében 2006-ban látott napvilágot a 2004-ben Veszprémben megtartott konferencia szerkesztett változata, amely a néprajzi vonatkozásokon túl, település és telepítéstörténeti vonatkozásokat is tartalmaz.¹⁰

---

⁶ TAFFERNER, 1974–1995

⁷ PETRI – REINLEIN – WOLZ, 1986, 1–783. old.

⁸ HAMBUCH, 1988

⁹ MANHERZ, 1998

¹⁰ HÁZTÖRTÉNETEK, 2006

A bánási és báncai telepítések szakirodalma

A bánási telepítések történetét a 18. század óta nagy figyelem kíséri. Még a II. József-féle telepítések előtt jelent meg a Bánáság történetét összefoglaló kétkötetes, térképmelléklettel ellátott munka *Franz Griselini* tollából. Az 1780-ban Bécsben megjelent monográfiát tekinthetjük az első bánási történeti munkának, amely felkeltette az érdeklődést a terület múltjára. A történeti összefoglalót a római korról kezdi, könyvmatos grafikákkal illusztrálva a leírtakat. Külön fejezetet szentel a török uralom utáni betelepítések részleteire, mely falvakba, honnan és hány colonust mozgatott meg a bécsi kormányzat.¹¹ Griselini könyvében végig a Bánáság vagy németül Banat nevet használja, igazodva az ekkor még hivatalos, kamarai birtokok összefoglaló elnevezéséhez. 1779-ben a Bánáság területén megszervezték az egykori vármegyéket, amelyeknek joghatósága a határőrvidékekre és a kamarai birtokokra csak igen korlátozott mértékben terjedt ki. A 19. század második felének magyarországi történészei (*Baróti Lajos*, *Milleker Bódog*, *Szentkláray Jenő*) kezdik munkáikban a terület megnevezésére a Dél-Magyarország nevet használni, ezzel is tiltakozva az egykori „törvénytelen” tartományi szervezés és névhasználat ellen.

A legelső összefoglaló mű, amely a Habsburg Birodalom népeivel foglalkozott, *Karl Czoernig* 1855-ben megjelentetett *Ethnographie der Oesterreichischen Monarchie* című munkája. A háromkötetes mű harmadik kötetében a telepítéstörténet török utáni időszakára nyújt a mai szakember számára is tudományos igényű összefoglalást. Kisebb tévedései főként a munkálkodásának úttörő jellegéből és az osztrák nézőpontú elfogultságából fakadnak. Ne felejtsük el, hogy az Osztrák Tudományos Akadémia és számos királyi társaság tagjának munkája mindössze néhány évvel a feudális társadalmat felforgató 1848–1849. évi forradalmak és a magyarok szabadságküzdelme után íródtak.¹² Talán éppen ebből következően a magyar bánási történetkutatók kevésbé használják Czoernig kötetét, és csak ritkán hivatkoznak rájuk. Kétségtelen, a magyarságra nézve bántó, hogy Czoernig a magyarokat, megkülönböztetve az európai németektől, szlávoktól, rómaiaktól (franciáktól, olaszoktól, spanyoloktól, románoktól) ázsiai népfajnak sorolta be, együtt az örményekkel, zsidókkal és cigányokkal.¹³

A bánási vármegyék Magyarországhoz történt visszacsatolásának száz éves évfordulója alkalmából jelent meg 1879-ben Temesváron *Szentkláray Jenő* monográfiája, amely az akkor

---

¹¹ GRISELINI, 1780

¹² CZOERNIG, 1855

¹³ CZOERNIG, 1855, III. kötet, 1–2. old.

ismert levéltári források alapján dolgozta fel a Bánság történetét. Kutatásait a bécsi levéltárak irategyütteseiben végezte el, amelyek közül több azóta már a Magyar Országos Levéltárban található, valamint kutatást végzett Budapesten is, a kamarai levéltárban.¹⁴ A kutatómunkájában kihagyta a Temesi Bánság akkor még Temesváron őrzött, és csak 1889-ben kutathatóvá lett Landes Administration iratait. Terjedelmes kötetében igen részletesen feldolgozta a telepítések történetét, időrendben haladva, tekintettel valamennyi nemzetiségre, azok származási és letelepedési helyére.

A Landes Administration 168 kötetből és 43 csomóból álló irategyüttese a temesvári adminisztráció 1716–1778 közötti iratait tartalmazza. 1889-ig a temesvári Pénzügyi Igazgatóság irattárában őrizték, majd Budapestre, az Országos Levéltárba szállították. A korszak kutatói ekkor szembesültek azzal a ténnyel, hogy az iratok megvannak, bár a korábbi szakszerűtlen selejtezés miatt terjedelmük jelentős mértékben lecsökkent. Mégis értékes provenienciális irategyüttest képeznek, a korszak kutatói számára fontos forrásul szolgáltak.¹⁵ *Baróti Lajos* (1856–1933) a Bánság történetével foglalkozó történész, irodalomtörténész, 1890-ben az *Ethnographia* hasábjain először közölt terjedelmes tanulmányt a Bánság német betelepítéséről, amelyet az új levéltári dokumentumok alapján dolgozott fel. Munkáját két évvel később önálló kötetként is megjelentették. Különösen értékes a Függelék adattára, amelyben a falvak betűrendjében mutatja be a bánsági migrációt 1716-tól, azaz Mercy gróf kormányzásától kezdve az 1738–1739. évi török háborúig.¹⁶ Folytatva a kutatást, a *Délmagyarországi Történelmi és Régészeti Múzeum-társulat* hasábjain 1893 és 1907 között *Adattár* címen válogatott iratokat tett közzé, megalapozva vele az újabb Bánság történetével foglalkozó tanulmányokat. Különösen hasznosak a telepítések történetére vonatkozó dokumentumkivonatok, valamint az igen részletes mutatók, kár, hogy a többször újrainduló szövegközléshez nincs összevont mutató, így azokat csak többszöri újratekintéssel lehet átnézni.¹⁷

Milleker Bódog (1858–1942; német nyelvű munkáiban Felix), Dél-Magyarország név alatt szintén csak a Bánságot értette. A verseci történész a bánsági régészeti leleteket írta össze az 1897 és 1906 között megjelent háromkötetes munkájában, *Délmagyarország régiségleletei a honfoglalás előtti időkből* címmel. Majd mintegy ennek folytatásaként okleveles hivatkozásokkal

---

¹⁴ SZENTKLÁRAY, 1879

¹⁵ A Magyar Országos Levéltárban E 303 törzsszám alatt őrzik, Landes Administration in dem Banat néven

¹⁶ BARÓTI, 1892

¹⁷ BARÓTI, 1892–1907

dokumentálva megjelentette a *Délmagyarország középkori földrajza* című, a Bánság négy vármegyéjének (Torontál, Keve, Krassó, Temes) rendjében leírt, főként középkori, néhol 19. századi utalásokkal is ellátott történeti földrajzi munkáját.¹⁸ Ezekkel párhuzamosan számos, elsősorban a német településekre vonatkozó helytörténeti monográfiát jelentetett meg, amelyek között találunk olyat is, amely a jozefinista telepítés időszakára esik, ilyen például Nagyzsám monográfiája. A településhez tartozó, attól négy kilométerre fekvő Freudenthal falut 1786-ban alapították német telepesek, s bár erről az időszakról csak mintegy nyolc oldalon ír, munkája mégis értékes, mivel felsorolja az ide települt német családok neveit és azok származási helyeit, lehetőséget nyújtva a további kutatásoknak.¹⁹ Versec kétkötetes, németül és magyarul is megjelent monográfiájában Milleker kevés helyet szán a város német telepeseinek, azonban ezek is fontosak, akárcsak a freudenthali ismertetés, ugyanis a jozefinista német telepesek családneveit itt is feltüntette, a származási hely megjelölésével együtt.²⁰ A gróf Mercy tábornok által vezényelt első bánsági időszak szervezett német telepítésről írott tanulmányában a 1720 és 1726 közötti időszakot dolgozta fel.²¹

A bácskai telepítéstörténetek megkerülhetetlen monográfiáját egy hajdani jozefinista telepesből lett helytörténész írta. *Johan Eiman* (1764–1829) újsziváci jegyző 1822-ben megjelent tanulmánya nemcsak az újsziváci telepítéstörténet összefoglalása.²² Művében kitér az egész Bácska II. József-kori telepítésére. Név és származási hely szerint közli az újsziváci telepeseket. A Németországból Magyarországra költözködését napról-napra feljegyezte, útinaplójából értékes adatokat tudhatunk meg a korabeli közlekedési viszonyokról is. Eimann másik, kéziratban fennmaradt feljegyzéseit az 1970-es években Németországban Friedrich Kuhn sokszorosította, amelyből egy példányt az Országos Széchényi Könyvtárnak is megküldött. Madártávlatból lerajzolta Újszivác határát, amelyen jól látható a település korabeli szerkezete. Ez azért fontos, mert Újszivác esetében nem új telepítésről van szó, hanem egy már meglévő községet újítottak fel és költöztették be új lakóit.²³

A jozefinista telepítés százéves évfordulóra számos település tartotta fontosnak, hogy megemlékezzen a betelepülésről és annak körülményeiről. A bácskai Torzsa község evangélikus

---

¹⁸ MILLEKER, 1915

¹⁹ MILLEKER, 1909, 12–19. old.

²⁰ MILLEKER, 1886, 197. old.

²¹ MILLEKER, 1923

²² EINMAN, 1822

²³ EINMAN, 1798

papja *Famler Gustav Adolf* 1884-ben példaértékű, 134 oldalas könyvet állított össze falujának történetéről a betelepülés körülményeiről, annak gazdasági vonatkozásairól, valamint a falu egyházának és iskolájának történetét. Különösen értékesek a demográfiai szempontú adatai (a száz év alatt 6156-an születtek, 1835 házasságot kötöttek és 3684-en haltak meg). Névsora segítségével a telepések beazonosíthatók a kancelláriai telepeslistákon található személyek adataival, amelyek segítségével feldolgozható lenne egy újonnan telepített, kizárólag evangélikus felekezetű német telepesekből álló település teljes telepítéstörténete.²⁴ A százéves évfordulóra adta ki Kiskér német telepesfalú történetét *Koch József* kiskéri evangélikus lelkész és történész,²⁵ akinek cikkei a Bács-Bodrog vármegyei Történelmi Társulat Évkönyvében jelentek meg. *Jausz Johan* 397 oldalas monográfiát írt Szeghegy falu történetéről 1885-ben.²⁶

A két világháború között, különösen a harmincas években, a jozefinista telepítések 150. évfordulójára ismét lendületet vett a helytörténeti munka. A bácsfeketehegyi (Feketić) németek történetét *Pratscher Viktor* 1936-ban jelentette meg.²⁷ Az Újverbász határában lévő Feketicspuszta másodlagos német telepesfalú, ugyanis a községet 1784–1785-ben kunhegyesi magyarok alapították, azonban a szomszédos Újverbászról átköltözött németekkel vegyes lakosságúvá vált. A német telepesekkel alapított Bulkesz falu 150 éves történetét 1936-ban *Karl Elicker* evangélikus pap adta ki.²⁸ Az ebben az időben megjelent bácskai német helytörténeti munkák legtöbbször a betelepítés és a település későbbi történetére vonatkoztak (Bácsspalánka, Kula, Rácmilitics, Újsóvé, Újszivác), de készültek tanulmányok a németországi kivándorlásról (*Franz Stanglica* a lotharingiai kivándorlást dolgozta fel 1934-ben),²⁹ valamint nyelvtörténetre vonatkozók is (Szeghegy, Verbász, Dunakömlőd és Németkér).³⁰

A II. világháborútól a rendszerváltozásig a délvidéki német telepítésekre vonatkozó hazai szakmunka nem jelent meg. A rendszerváltozás után a kutatás és a publikálás csak lassan indult meg. A Szegeden megjelenő *Dél-Alföldi Évszázadok* sorozat 1998-ban helyet adott *Kovách Géza* (1925–2004) monográfiájának, a Bánság 1716 és 1848 közötti demográfiájáról.³¹ Kovách

---

²⁴ FAMLER, 1884

²⁵ KOCH, 1885

²⁶ JAUSS, 1885

²⁷ PRATSCHER, 1936

²⁸ ELICKER, 1936

²⁹ STANGLICA, 1934

³⁰ SCHMIDT, 1899; MORNAU, 1915

³¹ KOVÁCH, 1998

azonban a 369 oldalas munkájában a Bánságot 27 falujával érintő és mintegy 12 ezer főt megmozgató jozefinista német telepítésről nem ír. Ugyancsak a Bánságról írt tanulmányt a *Móra Ferenc Múzeum Évkönyve Történeti Tanulmányok* sorozatában 2002-ben Marjanucz László (1954–) a bánsági berendezkedés és telepítés történetéről Mária Terézia koráig.³²

A pécsi székhelyű MTA Regionális Kutatások Központja és a szegedi Virtuális Intézet Közép-Európa Kutatására 2009-ben közösen bánsági konferenciát rendezett, *A Bánság, mint történeti régió sorsa a török kiűzésétől napjainkig* címmel. A konferencián elhangzott előadások anyagának szerkesztett változatát a 2008-ban indult *Közép-Európai Közlemények* hasábjain tették közzé.³³ E számban jelent meg a német telepítéstörténet kérdésköréhez kapcsolódó, a bánsági német bevándorlás okait elemző tanulmány Marjanucz Lászlótól,³⁴ a Bánság történeti földrajzával is foglalkozó *Kókai Sándor* (1961–) tanulmánya „A Bánság, mint a történelmi Magyarország sajátos régiója különböző szemléletek tükrében” címmel, *Hajdú Zoltán* (1952–) értekezése „A Bánság térfejlődésének közigazgatás-történeti csomópontjai 1918-ig, *Csüllög Gábor* (1955–) „A Bánság változó szerepe Magyarország történeti térszerkezetébe a 10–19. század között, valamint *Suba János* „A Habsburg Birodalom térképei a Bánságról (XVIII–XX. század)” című cikke.

A Nyíregyházi Főiskola keretében 2009-ben alakult meg a Kelet- és Közép-európai Kutató Központ, amely teret ad a német migrációkutatásnak is (*Barabás László*).

A Kárpát-medence régiói sorozatban *Horváth Gyula* 2009-ben jelentette meg közel hatszáz oldalas monográfiáját *Dél-Erdély és Bánság* címmel.³⁵

A Bácska magyar telepítéstörténetével foglalkozó kutatókat Mária Terézia, de különösen II. József idejére, az Alföld egyes falvaiból történt kirajzás foglalkoztatta. Ennek történetével már a II. világháború előtt is többen foglalkoztak. *Nagy Kálozi Balázs* a jász-kunsági reformátusok bácskai letelepedéséről írt tanulmányt. (*Nagy Kálozi Balázs: Jász-kunsági reformátusok leköltözése Bácskába II. József korában*. Bp., 1943). A magyarok Bácskába költözésének kétszáz éves évfordulója ismét fellendítette a jozefinista telepítéstörténeti kutatást. 1986-ban Túrkevény kiállítását rendeztek, Kisújszálláson tudományos konferenciát szerveztek a bácskai kitelepülés emlékére, amelynek szerkesztett változatát a Szolnok Megyei Múzeumok Közleményeiben jelentették meg 1989-ben. A bácskai telepítéstörténet kiemelkedő eredménye *Gyetzvai Péter*

---

³² MARJANUCZ, 2002

³³ KEK, No 9.

³⁴ MARJANUCZ, 2010

³⁵ HORVÁTH, 2009

háromkötetes, összesen 2382 oldalas óriásmonográfiája, amely a *Tiszai Korona-kerület telepítéstörténete* címet viseli.³⁶ A három kötet végigviszi a terület történetét a honfoglalástól a 18–19. század fordulójáig. A második kötetben feldolgozta a Tiszai koronakerület tíz helysége 67 összeírásának névanyagát 1753-tól kezdve az 1828. évi országos összeírásig, amelynek során 37 ezer nevet tartalmazó anyagot dolgozott fel. A harmadik kötetben néhány péterrévei földműves család leszármazását tárta fel. Gyetvai Péter munkája témánk szempontjából nem releváns, mivel német származású családokat nem dolgoz fel, legfeljebb kutatási módszertana keltheti fel az érdeklődést.

A dolgozat egyik fő témájáról, Sóvár és a sóvári uradalom történetéről a sóbányászattal és a sókereskedelemmel foglalkozó szakirodalomban csak néhány bekezdésnyi utalás található. Sáros vármegye háromkötetes monográfiája Sóvár történetében a középkori eredetű sóvári Soós család szerepét hangsúlyozzák, Sóvár említése itt is főként a sókereskedelemre és a só bányászatának különleges technológiájára, a só lepárlásának módjára összpontosul.³⁷ Önálló mű Soós Elemér Sóvár történetét bemutató 1926-ban megjelent 39 oldalas füzeté,³⁸ azonban sem ebben, sem más műben még említés sincs a II. József-kori németek telepítésére. Éppen ezért tekinthető alapvetésnek jelen dolgozatnak a sóvári kamarai uradalom német betelepítésének történetére vonatkozó fejezete, amely későbbi, a témára vonatkozó tanulmány megírásának alapja lehet.

2. A kutatás tárgya

A társadalomtörténeti vonatkozásokat számos tanulmány érintette, azonban a jozefinista telepelisták teljes körű feldolgozását mindez ideig még senki nem végezte el. A feladatot ma már jelentősen megkönnyíti a számítógépes adatbázis-kezelő program, amelynek során a bármely releváns társadalomtörténeti kérdésre választ kaphat a kutató. Jelen munka fő tárgya tehát a telepelisták vizsgálata.³⁹ A legegyszerűbb kérdések a telepések összlétszámára vonatkoznak. A történeti szakirodalom meglehetősen elnagyoltan 35–40 ezerre teszi számukat. Megvizsgálom a telepések családszerkezetét. Erre megfelelőek a telepelisták adatmezői, de különösen értékes a sóvári uradalom iratai között, igaz csak kis populációra talált összeírás, amely mindkét szülő és

---

³⁶ GYETVAI, 1992

³⁷ TÓTH, 1910

³⁸ SOÓS, 1926

³⁹ Jelen dolgozat előtanulmányának tekinthető az 1993-ban a Történeti Demográfiai Füzetek hasábjain megjelent tanulmányom, lásd KOLLEGA TARSOLY, 1993

gyermekük korát is közli a szálláshelyükre történt megérkezésük napján. A listák alapján fény derül a telepesek származási helyére, családi és vallási összetételére, szakképzettségükre, valamint pénzügyi helyzetére is.

A települések kiválasztásánál figyelembe vettem az újonnan alapított telepesfalvak nagyságát is. Vizsgálat tárgyává téve azt, hogy vajon van-e különbség a legkisebbek közé tartozó, 48 háztartással alapított Sóvár és az átlagosnak tekinthető Dunakömlőd és Németkér között.

II. József 1782. szeptember 22-én kihirdetett telepítési pátense hatására az éppen alakuló tíz magyarországi közigazgatási kerületből kilencbe 1784 és 1787 között főként német tartományokból 7600 család érkezett. A telepesek több mint háromnegyedét Bácskába és Bánságba költöztették, de a beszercebányait kivéve, mindegyik kerületbe jutottak. Ahhoz, hogy megértsük, mi tette szükségessé ezt a több száz közigazgatási szakember, iparos és napszámos munkaerőt megmozgató, komoly szervezettséget igénylő, négy évig tartó állami akciót, meg kellett vizsgálni a magyar történelem 18. századi folyamatát, kezdve a török kiűzésétől egészen II. József uralkodásáig. Ennek során ki kellett térni a Habsburg telepítéspolitikára, a társadalmi, főként a nemzetiségi folyamatokra, mert mindezek együttesen hatottak arra, hogy 60–100 évvel a török hódoltság megszűnése után még mindig szükség volt erre a 34 ezer főnyi német populációra. A 18. század során lezajlott német, szerb, román és még más, arányaiban lényegesen kisebb számú nemzetiségek bevándorlása, valamint az állam és a magánföldesúri telepítési akciók az ország déli területének népességi arculatára az Osztrák–Magyar Monarchia bukásáig, sőt számos szempontból a II. világháború végéig kihatással voltak.

A pusztává lett hódoltsági területekre tekintettel a török kiűzésével egy időben a bécsi udvar kialakította a telepítéspolitikáját. Ennek áttekintése után önálló fejezetben bemutatom a Magyar Királyi Kancellária levéltárában őrzött több mint ötezer családfő és család adatait tartalmazó, rendkívül adatgazdag telepeslistákat. Az 1784. április 18-án kezdődő névsort 1786. október 27-éig vezették, amely az összes betelepültek 66,5%-át jelenti. Ez az arány statisztikai szempontból alkalmassá teszi a teljes telepesállományra vonatkozó következtetések levonását.

A kérdés megválaszolásához meg kell vizsgálni a telepítések színtereit is. A Bácska és a Bánság vizsgálata azért elengedhetetlenül fontos, mivel e két földrajzi-történelmi tájra az akció négy éve alatt 5790 család, mintegy 26 ezer fő érkezett, ami a teljes telepített népesség 76%-a. A Bácska 18, a Bánság 27 településére költöztettek telepeseket. E két területi egységen az ide érkezettek teljes létszámára vonatkozóan végeztem el a vizsgálatot. A 18. századi történelmi

különbségén túl mindezt az is indokolja, hogy a korabeli adminisztráció is külön kezelte azokat, függetlenül attól, hogy II. József 1785. évi közigazgatási rendeletében összevonta az alig néhány éve önállóságukat visszanyert bánsági vármegyéket a Bácskával, beosztva a Temesvári kerületbe.

A Bánságba és a Bácskába vegyes telepítés történt. A telepítéseknek két típusát lehet megkülönböztetni. Üres vagy alig lakott területre költöztettek telepeseket úgy, hogy kamarai mérnökök által megtervezett községet hoztak létre. Az újonnan alapított falvakban közös az – akár régi, a történelmi korokban már létezett települések helyén, akár valamelyik település határában, korábban pusztaságként, üresen álló területen hajtották végre a telepítést új házak felépítésével –, hogy itt egyáltalán nem, vagy csak elenyésző számban éltek különböző nemzetiségű elemek. A másik telepítési módszer az, amikor egy már meglévő, többnyire a 18. században főként németekkel betelepített, néhány évtizedes múlttal rendelkező településhez költöztették a németeket. Többnyire új házakat építettek itt is, de néhány esetben előfordult, hogy a kamara kész házakat vásárolt a telepesei számára. Nagyobb települések, szabad királyi és mezővárosok esetében más nemzetiségű és vallású lakossággal költöztették össze a telepeseket. A részletes telepítéstörténeti vizsgálatot éppen ezért két másik, a pécsi és a kassai kerületben fekvő kamarai birtok három településén, a Tolna vármegyei Dunakömlődön és Németkéren, valamint a Sáros vármegyei Sóváron végeztem el, ahol új telepítések történtek, elszigetelve környezetétől és a többi jozefinista telepes községtől egyaránt.

Dunakömlőd és Németkér a dunaföldvári kamarai uradalomhoz tartozott, a Vallás és Tanulmányi Alap birtoka volt. Sóvár önálló, kamarai tulajdonban lévő sóbánya és erdőgazdasági uradalmi központ volt. Mindhárom falu új telepítésnek számított, függetlenül attól, hogy már mindnek több évszázados, az Árpád-korig visszanyúló múltja volt. A Sóvár mellett létesített településrészbe, a későbbi Németsóvárra 48 családot, Dunakömlőd és Németkér falvakba összesen 230 családot költöztettek. A fentiekén kívül számos kamarai uradalom befogadott telepeseket Németországból. Róluk az 1787-ben készült települések szerinti kimutatásból kaphatunk tételes kimutatást.⁴⁰

A több mint ötezer telepescsalád adatainak elemzése után önálló fejezetekben megvizsgálom a négy telepítési egységet, a Bácskát, a Bánságot, a telepítések idején együtt kezelt egy uradalomhoz tartozó Dunakömlődöt és Németkért, végül a történeti irodalom által eddig feldolgozatlan, egyetlen szakmunkában még említésként sem szereplő sóvárit. Dunakömlőd és

---

⁴⁰ A táblázatot a *II. József telepítési gyakorlata* fejezetben közlöm, idézve CZOERNIG, 1857, III. kötet, 70. oldalról

Németkér, valamint különösen Sívár esetében a kutatást a mikrotörténelem módszereivel végeztem el. A sívári uradalom telepítésére vonatkozó iratanyagában olyan részletes, kizárólag a telepések költözködését, valamint az első Síváron töltött időszakot dokumentáló iratok maradtak fenn, amelyek alkalmasak egy 18. század végi közösség hétköznapijainak bemutatására, demográfiai, társadalomtörténeti vizsgálatára.

Ezek a fejezetek alapvetően két részből állnak. Az első részben fő célnak a tájak és a települések megismertetését tűztem ki. Röviden bemutatom a Bácska, a Bánság és a szóban forgó települések történetét, kiemelve a közvetlen telepítés előtti évtizedeket. A második részt a telepítés társadalomtörténeti feldolgozása teszi ki. A migrációs népesség legfontosabb demográfiai jellemzőit igyekszem feltárni, bemutatva egy olyan közösséget, amelyet a migrációs készletesen felül leginkább csak az tart össze, hogy német nemzetiségűek. Más összetartó erő – a vallás és a közös származási hely, amely korábban legtöbbször a Felső-Rajna vidék volt – ebben a populációban már nem figyelhető meg. II. József türelmi rendeletének köszönhetően számos protestáns felekezetű is érkezett, továbbá nemcsak a Felső-Rajna vidékről, de majd minden német területről útnak indultak a kivándorlók.

A dolgozat egyes fejezeteiben található táblázatok nagy része a telepeslistákon szereplő teljes telepesnévsor számítógépes feldolgozása alapján készült, ezért azokra külön nem hivatkozom.

A német telepítésekre vonatkozó, feldolgozott levéltári források

A Magyar Országos Levéltárban őrzött 18. századi központi kormánysszervek iratai rendkívül gazdagok a telepítéstörténet kutatása szempontjából. Az állami telepítéseket a Magyar Királyi Kamara finanszírozta, irányította és a lebonyolítását ellenőrizte. Ezért a jelentések, beszámolók is ide érkeztek be, ahol az összefoglaló jelentéseket elkészítették és megküldték az udvar számára. A kamarai átszervezések miatt az iratok számos kamarai fondban és állagban megtalálhatók, attól függően, hogy éppen milyen ügyosztály, hivatal végezte a feladatot. A közigazgatás változásairól és a vonatkozó iratokról az egyes telepítés helyszínét bemutató fejezetben részletesen kitérek. A tanulmányom szempontjából legfontosabb iratokat mégsem a kamarai fondokban, hanem a Magyar Királyi Kancellária Acta Generalia állagában találtam meg. Az 1784 és 1786 közötti időszak telepítéseinek listáit a kamara megküldte a kancelláriának. A három év alatt szinte

változtatás nélkül vezetett listákon tíz egyforma, a telepésekre és családjukra vonatkozó személyi adat szerepel, amelyek feldolgozása a dolgozat legfontosabb téziseit jelentik.

A Helytartótanács és a Magyar Kamara 1785-ben elrendelt egyesítése következtében a Tanulmányi Alap ügyeit a Helytartótanács Departamentum Fundi Studiorum önálló ügyosztálya intézte. Ide kerültek a dunaföldvári uradalom két településének ügyei is, majd II. József halála után visszaállt az eredeti rend. Ettől az időtől kezdve ismét a kamara irányította az uradalom gazdálkodását, beosztva a pécsváradi kerülethez.⁴¹ Rendkívül értékes az 1786. március 24-én kelt összeírás, amelyet Nagy Mihály földvári Ansiedlungs-Rechnungsführer állított össze a telepítés kezdete óta történt demográfiai változásokról. A telepések adatait a kancelláriaihoz hasonló részletességgel sorolja fel, ez alapján lehetett feldolgozni a két község telepítéstörténetét.

A korszak kincstári uradalmainak iratai közül egyedül a sóváriban található olyanok, amelyek a két évig tartó telepítés szinte minden mozzanatára maradtak fenn iratok, többek között a telepések családi útlevelei, a telepesházak felépítésének dokumentumai, levelek, kérvények, kimutatások. Ezért a Sóvári uradalom telepítéstörténetével részletesebben is foglalkozom.

A Magyar Országos Levéltár térképtárában és tervtárában végzett kutatásaim alapján a telepítések helyszínére és az építkezésekre vonatkozó terveket tártam fel.

A feldolgozott dokumentumok pontos jelzeteit a LEVÉLTÁRI FORRÁSOK fejezetben adom meg.

Ezúton szeretném hálás köszönetemet kifejezni dr. Botos Katalin professzor asszonynak, hogy témámat befogadta a Pázmány Péter Tudományegyetem, Történelemtudományi Doktori Iskola, Gazdaságtörténeti Műhelyébe, továbbá köszönetemet fejezem ki dr. Szulovszky János témavezetőnek, továbbá a tanulmány elolvasásáért és hasznos tanácsaiért barátaimnak, dr. Bakos Noéminek, dr. Hernádi Lászlónak és Kaposy Miklósnak, valamint nővéremnek, Terkának.

---

⁴¹ FELHŐ – VÖRÖS, 1961, 324–325. old.

I. MAGYARORSZÁG ÉS NEMZETISÉGEI A 18. SZÁZADBAN

1. A török kiűzése

Történeti tagolás szempontjából Közép-Európa és benne Magyarország 18. századi története 1686-ban, Buda visszafoglalásával kezdődött.

Bécs falainál 1683. szeptember 12-én a százezres török sereg felett mindent elsőprő győzelmet aratott a császári sereg, s még ugyanazzal a lendülettel felszabadították Esztergomot is. Ekkor kezdődött Magyarország tizenhat évig tartó felszabadító háborúja. 1684-ben megalakult a Szent Liga I. Lipót, XI. Ince pápa, Sobieski János lengyel király és Velence részvételével abból a célból, hogy a törököt kiszorítsák Magyarország területéről. A szükséges anyagi forrást a Ligának, a hadsereg ellátását (kvártély, porció, forspont) Magyarországnak kellett biztosítania.

Buda 1686. szeptember 2-án szabadult fel, majd ugyanebben az évben az ország nagy része is: Simontornya, Pécs, Siklós, Kaposvár. A második mohácsi csatában, 1687 augusztusában a török hadsereg vereséget szenvedett, ezzel a Dráva, majd a Száva vonala mögé szorult vissza.

1688-ban, Nándorfehérvár, Szendrő és Galambóc várának visszafoglalása évében alakult a Neoaquistica Commissio, azzal a céllal, hogy a háború költségeinek egy része megtérüljön.

A török kiűzése után a gazdasági élet beindulásának fő problémája a munkaerő hiánya volt. Ezért 1689. augusztus 22-én rendeletet adtak ki a Magyarországra bevándorló külföldiek, elsősorban a német tartományban élők számára nyújtott kedvezményekről. Ekkor telepítették be Baranya és Pest vármegyét, és kapott német lakosságot Buda és a Buda környéki hegyek falvai.

A császári seregek 1689-ben Szerbiában, Nis mellett aratott győzelmük után a szerbek tömegesen álltak át a keresztény oldalra és katonai akciókat szerveztek a törökök ellen, majd amikor a hadiszerencse ismét a törökök oldalára állt, s 1690-ben visszafoglalták Nándorfehérvárt, a szerb lakosságnak menekülnie kellett. A menekülés célterülete Magyarország lett; Csernovics Arzén ipeki pátriárka körülbelül kétszáz ezres szerb népességgel költözött át és telepedett le hazánkban. A szerbek részt vettek a felszabadító harcokban, majd I. Lipót 1698-ban elrendelte a katonai egységeik felállítását, s megalakult a szerb határőrvidék szervezete.

A hadiszerencse 1691-ben ismét fordult, a szalánkeméni csatában a császári seregek jelentős győzelmet arattak. 1695-ben Gyula várának elfoglalásával a Marostól északra eső terület

szabadult fel. A hadsereg működése rendkívül költséges volt, ezért Kollonich Lipót, a kamara elnöke 2 millió forint adót írt elő, amelyet nemcsak a jobbágysággal, hanem a kisnemesekkel is kifizették, majd az adót 1698-ban 4 millióra emelte. A jobbágyokon kívül az adó egyharmadát a nemeseknek, egy tizenhatodát a városoknak kellett fizetniük. A török ellenes hadi események Magyarországon 1697. szeptember 11-én fejeződtek be. Savoyai Jenő, a frissen kinevezett császári hadvezér Zentánál döntő győzelmet aratott.

A 16 évig tartó felszabadító háború idején sem a visszavonuló török csapatok, sem a felszabadító hadsereg nem kímélte a lakosságot. Számos helyen olyan pusztítást végeztek, hogy a falvak teljes lakossága elvérzett. Ami a százötven éves török uralmat valahogy kibírta, az szinte teljesen elpusztult a felszabadító harcok során. Elsősorban a hadak útjába kerülő területek, s kiemelten is Bácska szenvedte el a legnagyobb veszteséget.

A huszonöt évre megkötött karlócai béke (1699) megteremtette a lehetőséget arra, hogy a felosztott Magyarország a Temesköz kivételével ismét egyesüljön, a visszafoglalt területen új élet kezdődjön. A török háborúban részvett magyar ezredeket leszerelték, 1702-ben az ország háború által már nem sújtott területén húsz végvárat lebontottak (Ecsed, Kanizsa, Nyitra, Palota, Pápa, Szendrő, Tata, Veszprém stb.), a déli végvárakba szerb és német katonákat telepítettek. A leszerelt, letelepedni nem tudó katonák az ország területén szétszéledve kóboroltak, komoly társadalmi problémát jelentve, végül a császár besoroztatta őket a császári hadseregbe.

Négy évvel a törökkel megkötött béke után kitört a Rákóczi-szabadságharc, amelynek ismét számos újjáéledő település esett áldozatul. A pusztulást még tetézte az 1708-tól 1712-ig dühöngő pestisjárvány.

Az 1711-ig tartó szabadságharc is maradandó változásokat eredményezett a népesség és a gazdaság tekintetében. A harcok miatti nagyarányú népességcsökkenés gazdasági válságot okozott, a lakosságot nem kímélte egyik fél sem, attól függően, hogy mely település melyik fél oldalán harcolt, illetve földesura melyik félhez tartozott. Ráadásul a Bécs biztatására betörő szerb csapatok egyik oldalt sem kímélték.

1711-re az ország olyan állapotba került, hogy úgy tűnt, ennél az állapotnál a török százötven éves uralma is kedvezőbb volt. A török fennhatóság alatt a lakosság már hozzászokott a török elleni védekezéshez, módszerei hatásosak voltak. A 17. században alakult ki például az Alföld településszerkezete. A korábbi falvak megszűntével a lakosság a nagyobb, erődített mezővárosokba költözött, amelyeket hevenyészett várfallal vett körül, így védekezve a kisebb

portyázó török rabló szabadcsapatok ellen. Az adókat többnyire mind a magyar, mind pedig a török földesurának megfizette, ezért bizonyos védelmet élvezhetett.

A 17. század végére Magyarország területe több mint kétszeresére növekedett. A társadalmi, gazdasági berendezkedés folyamata a Rákóczi-szabadságharc alatt a háborús események miatt megállt, majd csak 1711, a szatmári béke megkötése után folytatódott.

A török ellenes felszabadító háborút, majd a Rákóczi szabadságharcot túlélte magyarországi társadalom, annak valamennyi rétege és nemzete történetének legsúlyosabb válságát élte, s a válságból kivezető út a bécsi udvar totális ellenőrzése alá került.

Az újkori történeti Magyarország nemzetiségi eloszlása a 18. század folyamán alakult ki. A töröktől visszafoglalt országrészre a bécsi udvar elsősorban nem magyar elemeket költöztetett.

2. Demográfia

A 15–16. század fordulóján Magyarország lakosságát 3–3,5 millióra becsülik, amely Európa népességének 5,8%-át jelentette.⁴² Népességének több mint háromnegyede magyar volt. A török hódoltság után a Kárpát-medence népessége körülbelül 3,8 millió főnyi volt, ami ugyan enyhe növekedést mutatott, de ha összevetjük Európa népességnövekedésével, megállapítható a csökkenés; Magyarország részesedése Európa összlakosságának már csak 3,8%.⁴³ Különböző demográfiai elméletek szerint a veszteség 300 ezer és 1,5 millió fő között volt. A népességfejlődés tekintetében az arányok még beszédesebbek: Európa lakossága a magyarországi török hódoltság idején 58,7%-kal, míg Magyarországé mindössze 5%-kal növekedett. A népességvesztés tulajdonképpen az elmaradt természetes szaporulat volt. A török hódoltság előtti és utáni, hozzávetőlegesen azonos népességszám között a legnagyobb különbség a nemzetiségi összetételben van. A 15. századi túlnyomó többségű magyarság a 17. század végére kisebbségbe szorult. A népességszint állandóságát csak a betelepülő, más anyanyelvű népcsoportok, szerbek, horvátok, ruszinok és románok biztosították, részben helyére lépve a harcokban elpusztult magyar népességnek. A másfél évszázados török uralom következtében véglegesen megváltozott Magyarország etnikai térképe.⁴⁴

⁴² DÁVID, 1997, 141–142. old; ÁGOSTON, 1998, 47–49. old.

⁴³ KUBINYI, 1996, 137–141. old.

⁴⁴ KOCSIS – KICOŠEV, 2004

Az Oszmán Birodalom nyomására a mohácsi vész után a horvátok felhúzódtak a Dunántúl nyugati megyéibe, a Balaton déli partján pedig a vlach pásztorok jelentek meg rövid időre. Ugyanebben az időben a Duna mentén érkeztek meg az ortodox szerbek, valamint a római katolikus és mohamedán bosnyákok. A 17. század második felétől kezdve délről ismét jelentős szerb lakosság menekült észak felé, egészen Szentendrőig. A Dunántúl vegyes nemzetiségű lakossága a 17. század végére épphogy elérte az egymilliót.

A Magyar Királyság megmaradt északi részének lakossága ugyanekkor körülbelül 1,3 millió főt számlált. Nemzetiségi összetételét öt nagyobb etnikai csoport jellemezte. A török hódoltság területéről ide menekült magyarok beköltöztek az addig német többségű szabad királyi városokba. A folyóvölgyekben szlovákok éltek, a hegyvidéken pedig a ruszinok és az Erdélyből és az attól keletre fekvő területekről román pásztornépesség érkezett és asszimilálódott.

Az Alföldön a 24 mezővárosba és 32 hajdú városba, illetve közel 700 nagyobb faluba tömörült magyarság megőrizte etnikai zártágát. Elsősorban állattenyésztéssel, azon belül is szarvasmarhatartással foglalkoztak. Területén szinte háborítatlanul tudott gazdálkodni, a harcok kevésbé érintették a megfogyatkozott lakosságot, mint a Dunántúlon. Az Alföld déli részén, főként a Marostól délre eső területen szerbek, bosnyákok és törökök éltek. A hódoltság népességét – beleszámítva a török helyőrséget is – 800 ezer főre becsüli a történettudomány.

Erdély lakossága körülbelül 700 ezer fő volt a 17. század végén. Nemzetiségi eloszlás szerint magyarok, székelyek, szászok, románok és örmények.

Magyarország és Erdély népessége a fenti számokból adódóan összesen 3,8 millió volt, ami igen csekély gyarapodást jelent a 15. század végére valószínűsített 3–3,5 millióhoz képest.⁴⁵

Az elnéptelenedés tehát különféle mértéket öltött az egyes területeken. A töröknek nem volt érdeke hogy a hódoltság területe lakatlan legyen. Egyes területek, főként Pest-Pilis-Solt vármegyében a török szálláshelyek kivételével megmaradtak a korábbi tulajdonosok kezében és a lakosság is viszonylag nagy számban élt itt. Az elnéptelenedés elsősorban a zömében magyar lakta dunántúli és kisebb részben alföldi területeket érintette. A lakatlan területek nagyobb részén a középkorban, a török hódítást megelőzően virágzó települések voltak, amelyek a török hódoltság következtében néptelenedtek el. Heves vármegyében a korábban fennálló 200 településből mindössze kettőben éltek. Váctól délre 5000 km²-nél nagyobb területen a korábbi 64 népes faluból Buda visszafoglalása idejére ugyancsak két település maradt fenn. Bács

---

⁴⁵ VARGA J., 1998, 63–69. old.

vármegyében több napi járóföldre nem akadt egyetlen lakott hely sem. A visszafoglalást követően – figyelembe véve a 3,8 milliós becsült lakosságszámot – Magyarország népsűrűsége 12 fő/km² körül lehetett. Tovább csökkentette a lakosságot a Rákóczi szabadságharc, melynek során hamarosan hadszíntérré vált az egész ország. A kor hadviselése a polgári lakosság súlyos megpróbáltatásaival járt együtt. A bécsi udvar politikájának következtében az országban élő két nép, a magyar és a szerb a Rákóczi szabadságharc idején népességfogyasztó háborúba keveredett egymással. A Kárpát-medencében a magyar volt az egyetlen nép, amelynek nem voltak külső tartalékai, és amelynek növekedése kizárólag a 6–14%-esre becsült természetes szaporodásra korlátozódott.

A Rákóczi szabadságharc második felében Magyarországon pestisjárvány tört ki. Epicentruma a Duna–Tisza köze volt. 1709-ben a Duna bal partján levő településeket, a nyár végére az egész Alföldet, a Tisza mentét és Felső-Magyarországot is elérte, majd áterjedt a Dunántúlra is. 1712-ben Pest környékén tombolt. Az áldozatok száma legalább 300 ezerre tehető.⁴⁶

Az 1720. évi adóösszeírás vizsgálata alapján Acsády Ignác Magyarország lakosságát 4,3 millióra becsülte.⁴⁷ Az ország lakosságának területi eloszlásáról az 1715., 1720. és 1728. évi országos adóösszeírásokból kaphatunk tájékoztatást.

A nemesség hozzávetőleges számáról az 1755–1756-ban elvégzett nemesi összeírásból kaphatunk adatokat. Az úrbéres parasztság számának becslésére a Mária Terézia uralkodása alatt 1767 és 1774 között történt úrbérrendezés során készült urbáriumok és összeírások nyújtanak lehetőséget. A Dunántúl úrbéres lakossága számának meghatározására az 1960-as években végzett kutatások tettek kísérletet, amelynek során megállapították, hogy a Dunántúl úrbéres lakosságának száma 1 215 732 fő volt.⁴⁸

Az első hiteles, az ország népességére és területi eloszlására vonatkozó statisztikai adat II. József korában, 1784–1787-ben végrehajtott népszámlálás idején született meg, amely a társadalmi jogállásra és a felekezetre való tekintet nélkül minden lakosra kiterjedt, a falvak, a városok, a lakott puszták, a szállások és majorok lakosságára egyaránt.

---

⁴⁶ WELMANN, 1989/a., 25., 29. old.

⁴⁷ ACSÁDY, 1896, 7. old.

⁴⁸ FELHŐ, 1970, 27. old. Az ország többi területére vonatkozó kutatást Buzási János a Magyar Országos Levéltárban végezte el. Kutatása eredményének kiadása még várat magára.

Magyarország demográfiáját nemcsak a török idők alatti elnéptelenedés és spontán migrációs folyamatok határozták meg, hanem a török kiűzése utáni spontán bevándorlások, valamint elsősorban a tudatos betelepítések, amelyeknek eredményeként jelentős mértékben megváltozott az ország nemzetiségi összetétele mind a Mohács előtti etnikai viszonyokhoz, mind a török hódoltság alatt végbement változásokhoz képest is.

Az önkéntes bevándorlást nagyrészt a belső áttelepülés hozta mozgásba. A népességben megfigyelt területre valóságos vándormozgalom indult meg a török által nem érintett országrész felől, helyükre a magasabban fekvő területekről szlovákok, ruténok és románok költöztek. Spontán vándormozgalom indult meg a túlnépesedett északi megyékből, azonban a déli részeket, mint például a Bácskát nem érte el, ezek a családok nagyjából csak az ország középső részéig jutottak el. Boszniából, Hercegovinából, Dalmáciából és Szerbiából is elsősorban az ország középső részébe költöztek (katolikus sokácok, bunyevácok és görögkeleti szerbek). A betelepült románok többségre jutottak Erdélyben és jelentős arányszámot értek el a vele szomszédos területeken és a Bánságban. Ez utóbbi területen, a Bácskában és a Dunántúl délkeleti részében nagyszámú délszláv, főként szerb lett otthonra. Az ország déli, a töröktől legkésőbb felszabadult területe sok új betelepülőnek tudott otthont és megélhetést biztosítani. A távolság miatt azonban az északi megyékhez képest a spontán migrációval kevésbé lehetett számolni.

3. Betelepítési elméletek. Kollonich Lipót

A török uralom után a Habsburg Birodalomba betagozódott Magyar Királyságnak korszerűsíteni kellett a teljes államberendezkedését, amely nemcsak a nemesi vármegye elavult közigazgatási és igazságszolgáltatási rendszerére volt érvényes, de a bécsi, abszolutizmuson alapuló adminisztrációra is.

A török uralom alatt Magyarország gazdaságát a külkereskedelmi mérlegehiány, a fejletlen ipar, az alacsony pénzforgalom, a magas adók jellemezték. Az alapvetően céhes jellegű ipar nem tudta kielégíteni a belső igényeket, ezért az ország behozatalra szorult, elsősorban a fém- és a textilipari termékek területén. Az ország csökkenő külkereskedelmi bevételei, a hazai áru- és pénzforgalomhoz képest magas hadiadó és a királyi jövedelmek együttesen sem biztosították a török elleni védelem szükségleteit, ezért a költségvetést rendszeresen ki kellett egészíteni az

osztrák örökös tartományok hozzájárulásával és a Német-római Birodalom rendjeitől megajánlott ún. „török segéllyel”.

Korszerűsíteni kellett a török alatt külterjessé vált mezőgazdaságot is. Ennek érdekében be kellett telepíteni az ország elnéptelenedett vidékeit, ami pénzigényes feladat volt. Mindeközben a bécsi udvar külpolitikája és az abból következő spanyol örökösödési háború (1701–1714) is rengeteg pénzbe került, és az államkassza még ki sem heverte a javarészt kölcsönökből finanszírozott törökellenes felszabadító háborút. Magyarország nemzeti önállóságáért vívott harca pedig más irányba terelte a gazdaságfejlesztő elképzeléseket. Kétségtelen, hogy a Rákóczi szabadságharc bukása után, a felkelők vagyonának elkobzása következtében a bécsi udvar hatalmas birtoktestekhez jutott.

Kollonich Lipót győri püspök (1685–1689) jól ismerte Magyarország államberendezkedését, mivel korábban több mint egy évtizeden keresztül volt a magyar kamara elnöke (1671–1684). Kiváló elméleti megalapozottsággal fogott hozzá merkantilista irányvonalú ipar- és kereskedelemfejlesztő programja kidolgozásához. Még a Buda felszabadítása utáni országgyűlésen (1687–1688) tette meg javaslatát. Tervezete tartalmazott egyház-, és hadügyi reformokat is; egyházügyekben mint püspök volt járatos, hadügyi tapasztalatokat mint máltai lovag szerzett. A Lipót császártól kapott utasításban⁴⁹ (1688. július) a belpolitikára, igazságszolgáltatásra, gazdasági és vallási ügyekre kapott megbízást. Kollonich felkérésével párhuzamosan I. Lipót Esterházy Pál nádort (1681–1713) is felkérte, hogy állítson fel egy főrendekből álló bizottságot és dolgozzon ki egy fejlesztési tervezetet.⁵⁰ Esterházy nádor felterjesztette elgondolásait⁵¹ az uralkodónak, majd a magyar rendek öt hónap alatt kidolgozták saját elképzeléseiket, amelyeket a szakirodalom „Magyar Einrichtungswerk”-nek nevez⁵², megkülönböztetést téve Kollonichék ötszáz oldalas, 1689 novemberében benyújtott „Einrichtungswerk des Königreichs Ungarn” című munkájától.⁵³ Előterjesztése követte az egykorú elméleti munkák fő vonalát, és az államélet öt nagy területére irányult. Megújításra várt a szűken vett, csak a főhivatalokat érintő közigazgatás és az igazságszolgáltatás (justitiarium), az egyházügy (ecclesiasticum), a szélesen értelmezett állam-

---

⁴⁹ MOL – P 1568, No. 223

⁵⁰ MOL – P 1568, 7. cs. sz. n.

⁵¹ *Informatio ratione commissionis quoad politica, iuridica, militaria, cameralia et spiritualia*, Viennae 3. Aprilis 1688. palatini suae sacratissimae maiestati porrecta. MOL – P 108, 69. No. 2, 2–21. f.

⁵² IVÁNYI, 1991, 160–165. old.; Fordítását Soós István végezte el, lásd SOÓS I., 1991

⁵³ Az Einrichtungswerk egyes fejezeteinek fordítását lásd: KENÉZ, 1979; szövegének teljes kiadása: EINRICHTUNGSWERK, 2010

igazgatás, amely felölelte az ország belügyeit (politicum), a hadügyet (militare) és a korona jövedelemforrásait (camerale).

Kollonich Einrichtungswerkjének legsokoldalúbb Politicum (Belpolitika) című fejezetében az elnéptelenedett országrészek betelepítését tartja legfontosabbnak. Javaslatot tesz a földbirtok hitelképességének megteremtésére, valamint a városi polgárság támogatására. Kitér a közép- és felsőfokú oktatás újjászervezésére, az egészség-, a szegény- és az árvaügy támogatására, az egységesebb pénz- és mértékrendszerre, továbbá a városi tűzvédelmi szabályzat kidolgozására. Értékesek az iparfejlesztés terén és a kereskedelem fellendítése kapcsán kidolgozott, merkantilista szellemben született sorai.

Ebben a fejezetben taglalja az „ország benépesítése és annak módja” lehetőségét. Legsürgősebb feladatnak az úgynevezett újszerzeményi területek benépesítését tartotta. Különösen fontosnak tekintette a városokat, ahol a török pusztítás után csak elenyésző számú és főként idegen elemek éltek, azok sem képviseltek jelentős gazdasági erőt. A kamarai bevételek növelése érdekében populacionista nézeteket vallott, azaz: ahol a nép, ott a pénz is. Az erőszakos áttelepítést nem tartva jó módszernek azt ajánlotta, hogy „idegen népek közhírré tett behívásával és önkéntes befogadásával” kell megoldani a kérdést, amelyhez megoldást is ajánlott. Ennek lényege az egész, államilag vezérelt és magántelepítésre kihatott a következő száz évben, a németek betelepítését egyértelműen meghatározva.⁵⁴ Emiatt szükségesnek látszik Kollonich erre vonatkozó álláspontjának, tervezetének részletes ismertetése.

„Az ország betelepítése és ennek módja

Az *első* és legfontosabb az ország, de mindenekelőtt az újszerzeményi területek benépesítése; ugyanis nemcsak az történt meg, hogy az ősellenség már a háborúzás kezdetén nagyszámú lakosságot lemészárolt és barbár szolgáorba hurcolt el, hanem az is, hogy az egész hadseregek folytonos ide-oda vonulása, nemkülönben a súlyos megszállás és beszállásolás, a mértéktelen adóztatás s az elviselhetetlen túlkapások mind a saját, mind az idegen katonaság részéről szinte még több embert űzött el otthonából s gazdaságából; ezek egy része Lengyelországba, Erdélybe s más határszomszédos országokba költözött ki, más részük elrejtőzött erdőségekben, ismét más részük pedig a pusztán a nyomorúságtól s az elcsigáztatástól sorvadtt el és halt meg. – Következésképpen: mielőtt egyéb településpolitikai intézkedéseket vezetnénk be, mindenekelőtt a lakosságról, illetőleg a királyság benépesítéséről kell döntést hozni, különösképpen az

---

⁵⁴ KALMÁR, 1991, 490. old.

újszerzeményi területek városaiban, amelyekben nem maradt egyetlen ember sem... az ország talpraállításával és benépesítésével cs. és kir. felséged kamarai jövedelme is emelkedik, ama közhasználatú közmondásnak megfelelően, mely szerint „ubi populus, ibi obulus”, vagyis „ahol a nép, ott a pénz is”.

Most már csak azt kell jól megfontolni, hogy milyen úton-módon kellene Magyarország benépesítését megvalósítani. Ehhez azonban előljáróban, hogy jóllehet egyébként a históriákban a benépesítés két módja található, nevezetesen jobbágytelki telepítéssel, vagyis a saját országbeli saját helységekből az ártalmas népség és a söpredék feleslegeinek, nemkülönben a szembe-szegülő jobbágyok és zsellérek erőszakos áttelepítésével; avagy idegen népek közhírré tett behívásával és önkéntes befogadásával; minthogy azonban az első mód nagyon kemény, s alkalmazása azért veszélyes, mert egyrészt erőszakos módszer ez, és az emberi természettel ellenkező, hiszen kinek-kinek saját hazája a legédesebb föld, ezért azt a módszert eddig is főképpen távolabb eső szigetekenél gyakorolták, ahol az áttelepített népnek semmi reménye sem maradt a szökésre; ...nem is beszélve arról, hogy a legutóbbi török és tatár betörés miatt, valamint cs. és kir. felséged seregei számára történt állandó újoncozás miatt felséged többi örökös tartományában egyébként sincs sehol népfölösleg; mindezt a legengedelmesebb Bizottságnak az a szerény véleménye, hogy a Magyar Királyság benépesítésére a legcélravezetőbb módszer a fentebbiek szerinti második módozat lenne, jelesen: külföldiek szabad és önkéntes behívása és befogadása; ehhez pedig a szükségképpen követelmények az alábbiak:

Először is az, hogy a magyar újszerzeményi területeken a betelepülők házai és telkei tekintetében általánosan néhány szabad esztendőt kellene engedélyezni minden szolgáltatás és robot alól; mégpedig a magyaroknak három esztendőt, a németeknek pedig – annak érdekében, hogy jobban odacsalogathatók legyenek, de a nagyobb költségeikre is tekintettel – öt ilyen esztendőt, annak érdekében, hogy ez idő alatt lakóházaikat tető alá hozhassák, a telkeket pedig ismét termővé tehessék és meg is művelhessék; tekintettel arra, hogy az a gyakorlat megvan cs. és kir. felséged valamennyi többi örökös tartományában, a Magyar Királyságban pedig csak a véletlen tűzkárok esetén, s akkor is csak három esztendőre. Annak érdekében azonban, hogy a külföldiek, különösképpen pedig a németek minél jobban idecsalogathatók legyenek, a három szabad esztendőhöz hozzá kell még fűzni azt a nyilatkozatot is, hogy ezek a szolgáló rendűek és parasztok nem lesznek röghöz kötöttek – egy részük ugyanis ezt gondolja – még kevésbé örökös

jobbágyok, hanem szabad szolgáltató rendű lakosok, azzal a szabad költözködési joggal, amelyet bizonyos honi törvényeik határoznak meg, és ez is marad a jogállásuk a jövőben is.

Másodsor: az, hogy a rómaiak példájára nem szabad semmiféle nemzetiségi különbséget tenni a befogadást kereső idegen népek között, a „remotiorum infidorum et barbarorum populorum”, vagyis: „távolabb eső hitetlen és barbár népek” kivételével; mégis, a többiekkel való egyenlőség esetén a németeket a többiek előtt kell figyelembe venni mind a közembereknek, mind a magas rangú személyeknek; közülük is elsősorban és külön azokat, akik császári felséged örökös német tartományaiból valók; mégpedig annak érdekében, hogy ez a Magyar Királyság, de ennek legalábbis a nagyobbik része fokozatosan „germanizálódjék”, a forradalmakra és nyugtalanságra hajlamos magyar vért pedig mérsékelje a német; következésképpen úgy formálódjék újra, hogy állhatatos legyen a hűsége és a szeretete természetes örökös királya és ura iránt. Ez alkalommal a Bizottság nagy csodálkozással figyelt fel arra a tényre, hogy ...sem a király, sem egyetlen német immár szinte egyetlen uradalmat sem birtokol Magyarországon, ugyanakkor a magyarok a német örökös tartományokban akadálytalanul sok és jól jövedelmező uradalom birtokába kerültek, hogy ez miért következett be, arra más okot nem lehet találni, csak azt, amelyet a magyarok akarnak megszabni, hogy ti. egyetlen külföldi sem birtokolhat idegen javakat ebben a királyságban. Ámde ez az akadály igen könnyen eltávolítható volt az útból azzal, hogy nemcsak hogy igen sok, különböző nemzetiségű személyt vettek fel valamennyi országgyűlésen a magyarok sorába, hanem ezáltal, hogy cs. és kir. felséged is a rendek hozzájárulása nélkül olyan sok személyt, ahányat csak akar, és valamennyi előkelő nemesembert valamennyi méltóság viselésére, javak birtoklására s a királyság szabadságjogainak élvezetére alkalmassá tehet azáltal, hogy akárcsak egyetlen szabad malmot adományoz bármelyiküknek, akár pedig egy csekély nemesi birtok császári felséged legkegyesebb hozzájárulásával történt eladása által. – Nem képez akadályt az az egyesek által emlegetett különbségtétel sem a születet és a bevett magyarok között, melynek értelmében az utóbbiakat nem lenne szabad az előbbiekkal azonos kiváltságban részesíteni; ugyanakkor ennek a különbségtételnek az ország korábbi törvényeiben semmiképpen sincs meg az alapja...

Harmadsor: az, hogy éppen így a vallási különbségeket illetően is kiegyenlítődésként kell kialakulnia, avagy helyesebben: a különböző vallásokat ...el kellene tűrni; ugyanolyan megfontolások alapján, amelyek miatt Magyarországon de facto úgyis meg kell őket tűrni; nem is beszélve arról, hogy e megtűrés nélkül a benépesítést csak igen hosszadalmasan, avagy

egyáltalán nem is lehetne elérni. Ám e türelmet csakis a vidékre kellene kiterjeszteni és semmiképpen sem az „erődített városokra”; ezeket ugyanis kizárólag katolikus németekkel – s közülük is annyival, ahánnyal csak lehetséges – kellene megszállatni.”⁵⁵

A három tervezet, a két rendi, valamint a Kollonich-féle között feltűnő különbségek mutatkoztak. A mindkét rendi tervezet a nemességet tekintette a modernizáció vezetőjének, míg a merkantilista elveket hirdető Kollonich a polgári elemek erősítésével kívánta célját elérni és alkalmazni a birodalom nyugati felében már működő struktúrát Magyarországon. Kollonichra nagy hatással volt az osztrák kameralizmus, és különösen az 1684-ben megjelent „Oesterreich über alles, wann es nur will” című munka az osztrák kameralista Philipp Wilhelm von Hörnigk tollából. A műben a Habsburg uralkodó országainak egymásrautaltságáról és gazdasági együttműködéséről ír, kihangsúlyozva a kellő létszámú munkaerő szükségességét. A magyar nemesség kiváltságainak és a nemesi rendek függetlenségét sértő, a nemesség megadóztatásának, a belső vámok korlátozásának vagy a városok nemesi vármegyéktől való függetlenedésének szándéka sértette a magyar nagybirtokosok gazdasági érdekeit.⁵⁶

A terjedelmes kézirat irattárba került, hivatalos elfogadást nem nyert, a közigazgatás terén mégis olyan nagy ívű eredményeket mutatott fel, amely évszázadokra meghatározta Magyarország társadalmi, gazdasági és közigazgatási életét. Ilyen volt az 1690-ben felállított Magyar Kancellária átszervezése, vagy a Kollonich tervezete alapján ugyanabban az évben kiadott császári pátens, ami szabályozta a birtokok eladását a neoquistica területen. Kollonichnak az ország betelepítésére vonatkozó alapeszméje pedig végig húzódott a 17. és a 18. századon.

A Rákóczi-szabadságharc után III. Károly ismét elővette a reformok kérdését, ennek érdekében állította fel a katonai, a közigazgatási és a közgazdasági ügyekre vonatkozó bizottságokat.⁵⁷ A bizottság *Systema politico – oeconomico – militare* címen nyújtotta be tervezetét, amelynek leglényegesebb hozadéka az 1723-ban alapított, és gyakorlatilag a kiegyezésig működő Helytartótanács. A gazdasági fejezetben ismét a merkantilista törekvések kerültek előtérbe. A kereskedelem növelésével a pénzforgalom fellendítését kívánták elérni. Ennek érdekében eltörölnék az áruk szabad mozgását nehezítő belső vámokat, a kereskedelmi utakat fejlesztenék, az olcsóbb vízi utakat, elsősorban a Dunát és a Tiszát szabályoznák, állami

---

⁵⁵ KENÉZ, 1979, 40–43. old

⁵⁶ VARGA J., 1991, 452–453. old.

⁵⁷ MAGYAR TÖRVÉNYTÁR, 1715/b., 487. old.

felügyeletet rendelnének el a kereskedelmi társaságokra, megvizsgálnák a magyar termékek exportlehetőségeit. Az iparfejlesztés érdekében a nyersanyagok hazai feldolgozását irányozták elő, de nem céhes keretek között, hanem manufaktúrákban. Vasfeldolgozó, textil (posztó) és bőrfeldolgozó üzemek felállítását tartották szükségesnek.⁵⁸ A tervezet pontjai sok tekintetben Kollonich Einrichtungswerkjében már megfogalmazódtak, a bizottság érdeme mégis vitathatatlan. Számos gazdaságélénkítő törvény jelent meg 1723-ban a bizottság munkájának köszönhetően. Ilyen a kereskedelem pártolásáról és szabályozásáról szóló 116. cikkely, a kézművesek Magyarországra hívásáról szóló 117. cikkely, a szarvasmarha-kereskedelem szabályozásáról, valamint a külföldi kereskedők beengedéséről szóló 119. cikkely, a vas importjának tilalmáról szóló 121. cikkely, valamint a kereskedelmi hajózás előmozdításának és a folyók karbantartásának szükségességét kimondó 122 cikkely.⁵⁹

A 18. század felvilágosult abszolútizmusa Kollonich Lipót Einrichtungswerkjével, és a belőle táplálkozó merkantilista szellemiségű, Magyarország gazdasági növekedését célzó tervezetekkel, végső soron az 1723. évi kereskedelmet és iparfejlesztést előmozdító törvényekkel kezdődött és teljesedett ki Mária Terézia, majd II. József társadalom- és gazdaságpolitikájában.

4. A visszafoglalt országrész benépesítése és a Neoaquistica Comissio

A töröktől visszafoglalt területeket az uralkodó a „de jure belli” alapján udvari kamarai tulajdonnak tekintette. A felszabadított országrészek nagy részében visszaállt az egykori nemesi közigazgatási rend. A hatalmat a visszafoglalt területeken az Udvari Haditanács és az alárendelt katonai adminisztráció gyakorolta, azonban megfelelő hely- és szakmai ismeret hiányában feladatát nem tudta elvégezni. Az 1680-as évek második felében voltak olyan elképzelések, amelyek a földbirtokok tulajdonlási kérdésével megvárnák a török háború végét. Egyre több esetben a Magyar Királyi Kancellária támogatásával figyelmen kívül hagyták a földbirtok eredeti tulajdonosát. A birtokjogi kérdést királyi rendelet kiadásával próbálták megoldani. I. Lipót 1688. december 9-ei rendelete szerint az 1683 után a töröktől visszafoglalt magyarországi területeken

---

⁵⁸ KÓNYI, 1932, 135–141. old.

⁵⁹ MAGYAR TÖRVÉNYTÁR, 1723, 649–651. old.

csak a birtokjog írásos igazolása és a jus armorum (fegyverjogváltság) megfizetése után lehetett az egykori birtokba visszakerülni.

A helyzet átláthatósága és a felmerülő vitás kérdések elintézése érdekében létrehozták 1688-ban a Neoaquistica Comissiót (Újszerzeményi Bizottság), azzal a céllal, hogy a visszafoglalt területek eredeti birtokosainak meglétét kivizsgálják és a jogos földbirtokost a jogos tulajdonába visszahelyezzék. A módszer egyszerű volt, minden 1683 után visszaszerzett földterületet új szerzeménynek tekintettek (innen a neve is: Újszerzeményi Bizottság), s az eredeti földbirtokos csak akkor kaphatta vissza a birtokát, ha hitelt érdemlően, dokumentumokkal igazolni tudta az egykori birtokához való jogát. A dokumentumok beszerzése nem volt egyszerű. Ismert a tény, hogy a Magyar Királyi Levéltár a Dunába veszett, amikor 1526-ban Budáról Pozsonyba hajón menekítették a kincstárat és a levéltárat. A vármegyék, hiteles helyek levéltárai is számos viszontagságon, menekítésen, költöztetésen mentek keresztül, ezért csekély arányban sikerült fellelni a sok esetben több száz éves dokumentumokat. Ha mégis sikerült, akkor fegyverjogváltságot kellett fizetni a kincstár részére. A fegyverjogváltság összegét az adott birtok értékének 10%-ában határozták meg, bár a számítások körül komoly anomáliák alakultak ki. A javak becslését a Bécsi Udvari Kamara alá tartozó Budai Kamarai Adminisztráció tisztviselői végezték, 1696-ig egyéni és sok esetben önkényes elbírálás szerint. Rendeletileg csak ekkor szabályozták a becsú-tarifát.⁶⁰

Az udvar ismét Kollonich Lipótot vette elő a kényes ügy elrendezésére, ugyanis az Udvari Kamara és a vármegyék között a földbirtoklás tekintetében jelentős ellentét alakult ki. Az 1690-ben újraszervezett Magyar Királyi Udvari Kancellária állásfoglalása alapján az uralkodó nem volt köteles visszaadni a fegyverrel, nagy vér- és anyagi áldozattal visszaszerzett földeket egykori birtokosainak. Az 1690. augusztus 11-i uralkodói pátenens megerősítette az 1688. évi rendeletet, amely világosan kimondta, hogy mind a világi, mind az egyházi birtokokra és jövedelmekre igényt formáló egykori tulajdonosok kötelesek Bécsben a Neoaquistica Comissio előtt birtokjogaikat igazoló okiratokkal együtt megjelenni. Erre viszonylag rövid időszak állt az egykori birtokosok rendelkezésére, amelyet a rendelet 1690. szeptember 1. és 1691. március 7. közti időszakban jelölt meg. Mindazok igénye semmissé vált, akik okirataikat ezen időszakban nem adták be. Az udvar ezzel a rendelettel ismét megerősítette azt a szándékát, hogy az újonnan

---

⁶⁰ TAGÁNYI, 1867, 317–320. old.

visszaszerzett területekre igényt formál, tehát saját tulajdonának tekinti azokat. Erre utalt a regáliáknak a saját haszonra történő beszédese is.

Az udvar az újszerzeményi területek feletti jogainak védelmét a későbbiekben további rendeletekkel bástyázta körül (1693-ban és 1695-ben). Ezekben egyértelműen kimondták, hogy az újonnan visszaszerzett területek a Koronát, illetve a Királyi Kincstárat illetik meg. Erre ismételtén szükség is volt, ugyanis a birtokosok a neoquistica területeken a rendeleteknek csak kevesen tettek eleget a birtoklevelek és a kirótt adók megfizetése vonatkozásában is. A birtokosokra a birtokaik tulajdonjogát igazoló okmányok összegyűjtése ugyanakkor jelentős anyagi terhet rótt. A birtokjogot igazoló okiratokat hiteles helyek vagy a vármegye levéltáraiból, esetleg valamelyik rokon család irattárából tudták beszerezni. Komoly költséget jelentett az iratok lemásoltatása és hitelesítettése – ha ezek az iratok a török dúlást követően egyáltalán fennmaradtak –, valamint az utazási költségek és a rendkívül magas bécsi szállásköltségek is. Mivel a korábbi rendeletek foganatosítása komoly ellenállásba ütközött, I. Lipót 1696. augusztus 3-án újabb, immár határozottabb rendelkezést bocsátott ki, amelyben utasította a kamarát, hogy a visszafoglalt területeken minden birtokot foglaljon le és a birtokosaikat szólítsa fel a tulajdonjoguk igazolására szolgáló irataik bemutatására Bécsben. A korábban visszafoglalt területek birtokosainak igazoló iratai bemutatása csak igen nehézkesen és csak szórványos esetekben valósultak meg. Az iratok prezentálásának végső időpontjául szánt határidőt egyre későbbre tolták.

A 18. század első harmadában a vármegyék vezetői igyekeztek megegyezni az Udvari Kamarával a „jus armorum” megfizetése tekintetében. Mentesültek a fizetés alól az egyházi birtokok, továbbá azok a birtokosok, akik a felszabadító háborúk alatt és közvetlenül azt követően kapták vagy vásárolták birtokaikat, azaz a fegyveres harcok résztvevői és anyagi támogatói mentességet élveztek.

A Rákóczi szabadságharc alatt az ország északi, keleti és a Duna–Tisza közti térségében az Udvari Kamara nem tudta érvényesíteni az állam illetve a kincstár érdekeit. A szatmári békét (1711) követő 1712–1715. évi országgyűlésen a neoquistica ügyekben előterjesztett panaszok kivizsgálására és a jogos igények benyújtására az udvar az 1715. évi X. törvénycikk értelmében Pozsony, Kassa és Zágráb székhellyel három újszerzeményi bizottságot állított fel.⁶¹

Nem feltétlenül magyarellenesség vezérelte az udvar politikáját, nem is a magyar birtokosok kisémmizése. A 9. paragrafus egyértelműen fogalmaz: ...akik jogaikat elegendő

---

⁶¹ MAGYAR TÖRVÉNYTÁR, 1715/a., 443. old.

módon igazolják, ama költségek pótlására, melyeket Ő királyi szent felsége az elmúlt hosszas török háború alatt, többnyire súlyos kamatokra kölcsön vett s még tartozásban lévő pénzzel fedezett, aránylagos hányaddal járuljanak.⁶² Ugyanakkor a magyar törvények és jogalkotás megkerülése jellemezte a peres ügyeket, minden esetben az Udvari Kamara és a Királyi Kincstár érdekeit juttatva érvényre. Az újszerzeményi területeken elterülő birtokokból az udvar igyekezett a legtöbb hasznot húzni. Egyrészt érthető is az udvar állásfoglalása. Úgy vélték, ezek a területek másfél évszázadon keresztül nem a jogos birtokosaik kezében voltak és annak visszavételében ezek leszármazottai sem anyagi, sem katonai segítséggel nem működtek közre. Másrészt az udvar vonatkozásában a haszonszerzés reménye is világosan kitűnik. Gazdasági kérdésnek, üzleti ügynek tekintette a felszabadítást, a javarészt kölcsönből befektetett vállalkozásból haszonnal akartak kijönni, amely viszont a jogos birtokosok érdekeit méltán sérthette, különösen azért, mert birtokaik és vagyonuk török általi megfosztása legtöbb esetben nem hozta őket abba a helyzetbe, hogy jogos birtokukat akár a 10%-os költség és az ezzel járó egyéb kiadásaik megfizetésével visszaszerezhetővé tegye. A birtokos nemesség számára komoly teher volt a megkövetelt fegyverjogváltás megfizetése, amelyet a bécsi kormányzat jövedelmi forrásként szánt, de számításaik a magyar birtokosok ellenállása miatt nem teljesültek. Anyagi helyzetük nem tette lehetővé ennek megfizetését és amúgy is törvénytelennek tartották az udvar rendeleteit. Tovább fokozta az ellenállást, hogy az egyházi birtokosok mentességet kaptak, az udvarhű főnemesség és a tisztviselői kar jelentős kedvezményt élveztek.

5. A bécsi udvar telepítési politikája

A Habsburg udvar korán felismerte, hogy a terület népességnövekedését nem lehet a természetes szaporodással vagy spontán vándormozgalmakkal elérni, ezért az uralkodónak a demográfiai folyamatokba tudatos telepítéssel kell beavatkoznia. A birtokviszonyok tisztázása és ezzel együtt a közigazgatás helyreállítása mellett az udvar a népességszám növelését és a lakatlanná vált területek benépesítését is központilag irányított és ellenőrzött módon kívánta végrehajtani.

A betelepítést a lakosság népességszámának növelése mellett gazdasági és politikai szempontok határozták meg. Az alapvető politikai célkitűzés az udvarhoz hú, Habsburg-barát

---

⁶² MAGYAR TÖRVÉNYTÁR, 1715/a., 443. old.

birtokosság kialakításának elképzelését tovább erősítették az időközben Magyarországon lejátszódott események, elsősorban a Rákóczi szabadságharc, amely hosszabb időre visszavetette az udvar területi rendezési elképzeléseit és a lassú gazdasági fejlődést ismét évekre megállította. Ezekből következett, hogy az eredeti Kollonich-féle elképzelés a német lakosság betelepítésével még II. József korában is vezető szerepet töltött be, és meghatározta a lakatlan területek további sorsát. Fontos szempont a megbízhatóság mellett olyan lakosság betelepítése volt, amely képes volt a korszerűbb mezőgazdaság megteremtésére, ezáltal adófizetés szempontjából is bekapcsolódhatott a birodalom vérkeringésébe.

A betelepítést nagyjából külföldről, elsősorban német tartományokból, helyenként a sűrűbben lakott magyar területekről oldották meg. A beköltözők házhelyeket, a házak építéséhez fát és egyéb építőanyagot kaptak, kijelölték számukra a szántókat, réteket és legelőket. A betelepülők jogait és kötelességeit külön telepítési szerződésekben rögzítették, amelyekkel azt igyekeztek meggátolni, hogy a kedvezményes időszakot követően a telepések továbbálljanak újabb területre.

Az 1689-ben kibocsátott telepítési pátensben megfogalmazott ötévi adómentesség hatására a német tartományokból és elsősorban a Felső-Rajna vidékének sűrűn lakta területeiről megkezdődött az amúgy megélhetési gondokkal küszködő németek bevándorlása. A Rákóczi-szabadságharcnak a betelepülésre gyakorolt kedvezőtlen hatása következtében az 1715 évi 59. cikkely alapján felállított gazdasági bizottság, élén Rákóczi egykori tábornagyával, gróf Károlyi Sándorral, elkészítette a „Systema Oeconomicum” című tervezetét, amelyben tizenöt évi adómentességet ígért a Magyarországra betelepülni akaró iparosoknak.⁶³

1723-ban ismét törvényt hoztak „az ország benépesítéséről”.⁶⁴ A törvény megint csak a német birodalomban élők számára kedvezett, hatévi adómentességet biztosított számukra.

Ekkortól kezdve többnyire nem a pusztára, hanem már meglevő falvakba telepítették őket, részben magyar, részben rácok lakta újraéledő falvakba. Ez előbb-utóbb súrlódásokhoz vezetett köztük, amelynek oka eltérő vallásuk és szokásaik mellett a különböző életfeltételek voltak. A magyarok ugyanis örökös jobbágyok voltak, míg a németek számára a szabad költözködési joguknak és szolgáltatásaiknak a telepítési szerződésben rögzítése kiváltságos helyzetet biztosított. A németeket szántó föld (gyakran 30 hold vagy amennyi egy pár ígásállattal

---

⁶³ KÓNYI, 1932, 137–182. old.

⁶⁴ MAGYAR TÖRVÉNYTÁR 1723/c, 645. old.

megművelhető) és rét (körülbelül 8 kaszásnyi), esetleg parlagszőlő (16 kapásnyi) is várta, továbbá tágas legelő. A házépítéshez ingyen kaptak épületfát, az első időben élelmet és vetőmagot is. Az állami adó alóli kétszeres hosszúságú mentesség a gazdaságukat hamarabb egyenesbe hozta, és emiatt később akár a robotot is megválthatták. Mindez a magyarok elkülönülését vagy elköltözését jelentette a németek által lakott falvakból. A szokásjog az öröklésben is különbözött. Míg a magyarokra a föld örökösök közti megosztása és ezzel elaprózódása előbb-utóbb elszegényedést eredményezett, a német családokra a törzsöröklés szokása volt jellemző. A németek kezdettől fogva háromnyomásos gazdálkodást honosítottak meg, amely a magyar gazdálkodáshoz képest előrelépés volt.

Az 1730-as években a magánbirtokra betelepülők áradata alábbhagyott, ettől az időtől kezdve főleg zsellérek jöttek be, akik a települések határában apró birtokot kaptak.

Mária Terézia uralkodása idején ismét nagy lendülettel folytak telepítési munkálatok, állami segítséggel. A célterület ekkor a Bánság és a Bácska lett. Gróf Grassalkovich Antal a Magyar Kamara 1748-ban kinevezett elnöke és a németek betelepítésének kérdésében komoly érdemeket szerzett kamarai tanácsos, Cothmann Antal gyorsította fel a folyamatot. Cothmann 1763-ban felmérést végzett a betelepítésre váró helyekre, munkája meghatározóvá vált a következő évtizedekben.⁶⁵ Jelentésében kijelölte a telepítésre szánt helyeket, a telepesek toborzásának és elosztásának módját. Megvizsgálta a telepítésre szánt területek gazdasági állapotát és javaslatokat tett a gazdaság fellendítésére, kitérve az ipari növények meghonosítására, az erdősítésre, a selyemhernyó-tenyésztésre és az iparosításra. Mária Terézia még ugyanebben az évben, 1763-ban bocsátott ki rendeletet az ország állami segítséggel történő benépesítéséről.⁶⁶ Ekkor főként a Bánság betelepítése volt soron. A Kempelen Farkas kamarai tanácsos által készített telepítési utasításban a földterület nagysága, a kapott javak és az új település előkészítése, iskola, templom, plébánia, kocsmá is szerepelt.⁶⁷ Az igen kedvező feltételek miatt 1763-tól 110 ezerrel, 143 ezerre nőtt csak a Bánság német lakosságának száma.⁶⁸

---

⁶⁵ COTHMANN, 1888, 10. old.

⁶⁶ A telepítésügyi bizottság megalakítását királyi rendelettel 1763. február 1-jén rendelte el Mária Terézia. Elnökének Cothmann Antalt, tanácsosnak Kempelen Farkast nevezték ki. Cothmann Magyar Udvari Kancelláriai tanácsosi kinevezése után 1766 novemberétől Koller János Józsefet nevezték ki a bizottság elnökének, majd 1769-ben a bizottságot összevonták a gazdasági bizottsággal. NAGY – F. KISS, 87. old.

⁶⁷ KAMARAI UTASÍTÁS, 1899, 380–386. old.

⁶⁸ WELLMANN 1989/a, 55–56. old.

II. II. JÓZSEF TELEPÍTÉSI GYAKORLATA

1. A telepítés előzményei, lefolyása és eredménye

II. József már uralkodásának kezdete előtt is kiemelten foglalkozott a betelepítéssel. Utazásai során többször is megtekintette a lakatlan területeket.⁶⁹ Uralkodásának korai intézkedései közé tartozott az 1782. szeptember 22-én kibocsátott telepítési pátense. II. József felmérte, hány telepest tudnak befogadni a szabad királyi városok, a kincstár, a Tanulmányi és Vallás Alap birtokai. A Kamara ebből a célból összeírta a birtokokon lévő üres, telepítésre alkalmas telkeket, és ennek alapján osztották szét a német birodalom különböző tartományaiból toborzott telepeseket, akik Bécsben tudták meg a kamarai döntést.

Legnagyobb számban a bánági és a zombori (bácsi) kamarai adminisztráció, valamint az aradi uradalom területére telepítettek németeket, de jutott belőlük a kamara egyéb birtokaira is, a diósgyőri, a huszti, a nagyváradi, az óbudai, a regéci, a sárospataki és a sóvári kamarai uradalom üres telkeire is.

Ebben az időben a németek mellett nagy számban érkeztek főként a Bánságba erdélyi románok és a déli határon túlról szerbek is. A románokat a Horea-féle parasztlázadás után büntetésből telepítették a Temesközbe Erdélyből.

A telepítést a Magyar Kamara különböző ügyosztályai végezték a 18. század során. Rövid ideig telepítéssel foglalkozó ügyosztály is működött, összevontan a manufaktúra ügyekkel, majd néhány év múlva összevonták más ügyosztállyal.⁷⁰

II. József nagyarányú állami akciója miatt 1783-ban szükségessé vált az ügyek intézésére önálló Telepítésügyi osztályt létrehozni.⁷¹ Az ügyosztály feladata volt a telepések szállítása, az útiköltség biztosítása, a telepések ellátása vetőmaggal, állatokkal, felszerelésekkel. A kamarai departamentum gondoskodott a telepésfalvak felépítéséről, amelyhez saját mérnökeik tervezték a lakóházakat, iskolaépületeket, templomokat, gazdasági épületeket, beszerezték az építőanyagot. Meg kellett szervezni az orvosi és gyógyszerellátást, ugyanis a németek számára szokatlan

---

⁶⁹ KULCSÁR, 2004, 241. old.

⁷⁰ MOL – E 7, Protocolla sessionalia 1. kötet

⁷¹ MOL – E 67, Protocolla impopulationalia 1–2. kötet

éghajlat miatt gyakori volt a megbetegedés és a járványok miatt a halálozás. Az ügyosztály rendszeresen tájékoztatta a kamara elnökét a telepítések költségeiről, ennek érdekében havonta jelentést kért az uradalmak tisztviselőitől. A jelentésekben be kellett számolni a költségekről és a telepések név szerinti adatairól is. A tájékoztatás kitért a telepések foglalkozására, származási helyére, vallására, a részükre átadott pénzbeli és természetbeni támogatásra is.

1. A telepítés helyszínei 1784–1787 között⁷²

Kerület	Hely	összes	1784	1785	1786	1787	végleges	ideiglenes
		család					elhelyezés	
Pest	Óbuda	5		4	1		5	
	Bercel	132		29	59	44	132	
	Taksony	16		13	1	2	16	
Győr	Kirva	62			48	14	62	
Nyitra	Diószeg	60			42	18	60	
	Mocsonok	32			21		21	11
	Kollos	11		11			11	
	Bolleraz	16			11	1	12	4
Munkács	Ungvár	20			1	19	20	
	Bocskó	19		6	9	4	19	
	Huszt	17				17	17	
Kassa	Sóvár	48			33	15	48	
	Alsómisle	119				60	60	59
	Boroszló	23				23	23	
	Luzánka	35				35	35	
	Lechnic	34			8	26	34	
	Lubló	83				83	83	
	Peklin	52				50	50	2
	Regéc	89			88	1	89	
	Sárospatak	110		38	32	27	97	13
	Tokaj	18			4	10	14	4
Kassa	5			4	1	5		
Nagyvárad	Palota	113			26	35	21	52
	Arad	242			89	117	206	36
Pécs	Földvár	226		7	152	53	212	14
	Pécsvárad	151			99	27	126	25
Zágráb	Kutyevó	72			30	41	71	1
Bácska	18 település	3088	246	899	1450	456	3051	37
Bánság	27 település	2702	302	719	586	708	2315	387
Összesen		7600	548	1726	2794	1887	6955	645

⁷² CZOERNIG, 1857, 70. old. A bácskai és a bánsági települések adatait ott tárgyalom

Kimutatást készítettek a telepesektől elvárt úrbéri szolgáltatásokról. 1785-ben körlevélben tájékoztatták az uradalmak vezetőit a tájékoztatási kötelezettségek gyakoriságáról és típusáról. Havi jelentésben kellett beszámolni a telepések ellátásáról, azok számának alakulásáról, a megbetegedésekről és hazatérésekről. Félévente kellett adatot szolgáltatni a családok számáról és a részükre átadott felszerelésekről és juttatásokról, ezen felül egyéb költségelszámolást is kellett végezni az úti-, a szállítási költségekről, a különféle ajándékokról és rendkívüli kiadásokról.

A kamarai adminisztráció a telepítés befejezésekor pontos képet tudott adni a telepítés teljes, az építkezéseket, a juttatásokat is magába foglaló költségekről.

Az állami telepítési akció Magyarországon 1787-ban, Galíciába 1785-ban befejeződött. Számítások szerint Magyarország lakosságát 1784 és 1787 között 7600 családdal, közel 34 ezer fővel, míg a Magyarországon keresztül Galíciába tartó telepítés 1782 és 1785 között 14 669 fővel Galíciát gyarapította.

A 18. század során végigvitt folyamatos betelepítés, a természetes szaporodás és az önkéntes bevándorlás eredményeképp az ország lakossága a század végére megközelítette a tízmilliót. Magyarország történetében ez a hetven év volt a legnagyobb demográfiai növekedés időszaka. A török kiűzése utáni 3,8 millióról, illetve az Acsády Ignác által becsült 1720. évi 4,3 millióról⁷³ az ország népessége a II. József idején elvégzett népszámlálás szerint 1787-ben 8 555 832 (Horvát-Szlavónországgal együtt) főre emelkedett, nem számítva bele a Katonai Határőrvidék 700 000-es létszámát.⁷⁴ Az évtized végére az ország lakossága a határőrvidék lakosságával korrigált adatok szerint 9 940 000 főre tehető.⁷⁵

---

⁷³ ACSÁDY, 1896, 7. old.

⁷⁴ THIRRING, 1938, 32. old.

⁷⁵ WELLMANN, 1989, 73. old.

2. A telepeslisták 1784–1787

Az 1782-ben kiadott pátens eredményeképp az első német telepesek 1784-ben érkeztek Magyarországra, majd 1787-ig folyamatos volt a költözés. A Cothmann-féle 1763. évi és a telepítési pátens kihirdetése után elvégzett felmérés alapján kijelölték az üres, betelepítésre váró kamarai birtokokat. A négy év alatt lezajlott telepítés 73 településéből 45 a Bácskában és a Bánságban volt. A Bácskában kilenc korábban már létező, de erre az időre pusztasággá vált falut készítettek elő és szintén kilenc már lakott, de telepeseket még igénylő községet jelöltek ki. A Bánságban 27 település betelepítésére került sor.

1784 tavaszán új telepesfaluvál, a bácskai Torzsa községgel kezdték az akciót. Ebben az évben csak bácskai és bánsági telepítések történtek. Az elhelyezett, azaz saját telepesházába beköltözött családok száma az első évben a Bácskában 246, a Bánságban 302 volt. 1785-ben folytatták a házak átadását, a pesti kerületbe (Óbuda, Ceglédbercel és Taksony) 46 családot, a nyitraiba 11-et, a munkácsiba 6-ot, a kassaiba 38-at, a pécsibe 7-et, a bácskaiba 899-et és a bánságiba 719-et, összesen 1726 telepes családot költöztettek be. A legtöbb család, 2794 1786-ban kapott új házat, majd 1787-ben 1887. 1787 végén még 645 család nem nyert végleges elhelyezést, legtöbben, 387-en a Bánságban. Az ideiglenes elhelyezésben részesült családokkal együtt a négy év alatt összesen 7600 család, a telepeslistában szereplő családok átlagos 4,46 fő/család átlagával számolva közel 34 ezer fő érkezett Magyarországra.

A Magyar Királyi Kancellária levéltárában őrzött telepeslisták 5057 család adatait írják le. A listák utolsó dátuma 1786. október 27.⁷⁶ Az ezután érkezett telepesek listái nem maradtak fenn, de az is elképzelhető, hogy a szervezeti egységek átalakítása következtében ezt a típusú listát nem vezették tovább. Három éven keresztül folyamatosan regisztrálták a telepeseket. 1784. április 18-ától október 30-áig 1753, 1785-ben augusztus 1-jétől december 31-éig 941, 1786-ban, január 3-ától október 27-éig 2363 családfőt írtak össze. Ez összesen 5057 családfőt és 22 ezer személyt jelent. A listákat Bécsben, a Magyar Királyi Udvari Kamaránál, a kamara tisztviselői, telepítési biztosok készítették, ezek között is legtöbbször Roys Ferdinánd neve tűnik fel.

---

⁷⁶ MOL –A 39, 1784–6267; 1784–7720, 1785-11 093, 1785-11 251, 1785-11 427, 1785-11 721, 1785-12 969; 1785–15 591; 1786–13 308.

Az első listákat még latinul vezették, majd 1784 júniusától, II. József 1784. április 26-ai nyelvrendelete értelmében áttértek a német nyelvre. A telepeseket a Dunán utaztatták Bécsig, ahol összeírták őket, majd továbbhajóztak Pestig. A Bécsben készült névsorok táblázatos formában sorolják fel a telepeseket és legfontosabb adataikat. Az első személyt 1784. április 18-án írták össze. Név szerint Sebastian Ramp, 36 éves, római katolikus földműves és cipész, a Speyer tartománybeli Kronauból érkezett, házas, egy fiú és két leánygyermek volt.⁷⁷

A táblázatokon a három év alatt csak keveset változtattak, amely alkalmassá teszi az azonos típusú adatok statisztikai, demográfiai, gazdasági adatainak összevetését. Az összeírás dátumán túl a családfő nevét, származási helyét (település és tartomány), korát, vallását, foglalkozását, családi állapotát, fiú-, illetve leánygyermekének számát, esetleg a családfőhöz csatlakozott további rokonok megnevezését, gazdasági erejét (substantia), azaz a magával hozott pénz mennyiségét (ezt a rovatot 1784. június 9-étől kiegészítették az otthon maradt, várható pénz mennyiségével), az útlevel kiállításának helyét és idejét, az egy családfőhöz tartozó személyek összes számát (a családfővel együtt), és a kapott, fejenként 2 forintnyi útiköltség (Reisegeld) összegét (csak 1784. június 9-étől).

A családfőként összeírt személyekkel érkezett egyéb rokonok, hozzátartozók adatait csak esetlegesen tüntették fel (854 főről van szó), többnyire csak a nevüket, de sokszor azt sem, csak a rokonsági fokot: testvér, szülő, nagyszülő, sógor vagy cseléd. Találhatók olyan bejegyzések is, amelyek azt tanúsítják, hogy bár egyedül érkeztek, de feleségük és gyermekeik vannak. Feltehetően ők később csatlakoztak. Az is előfordult, hogy a családfő csak tájékozódik a lehetőségekről, a teljes család átköltözésének döntését későbbre hagyva. Adam és Johann Inn 1785. október 27-én Speyer tartományból érkeztek. A rovatokba bejegyezték, hogy házasok és gyermekeik vannak, de most csak ketten jöttek, feltehetően testvérek. Az útipénzt a családfő másodszer már nem vehette fel. Gyakori, hogy nem tüntetik fel a hozzátartozókat, mégis valószínűsíthető a létezésük. Amikor az összes személyek száma több, mint a különböző rovatokból (feleség, gyermekek) adódik, az azzal magyarázható, hogy valamelyik családtag hozta magával a közeli rokonát (szülő, testvér) vagy segédjét, cselédjét.

A listán nem jelölték a telepések letelepedési helyét, ezekre csak néhány helyen található utalás. Az ügyiratok közül az 1784. június 4-én keltezett dokumentumból kiderül, hogy az 1784. április 18. és május 29. közötti telepeseket a bácsi kerületi Pivnica, Deszspotszentiván falvakba,

---

⁷⁷ MOL – A 39, 1784–6267

illetve Pacsér puszta telepitették.⁷⁸ 1784. szeptember 22-én húsz telepesnél feljegyezték, hogy a Bánságba fogják utaztatni őket. A célzott, tudatos, feltehetően kellő információval rendelkező telepes személyéről tesz tanúbizonyságot az 1784. április 27-én regisztrált Michael Schmid földműves, akihez bejegyezték, hogy a Baranya vármegyei Pogány községben élő testvéréhez, Schmid Theobáldhoz szeretne költözni. Hogy teljesítették kívánságát, azt a helyi anyakönyvekből lehetne kideríteni. A listán szerepel Baranya vármegyei ügyintézés nyoma, amiből feltételezhető, hogy teljesítették a kérését.

A telepesek szakképzettsége élénken foglalkoztatta a kormányzatot. Egyrészt II. József iparpolitikája megkívánta a szakképzett munkaerő számának növelését, mivel a magyarországi ipari vállalkozások számára a textiliparban (vászon, gyapjú, pamut bőr, selyem), a papír-, a fa-, a vas-, a réz- és a likőriparban szánt szerepet.⁷⁹ Másrészt a telepesfalvak közötti egyenletes munkaerő-elosztás miatt is szükséges volt a telepesek szakképzettségének ismerete. 1785 végén összeírták a kézművesek számát és képzettségét.⁸⁰ A táblázat szerint a 873 (utóbb ceruzával módosították az adatot 881-re) 1785-ben érkezett telepes közül 260 rendelkezett kézműves képzettséggel.

Az 5057 bevándorló családban 4856 férfi és 201 nő érkezett családfői minőségben. Az önálló családfőként regisztrált nők többnyire valamelyik rokonuk társaságában érkeztek, vagy özvegyasszonyként még nem adták át a családfői státust a legidősebb fiúgyermekének. A családok átlagos létszáma, a hozzátartozókkal együtt 4,46 fő.

---

⁷⁸ MOL – A 39, 1784–6267.

⁷⁹ ECKHART, 1958, 129. old.

⁸⁰ MOL – A 39, 1785–15 591, A táblázat másolatát lásd a Mellékletben!

2. 1. A családfők és családi állapotuk

A Magyarországra érkezett német telepespopuláció átlagéletkorának vizsgálata során megállapítható, hogy többségében a fiatal és középkorú, munkaképes, családos férfiak indulnak új hazát keresni. A családi állapot szerinti megoszlás 4282 házas (férfi), 456 egyedülálló (köztük 16 nő) és 290 özvegy. Az özvegyek között 146 a nő és 144 a férfi.

2. táblázat. A családfők kor megoszlása családi állapotuk szerint

Kor	családfők								
	összesen	%	házas	%	özvegy	%	egyedülálló	%	ismeretlen
15-19	25	0,5	3	0,1	0	0	22	4,8	0
20-24	378	7,5	233	5,4	2	0,7	141	30,9	2
25-29	681	13,5	565	13,2	4	1,4	110	24,1	2
30-34	896	17,7	809	18,9	23	7,9	64	14,0	0
35-39	790	15,6	729	17,0	26	9,0	35	7,8	0
40-44	889	17,6	826	19,3	40	13,8	22	4,8	1
45-49	572	11,3	515	12,0	44	15,2	13	2,9	0
50-54	443	8,8	367	8,6	68	23,4	5	1,1	3
55-59	169	3,3	123	2,9	37	12,8	7	1,5	2
60-64	126	2,6	89	2,1	34	11,7	2	0,4	1
65-69	21	0,4	16	0,4	5	1,7	0	0	0
70-74	11	0,2	5	0,1	6	2,1	0	0	0
75-79	2	0	2	0	0	0	0	0	0
>80	1	0	0	0	1	0,3	0	0	0
nem ismert	53	1	0	0	0	0	35	7,7	18
összesen	5057	100	4282	84,7	290	5,7	456	9,0	29 0,6%

A házas férfi családfők átlagkora 38,3 év; az özvegy férfiaké 50,8 év, az özvegy nőké 46 év. Az egyedülálló férfiak átlagkora 26,3 év, a nőké 28,1 év. A házas családfőknek több mint a fele (54,6%) negyven évnél fiatalabb, az egyedülállóknak pedig több mint négyötöde (81,6%). A családfők 50,9%-a a 30–44 éves korosztályból került ki. A házas családfők között ez az arány

még magasabb, 55,2%. Az adatok azt bizonyítják, hogy zömmel a középkorú korosztály érkezett Magyarországra, de jelentős arányban (21%), érkeztek a húszas éveikben járók is.

Arányaiban nem jelentős, mégis feltűnő, hogy a családfők között 35 férjes asszony is szerepel, férj nélkül.

3. táblázat. A női családfők kormegoszlása családi állapotuk szerint

kor	házas, de			családfenntartó
	különváltan él	özvegy	egyedülálló	
15-19	0	0	0	0
20-24	2	1	5	8
25-29	5	2	5	12
30-34	4	19	4	27
35-39	7	15	1	23
40-44	4	25	1	30
45-49	5	20	0	25
50-54	5	33	0	38
55-59	0	13	0	13
60-64	3	14	0	17
65-69	0	2	0	2
70-74	0	1	0	1
75-79	0	0	0	0
>80	0	1	0	1
nem ismert				4
	35	146	16	201

A családfők kormegoszlását származási hely szerint vizsgálva markáns eltérések tapasztalhatók az egyes tartományok között. A helyi gazdasági, társadalmi viszonyok és a demográfiai állapotok más-más populációt ösztönöztek vagy kényszerítettek lakóhelyük elhagyására. Az átlagos 35–44 éves kortól eltérnek a Mainz, Nassau, Pflaz, Saarbrücken Trier és Zweibrücken területekről érkezők. A legtöbben 30–34 évesek, és még ennél is jelentősebb az eltérés a Schwabenből érkezetteknel (25–29 év).

2. 2. A gyermekek

A gyermekek statisztikáját csak a teljes családok (4282 család) és az özvegyen maradt (290 özvegy) családfők esetében vizsgálom. (Nőtlen férfi vagy hajadon nő nem hozott magával gyermeket.) A bevándorló nős családfők (teljes család) többsége (81,9%) gyermekkel együtt érkezett. Az átlagos gyermeklétszám a teljes családban 2,57 gyermek, a csonkák esetében 2,4 gyermek, a kettő együtt 2,56 családonkénti gyermekszámot tesz ki (11 706 gyermek 4572 családban).

Összesen 11 706 gyermek érkezett, közülük 5949 a fiú (50,8%) és 5757 a leány (49,2%). A gyermekek nagy része (11 001 fő, 93,4%) teljes családban élt, a 290 özvegy családfő 698 gyermeket hozott, ami az összes gyermek 6,3%-át teszi ki.

Általában elmondható, hogy többgyermekes, de nem túl népes családok (4,46 fő/család) érkeztek Magyarországra. Valamennyi családfő (5057) adatát figyelembe véve az átlagos gyermeklétszám 2,31. A bevándorló teljes családok közel egyharmada (34,4%) két-három gyermekkel érkezik, de közel ugyanekkora a négy és négynél több gyermekes családok aránya is (31,0%).

4. táblázat. A teljes (férj, feleség) családok átlagos gyermekszáma a családfő kora szerint

Családfő Kora	családok száma	gyermekek száma	átlagos gyermekszám
15-19	3	1	0,33
20-24	233	118	0,51
25-29	565	682	1,21
30-34	809	1724	2,13
35-39	729	2027	2,78
40-44	826	2809	3,4
45-49	515	1739	3,38
50-54	367	1209	3,29
55-59	123	372	3,02
60-64	89	254	2,85
65-69	16	47	2,94
70-74	5	14	2,8
75-79	2	5	2,5
Összesen	4282	11001	2,57

A gyermekek átlagos száma a 40–54 éves családfői populációban magas fertilitást jelez (3,29–3,4 gyermek), azonban meglepően magas a gyermektelen családok aránya is (18,1%). Azonban ezeknek a családoknak közel felénél (47,6%) harminc éven aluli családfő.

5. táblázat. A teljes családok megoszlása a családfő kora és a gyermekek száma szerint

Családfő kora	Gyermekek száma							Összes gyermekes család	Összes család
	0	1	2	3	4	5	>5		
15-19	2	1	0	0	0	0	0	1	3
20-24	156	54	11	9	2	0	1	77	233
25-29	211	162	103	51	29	9	0	354	565
30-34	143	173	175	163	92	40	23	666	809
35-39	83	111	141	147	113	84	50	646	729
40-44	60	80	124	164	175	117	106	766	826
45-49	57	51	85	83	86	64	89	458	515
50-54	38	37	71	61	56	43	61	329	367
55-59	17	18	18	20	18	18	14	106	123
60-64	6	14	21	15	6	13	14	83	89
65-69	1	3	2	4	4	1	1	15	16
70-74	1	1	1	0	1	0	1	4	5
75-79	0	0	1	1	0	0	0	2	2
80-	0	0	0	0	0	0	0	0	0
összesen	775	705	753	718	582	389	360	3507	4282
%	18,1	16,5	17,6	16,8	13,6	9	8,4	81,9	100

A gyermektelen családok után körülbelül azonos arányban vannak az egy (16,5%), a két (17,6%) és a háromgyermekes (16,8%) családok. A táblázat legmagasabb száma 175, ami azt jelenti, hogy a legtöbb teljes család a kétgyermekes, 30–34 éves családfőjű kategóriából kerül ki. Feltűnő az ötgyermekes, vagy annál is több gyermekkel érkező családok magas aránya (9 és 8,4%), valamint a 25 évnél fiatalabb családfők magas arányú gyermektelensége.

6. táblázat. Özvegy családfők megoszlása életkoruk és gyermekeik száma szerint

családfő kora	Gyermekek száma							összesen
	0	1	2	3	4	5	>5	
15-19	0	0	0	0	0	0	0	0
20-24	0	2	0	0	0	0	0	2
25-29	1	3	0	0	0	0	0	4
30-34	2	5	11	4	0	1	0	23
35-39	4	8	3	1	2	8	0	26
40-44	4	4	7	5	10	6	4	40
45-49	7	5	8	6	10	5	3	44
50-54	10	10	16	15	10	3	4	68
55-59	7	6	10	7	1	1	5	37
60-64	7	6	12	5	3	1	0	34
65-69	3	1	1	0	0	0	0	5
70-74	1	3	0	2	0	0	0	6
75-79	0	0	0	0	0	0	0	0
80-	0	1	0	0	0	0	0	1
összesen	46	54	68	45	36	25	16	290

A 290 özvegy családfő összesen 698 gyermeket hozott magával. Ez átlagosan 2,4 gyermeket jelent családonként, ami nagyjából megegyezik a teljes család gyermekeinek átlagszámával. Legnagyobb hányaduk egy-két gyermekkel települt át (42,1%), amely magasabb, mint a házas családfőké (34,1%). Az utóbbiak között azonban magasabb (18,1%) a gyermektelenek aránya, mint az özvegy családfőkében (2,1%). A táblázat legmagasabb száma 16, eszerint az özvegy családfők közül legtöbben a kétgyermekes, 50–54 éves korosztályból kerültek ki.

2. 3. A bevándorlók származási helye

A táblázatokban két rovat tünteti fel a származási helyet. Az egyikben a tartomány, illetve az ország, a másikban a település neve található. Néhány bejegyzésnél hiányzik az ország, tartomány stb. megjelölés. A német tartományokon kívül Franciaországból, Hollandiából,

Svájcból, Poroszországból és a Habsburg Birodalom tartományaiból is érkeztek telepések Magyarországra. Legnagyobb populáció Lotharingiából (505 család, 2575 fő), Pfalzból (587 család, 2472 fő), Trierből (435 család, 1979 fő), Saarbrückenből (314 család, 1576 fő) és Elzászból (280 család, 1225 fő) származik, de talán nem volt olyan német tartomány, ahonnan ne keltek volna útra néhányan. Összesen 61 tartományt, illetve országot említenek a listák.

7. táblázat. A bevándorló családok és személyek száma származási helyük szerint

tartomány neve	bevándorló		átlag fő családonként
	családok száma	személyek száma	
Anhalt (és Anhalt-Schaumburg)	4	19	4,75
Ansbach (és A-Bayreuth)	30	137	4,56
Austria	1	1	1,00
Baden (és B-Freyburg, B-Mannheim, B-Baden és B-Durlach)	180	852	4,73
Bamberg	38	174	4,57
Bassenheim	3	7	2,33
Bayern (és B-Friedberg)	29	96	3,31
Braunfels	5	18	3,60
Breigau	96	438	4,56
Cseh-és Morvaország	3	6	2,00
Dachstetten	4	28	7,00
Dagstuhl	4	25	6,25
Dalberg	2	4	2,00
Dánia	1	1	1,00
Degenfeld	1	4	4,00
Dürkheim	12	49	4,08
Elsass (és Untersass)	280	1225	4,37
Falkenstein	16	60	3,75
Franciaország	17	77	4,52
Franken	77	318	4,12
Frauenalb	1	8	8,00
Freiburg	2	10	5,00
Fulda	22	109	4,95
Fürstenberg	36	181	5,02
Hannover	2	4	2,00
Hatzfeld-Wildenburg	1	4	4,00
Hessen (és Erbach, Hanau, Darmstadt, H-Kassel, H-Rheinfels)	181	877	4,84
Hohenzollern	23	109	4,73
Hollandia	4	17	4,25
Idstein	1	8	8,00
Isenburg	11	53	4,81

Kerpen	6	30	5,00
Köln	80	366	4,57
Krumbach	1	4	4,00
Kühburg	1	7	7,00
Layen	63	295	4,25
Leiningen	18	99	5,50
Limburg	1	4	4,00
Lotharingia	505	2575	5,09
Luxemburg	151	742	4,91
Magyarországi német	1	1	1,00
Mainz	272	1131	4,15
Nassau (és Mecklenburg, Usingen és Weilburg)	168	784	4,66
Neuwied	9	44	4,88
Nostitz	8	32	4,00
Oberrheinischer Reichskreis	8	35	4,37
Obenwald	3	13	4,33
Oettingen	1	1	1,00
Offenburg	1	3	3,00
Onolzbach	1	5	5,00
Passau	1	4	4,00
Passenheim	1	7	7,00
Pfalz	587	2472	4,21
Poroszország (és Brandenburg)	24	69	2,87
Reich	1	8	8,00
Reingrafen	115	589	5,12
Ritterschaft	34	160	4,70
Runkel	2	17	8,50
Saarbrücken	314	1576	5,01
Salm (és S-Kyrburg, S-Salm)	22	129	5,86
Sauerland	42	195	4,64
Schaumberg	1	5	5,00
Schmidtburg	1	4	4,00
Schönborn	19	116	6,10
Schwaben	236	876	3,71
Schwarzenberg	1	7	7,00
Schwarzwald	24	105	4,37
Sickingen	19	74	3,89
Solms-Braunfels	1	8	8
Speth	16	71	4,43
Speyer	67	262	3,91
Strassburg	3	13	4,33
Sylva Hercynia	4	10	2,50
Svájc	3	7	2,33
Szászország (és Mecklenburg, Gotha, Niederlausitz, Meiningen, Weilburg)	42	131	3,11
Szilézia	50	137	2,74

Thüringia	2	8	4,00
Trier	435	1979	4,54
Ulm	103	358	3,47
Vogtland	3	8	2,66
Vorder-Österreich	17	61	3,58
Wertheim	1	4	4,00
Westfalia	17	80	4,70
Wetterau	1	1	1,00
Wildenburg	7	28	4,00
Worms	2	11	5,50
Wurmsenberg	1	4	4,00
Württemberg (és Niederhohenberg)	204	794	3,89
Würzburg	44	168	3,81
Zweibrücken	187	849	4,54
ismeretlen	18	18	1,00
összesen	5057	22513	4,46

2. 4. Vallási megoszlás

A magyarországi betelepítés korai, még a 17–18. század fordulóján Kollonich Lipót által megfogalmazott és állandóan szem előtt tartott elvei szerint elsősorban katolikus német földműveseket toboroztak az ország déli részének benépesítésére. Ezért a II. József-féle telepítési akció során a bevándorlók vallási megoszlása eltér minden korábbi telepítésekétől. A korábban megfogalmazott elvek szerint a római katolikus vallású telepesek érkezését támogatták, de II. József rendelete értelmében a protestáns vallásúak is jelentkezhetek a költözködők listájára. A telepesek több mint 30%-a protestáns volt; 24,4%-a (1234 család) evangélikus, 6,3%-a (319 család) református. A többség továbbra is a római katolikus volt 68,4%-kal, ez 3460 családot jelentett.

A telepesek igyekeztek minél előbb templomot építeni és megalapítani az egyházközségüket. A telepítési biztosok az egyes falvakba úgy osztották el a telepeseket, hogy az azonos vallásúak lehetőség szerint egy helyre kerüljenek, azért, hogy az új községek lakói egy egyházközséghez tartozzanak. Az egyházközség alapítására az evangélikus falvak esetében igen hamar sor került. Torzsa község evangélikus lakói már a letelepedés évében, 1784-ben megalapították

egyházközségüket, Cservenka lutheránus lakói 1785-ben, Bulkesz, Járek és Kiskér evangélikusai 1786-ban alapítottak egyházközséget.⁸¹

8. táblázat. A bevándorló családok vallása

a családok		
vallása	száma	%
római katolikus	3460	68,42
evangélikus	1234	24,40
református	319	6,31
konvertált	1	0,02
ismeretlen	43	0,85
összesen	5057	100,00

A betelepülő családok vallási megoszlását a származási hely szerint vizsgálva feltérképezhetjük a német tartományok vallási megoszlását is. Tisztán római katolikus lakosság érkezett Kölnből, Luxemburgból, de néhány százaléknyi kivételtől eltekintve Lotharingiából, Mainzából, Frankenből, Trierből Westfáliából is. A hagyományosan protestáns vidékekről toborozták az evangélikus és református lakosokat. A százalékos arány ezeknél nem olyan kiemelkedő, mint a katolikusok aránya. Legnagyobb arányban érkeztek evangélikusok Ulmból (82,5%), Szászországból (81%), Poroszországból (70,8%), Nassauból (69%) és Württembergből (52,2%). A reformátusok aránya kisebb volt a többi valláshoz képest. Legmagasabb arányú volt a Zweibrückenből (33,8%), a Hessenből (22,7%) és a Pfalzból (17,7%) érkezettek között.

---

⁸¹ POSZVÉK, 1903, 20–21. old.

9. táblázat. A családok vallása származási helyük szerint

tartomány	római katolikus		református		evangélikus		összesen
	szám	%	szám	%	szám	%	
Baden	216	73,47	13	4,42	65	22,11	294
Bajorország	53	88,33	0	0	7	11,67	60
Elzász	197	69,61	6	2,12	80	28,27	283
Franken	148	94,87	0	0	8	5,13	156
Franciaország	17	100,00	0	0	0	0	17
Fulda	19	86,36	0	0	3	13,64	22
Hessen	65	36,93	40	22,73	71	40,34	176
Köln	86	100,00	0	0	0	0	86
Lotaringia	487	96,63	6	1,19	11	2,18	504
Luxemburg	151	100,00	0	0	0	0	151
Mainz	269	98,18	1	0,36	4	1,46	274
Nassau	46	26,59	7	4,05	120	69,36	173
Pfalz	417	56,81	130	17,71	187	25,48	734
Poroszország	6	25,00	1	4,17	17	70,83	24
Rheingrafen	89	61,81	4	2,78	51	35,42	144
Saarbrücken	207	55,20	27	7,20	141	37,6	375
Szászország	8	13,79	3	5,17	47	81,03	58
Szilézia	33	67,35	1	2,04	15	30,61	49
Schwaben	185	79,40	0	0	48	20,6	233
Trier	418	95,43	1	0,23	19	4,34	438
Ulm	18	17,48	0	0	85	82,52	103
Westfalen	55	96,49	0	0	2	3,51	57
Württemberg	126	47,73	0	0	138	52,27	264
Zweibrücken	56	30,11	63	33,87	67	36,02	186
egyéb területek	88	57,89	16	10,52	48	31,57	152
összesen	3460		319		1234		5013

2. 5. A bevándorlók foglalkozása

A bevándorlást szervező Magyar Királyi Kamara elsősorban a földműveseket kívánt letelepíteni. II. József telepítési pátense is a földműveseknek ígérte a legnagyobb kedvezményeket. Feltehető, hogy ez a körülmény készítette a betelepülni szándékozókat, hogy szakmájukon kívül a földművességet is bejegyeztették. 54 földművesnek két vagy három egyéb szakmáját is feljegyezték. A jelentős ipari réteg mellett elenyésző volt a kereskedelmi, a közszolgálati foglalkozásúak száma. Mindössze két tanító volt, aki más foglalkozást nem mondott, azonban rajtuk kívül tíz másik tanító elsődleges foglalkozásként a földművességet jelölte meg, ugyanúgy, mint két borbély, akik főfoglalkozásként szintén földművességet jegyeztettek be. Némelyik foglalkozás túl specializált ahhoz, hogy hihető legyen az elsődlegesen bejegyzett földművesség; nehezen hihető például egy könyvkötő mesterről, hogy mesterségét csak mellékesen űzi, fő hivatása a földművelés. Ezeknek az apró családoknak az volt a nyilvánvaló oka, hogy a biztos megélhetést jelentő fél- vagy egészteleknyi földterületet, valamint a nem kis értéket képviselő hozzá tartozó állatokat (szarvasmarhát és/vagy lovat) és felszereléseket megkapják.

A földműves szakértelem hiánya a helyi lakosság körében megütközést keltett, s ehhez járult még az az ellenszenv, amely a telepések kedvezményei miatt alakult ki azokon a területeken, ahol a telepéseket a már ott élő lakossággal egy faluba telepítették. Az első években több panaszos levél érkezett a kamarai hatóságokhoz. Az ungvári kamarai birtokon Ungvár város főbírája és tanácsa a helyi lakosság nevében is panasszal élt a királyi kamaránál. 1788. szeptember 4-ei levelükben panaszolták, hogy az *„új colonisták a külső munkában oly tudatlanok, hogy a mi ususunk szerint az magok gazdasságát folytatván hasonló termését is a földnek tapasztolyák, mert nem jól és nem is idején szántnak, az terméseket nem rendével bétakarítják, kerteléssel ahol szükséges semmit sem gondolnak, sőt az élelmekre valót és szénát amint némely, városbéliek bizonyítják eladtak, egyszóval az magok gazdaságát rosszul folytatják”*.⁸²

Azok a kézműves bevándorlók, akik földművesként jegyeztették magukat a listákra, elérték ugyanis azt, hogy szántóföldet és házat kaptak, annak minden, a szerződésben leírt kellékével. Ők azután iparos munkával ellátták az új községeket. A telepítési biztosok ügyeltek a különböző iparosok egyenletes szétosztására.

---

⁸² MOL – E 80 – 9 No 58. 12.

Számos iparos nem kívánt földet művelni, őket városokban helyezték el. Zomborba például 63 különböző iparos kapott letelepedési engedélyt. A mesterek között volt esztergályos, kesztyűkészítő, hat molnár, két bognár, óöntő, órás, két cipész, két pék, három harisnyakötő, két szappankészítő, rézműves, két nyeregkészítő, pecsétmetsző, hat kádár, késes, túcsináló, két kertész, kosárkötő, fésűs, keményítőgyártó, kártyafestő, két zenész, két fazekas, két sárgarézműves, két szítás, flanellkészítő, három nőiszabó, selyemfestő, két burnótkészítő, három lenszövő, két festő, kárpitos, csirizkészítő, két köszörűs. Zombor város amúgy is fejlett ipara és kereskedelme a friss jövevényekkel komoly fejlődésnek indult. A telepítési munkálatok ellenőrzése céljából II. József 1786-ban felkereste Bács-Bodrog vármegyét. Zombori tartózkodása alatt, 1786. július 8-án, a megnövekedett lakosság vallási életének biztosítására a Ferenc rendi templomot és kolostort – tekintettel arra, hogy tanítással nem foglalkoztak – átszerveztette plébániatemplommá.

10. táblázat. A foglalkozások megoszlása

Foglalkozás	szám	%
Földműves	3473	55,22
földműves és egyéb foglalkozású	1147	18,24
egyéb mezőgazdaság foglalkozású	60	0,95
<i>összesen mezőgazdasági foglalkozású</i>	<i>4680</i>	<i>74,41</i>
bányász, iparos	1545	24,57
kereskedő	12	0,19
szabadfoglalkozás, egyéb	52	0,83
Összesen	6289	100

A mezőgazdasági foglalkozások között leggyakoribb a földműves, de találunk szőlészt, erdészt, kertészt, juhászt. Bányászattal 46-an foglalkoztak, de még egy aranyosóval is találkozhatunk a névsorokban. Az ipari foglalkozásúak között teljes a korabeli skála. Csökkenő sorrendben felsoroljuk az ipari ágazatokat és a bejegyzések számát: a vas- és fémipart 128-an (bádogos, esztergályos, kovács, fegyverkovács, köszörűs, lakatos, szögvác, vasolvastó), a gép- és kocsigyártást 46-an (kerékgyártó, szerszámkészítő, óra- és toronyóra-készítő, orgonakészítő), a kő-, agyag- és üvepipart 78-an (fazekas, kőfaragó, mész- és téglaegető, üvegyártó), a fa- és papíripart 116-an (asztalos, dohányszelence-készítő, kádár, műasztalos,

könyvkötő, pipakészítő), a bőr- sörte- és szőripart 25-en, a ruházati és textilipart 557-en (cipész, gyapjúszővő, kalapos, kékfestő, kesztyűs, pamutnyomó, selyemszövet-készítő, szabó, takács), az építőipart 322-en (kőműves, ács, kéményseprő, kövező, útburkoló, kútásó), az élelmiszeripart 212-en (mészáros, molnár, sörfőző, olajütő, szakács, likorkészítő, dohányáru-készítő), a vegyipart 14-en (festékkészítő, szappanfőző, szénégető, gyertyamártó, viaszgyártó) képviselték.

A kereskedelem (kereskedő, borkereskedő) és a közlekedés (facsemete-szállító, hajós, kocsis) ágazatából mindössze 12-en érkeztek.

A közszolgálat, szabadfoglalkozás, művészeti ágazatból 52 főt találunk. Ezek között volt állatorvos, fodrász, freskófestő, fürdősz, katona, lelkész, seborvos, tanító, zenész és szolgáló.

Meglepő, hogy a betelepülők között mindössze egy lelkész volt és a gyermekek számához képest nagyon kevés a tanító (19), bár a nyilvántartásokból nem derült ki, hogy milyen volt a gyermekek korcsoport szerinti megoszlása, tehát a betelepült 11 706 gyermek közül hányan voltak már túl az iskolaköteles koron. feltehetőleg a tanítók száma semmiképpen sem volt elegendő sem a települések, sem az oktató gyermekek számához képest.

11. táblázat. A foglalkozások megoszlása a betelepülők között

foglalkozás	szám	összesen	%
egyéb mezőgazdasági foglalkozású		60	0,95
szőlőműves-bortermelő	13		
erdész	1		
kertész	14		
méhész	2		
vadász	9		
napszámos	6		
juhász	15		
Bányászat		47	0,75
bányász	46		
aranymosó	1		
ipar			
vas- és fémipar		128	2,04
bádogos	1		
esztergályos	8		
fegyverkovács	1		
gombkészítő	2		
kovács	35		
késes	3		

	köszörűs	4		
	lakatos	14		
	patkókovács	27		
	rézműves	2		
	szerkovács	3		
	szögvész	22		
	vasmunkás	2		
	vasolvasztó	1		
	vasvágó	1		
	ónöntő	1		
	tűkészítő	1		
gép- és kocsigyártás			46	0,73
	gyapjúszerszám-készítő	3		
	kerékgyártó, kocsikészítő	37		
	körzőkészítő	1		
	orgonakészítő	1		
	toronyórákészítő	1		
	órákészítő	2		
	szerszámkészítő	1		
kő-, föld-agyag- és üvegyártás			78	1,24
	fazekas	10		
	kőfaragó	30		
	mészégető	2		
	téglaégető	33		
	tükörkészítő	1		
	üvegyártó	2		
fa- és papíripar			116	1,84
	asztalos	45		
	dohányszelence-készítő	3		
	faműves	1		
	kosárfonó	3		
	kádár	48		
	könyvkötő	3		
	műasztalos	10		
	papírgyártó	1		
	pipakészítő	2		
bőr-, sörté- és szőripar			25	0,4
	bőrkészítő	1		
	cserzővarga	7		
	irhabőrvarga	2		
	kefekötő	3		

	nyerges	1		
	nyúzó	1		
	szűcs	4		
	szíjgyártó	1		
	övkészítő	5		
ruházati és textilipar			557	8,86
	cipész és cipőkészítő	136		
	damasztkészítő	1		
	gyapjufésűs	2		
	gyapjúszővő	10		
	hálószővő	1		
	harisnyakötő	4		
	harisnyaszövő	13		
	hímző	3		
	kalapos	7		
	kékefestő	2		
	kesztyűkészítő	5		
	kötélverő	2		
	pamutkészítő	1		
	pamutnyomó	2		
	paszományos	1		
	posztó készítő	16		
	posztónyíró	1		
	selyemfestő	1		
	selyemszövet-készítő	2		
	szabó	100		
	szövetkészítő	16		
	takács	228		
	vászonnyomó	2		
	zsávolykészítő	1		
Építőipar			322	5,12
	cserépfedő	1		
	festő	13		
	kéményseprő	2		
	kőműves	162		
	kövező, útburkoló	2		
	kútásó	1		
	mennyezetkészítő	2		
	ács	130		
	tetőfedő	1		
	üveges	3		

vályogvető	1		
zsuptetőkészítő	4		
élelmiszeripar és élvezeti cikk gyártás		212	3,37
gyümölcspréselő	1		
hentes	1		
molnár	93		
mészáros	32		
olajfőző	1		
olajütő	4		
pék és kalácskészítő	57		
likorkészítő	1		
sajtkészítő	1		
sörfőző	17		
szakács	3		
dohányáru-készítő	1		
Vegyipar		14	0,22
festékkészítő	2		
gyertyamártó	2		
gyújtókészítő	1		
hamuzsírőző	1		
szappanfőző	5		
szénégető	2		
viaszgyártó	1		
kereskedelem, közlekedés		12	0,19
borkereskedő	1		
facsemete-szállító	1		
hajós	2		
kereskedő	3		
kocsis	5		
köszolgálat, szabadfoglalkozás, művész, egyéb		52	0,83
állatorvos	2		
felügyelő	1		
fodrász	2		
freskófestő	1		
borbély	3		
gazdatiszt	1		
gyáros	1		
gépész	1		
katona	1		
lelkész	1		

orvos	5		
seborvos	2		
szelencefestő	1		
szolga, cseléd	9		
tanító	19		
zenész	2		

12. táblázat. A bevándorlók foglalkozása származási hely szerint

tartomány	m	b	v	g	a	f	r	t	e	l	y	k	s	Össz
Baden	273	0	12	0	3	5	1	38	22	10	0	0	2	366
Bajorország	40	3	2	3	0	1	0	12	6	3	0	0	0	70
Elzász	268	3	7	1	3	1	0	41	12	11	0	0	0	347
Franken	122	0	11	6	5	7	3	19	8	23	0	1	2	207
Franciaország	16	1	0	0	0	0	0	1	1	2	0	0	0	21
Fulda	21	0	0	1	2	2	0	2	4	0	0	0	0	32
Hessen	169	0	5	3	1	4	0	17	11	6	0	0	2	218
Köln	83	0	3	0	0	0	0	4	3	0	0	1	1	95
Lotaringia	493	0	9	6	4	9	0	31	24	9	0	0	5	590
Luxemburg	171	0	0	1	2	3	2	11	3	0	0	0	0	171
Mainz	252	0	4	2	2	2	0	31	11	12	0	1	0	317
Nassau	162	0	10	0	1	3	0	30	8	7	0	0	0	221
Pfalz	703	16	10	4	12	13	1	66	37	37	2	2	7	910
Poroszország	14	0	2	0	0	2	0	3	2	1	0	0	2	26
Rheingrafen	142	5	9	1	1	6	0	17	7	5	0	0	0	193
Saarbrücken	367	3	6	5	10	13	1	22	23	8	1	1	1	461
Szászország	44	5	1	4	2	2	2	5	4	3	1	0	5	78
Szilézia	30	0	2	0	1	1	3	14	5	3	2	1	1	63
Schwaben	215	0	2	1	5	9	4	32	34	9	1	0	3	315
Trier	428	1	11	3	2	8	4	22	17	10	0	1	1	508
Ulm	84	0	4	1	0	2	0	25	4	11	1	0	0	132
Westfalen	55	4	3	3	0	2	0	4	9	1	0	0	0	81
Württemberg	224	0	9	0	5	7	2	42	25	12	0	1	2	329
Zweibrücken	177	3	2	1	5	2	2	21	14	5	1	1	0	234
összesen	4531	44	124	46	66	104	25	510	294	188	9	10	34	5985

Jelmagyarázat: m: mezőgazdaság; b: bányászat; v: vas- és fémipar; g: gép- és kocsigyártás; a: kő-, föld-, agyag- és üvegipar; f: fa-, és papíripar; r: bőr-, sörite- és szőripar; t: ruházati- és textilipar; e: építőipar; l: élelmiszeripar és élvezeti cikk gyártás; k: kereskedelem és közlekedés; s: közszolgálat, szabadfoglalkozás, művész, egyéb

Az iparosok közül legtöbben Pfalzból vándoroltak be, ők főként a textilipart üzték. Az iparos foglalkozású bevándorlók aránya a sziléziai, a poroszországi, a bajorországi személyeknél volt a legmagasabb, az innen érkezők fele (48–57%) volt iparos.

13. táblázat. A bevándorlók foglalkozása korcsoportonként

családfő kora	m+	m	b	v	g	a	f	r	t	e	l	y	k	s	össz.
15-19	14	10	0	2	1	0	1	0	3	1	4	1	0	0	23
20-24	328	248	7	7	7	9	9	2	44	18	15	0	0	4	370
25-29	619	469	6	17	1	3	13	2	79	46	26	0	0	3	665
30-34	843	610	9	20	8	14	14	4	98	68	34	3	1	2	885
35-39	743	525	6	26	7	13	23	5	99	51	29	1	2	7	794
40-44	842	650	9	21	7	15	18	7	78	48	29	1	3	5	891
45-49	532	403	7	17	4	7	10	0	51	30	30	3	5	7	574
50-54	413	319	1	10	5	3	13	4	44	23	11	1	0	8	442
55-59	157	111	1	4	2	2	4	1	20	9	10	1	0	2	167
60-64	126	101	0	3	3	2	1	0	5	7	4	0	0	1	127
65-69	10	14	1	0	1	0	0	0	3	1	1	0	0	0	21
70-74	11	10	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	11
75-79	2	2	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	2
>80	1	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1
összesen	4641	3473	47	127	46	68	106	25	524	303	193	11	11	39	4973

Jelmagyarázat: m+: mezőgazdaság mellett más foglalkozást is megjelölt; m: mezőgazdaság; v: vas- és fémipar; g: gép- és kocsigyártás; a: kő-, föld-, agyag-, és üvegipar; f: fa-, és papíripar; r: bőr-, sörte- és szőripar; t: ruházati- és textilipar; e: építőipar; l: élelmiszeripar és élvezeti cikk-gyártás; k: kereskedelem és közlekedés; s: közszolgálat, szabadfoglalkozás, művész, egyéb

2. 6. A bevándorlók pénze és kintlévősége

Az áttelepülni szándékozók indulásuk előtt értékesítették ingóságaikat és ingatlanjaikat, már ha egyáltalán volt. Az abból befolyt pénzt magukkal hozták, amit a listákon feltüntettek. A telepítési biztosok többször felmérték a telepesek gazdasági erejét. 1785 végén kimutatást készítettek a telepesek magukkal hozott pénzének mennyiségéről. A jelentésük szerint 1785 év végéig 873 család, azaz 4072 személy összesen 25 961 forintot hozott magával új hazájába, amely családonként nem érte el a 30 forintos átlagot.⁸³ A táblázatok 1784-től 1786. október 27-éig történt vezetéséig a bevándorló családok által behozott pénz teljes összege 170 793 forint volt. Ez családonként átlagosan 34 forintot jelentett, azonban ha csak a pénzzel érkezett 1571 családra vetítjük ki a hozott mennyiséget, akkor az átlag lényegesen kedvezőbb, 108,7 forint. A legtöbb pénzt a földművesek hozták magukkal, mivel ők is érkeztek legtöbben. A teljes pénzmennyiség

⁸³ MOL – A 39, 1785 – 15 591

62,9%-át ők hozták. Második helyen a textiliparban dolgozó családfők (12,1%), harmadik helyen az építőiparban dolgozók állnak, ők a teljes pénzmennyiség 6,9%-át hozták magukkal.

A pénzzel érkezettek korcsoportonkénti vizsgálata során megállapítható, hogy – leszámítva a néhány kiemelkedően gazdag 65-69 év közötti telepest – a negyvenéves korosztály a legtehetősebb. (16. táblázat)

14. táblázat. A pénzzel érkező családok száma a foglalkozás és a behozott pénz mennyisége szerint

gulden	foglalkozás													össz
	m	b	v	g	a	f	r	t	e	l	y	k	s	
1–10	108	0	3	1	0	3	0	10	4	2	0	0	0	131
10–25	206	2	4	1	4	8	0	23	16	9	0	0	2	275
26–50	276	4	10	2	7	8	2	43	21	18	0	1	2	394
51–100	241	1	6	7	4	10	1	19	10	13	1	0	3	316
101–150	105	2	3	0	2	4	1	14	8	3	0	0	1	143
151–200	95	0	3	3	2	6	2	18	8	6	0	0	2	145
201–300	60	0	3	2	1	3	0	9	7	5	1	1	1	93
301–500	23	0	2	1	0	1	0	8	1	5	0	0	0	41
501–1000	11	0	0	2	0	0	0	5	2	3	0	1	1	25
1001–3000	3	0	0	0	0	2	0	1	0	0	0	1	0	7
3001–	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	1
Összes fő foglalkozást űzők száma	1128	9	34	19	20	45	6	150	78	64	2	4	12	1571
%	31,9	19,1	26,6	41,3	25,6	38,8	24	26,9	24,2	30,2	14,3	33,3	23,1	30,6

Jelmagyarázat: m: mezőgazdaság; v: vas- és fémipar; g: gép- és kocsigyártás; a: kö-, föld-, agyag-, és üvegipar; f: fa-, és papíripar; r: bőr-, sörté- és szőripar; t: ruházati- és textilipar; e: építőipar; l: élelmiszeripar és élvezeti cikk-gyártás; k: kereskedelem és közlekedés; s: közszolgálat, szabadfoglalkozás, művész, egyéb

A nyilvántartásból az is kitűnik, hogy a még folyamatban lévő vagyonszámolásaikból mennyi pénzt vártak. 161 család tüntette fel, hogy lakóhelyükön pénzt hagytak, amelyet később fognak megkapni. Ez a várható összeg összesen 43 301 forint volt. A várt pénzek megérkezéséről további adatok nem voltak találhatóak. A Németországban maradt rokonok feltehetően gondoskodtak az otthon hagyott pénz továbbításáról Magyarországra..

15. táblázat. A bevándorlók által behozott pénz mennyisége foglalkozási ágak szerint

foglalkozás														
gulden	m	b	v	g	a	f	r	t	e	l	y	k	s	össz.
1–10	897	0	23	10	0	25	0	84	30	20	0	0	0	1 089
10–25	3 987	45	80	20	76	166	0	460	324	170	0	0	45	5 373
26–50	11 133	160	410	100	295	346	90	1 784	770	780	0	40	80	15 988
51–100	20 577	70	560	620	400	860	60	1 762	900	1150	100	0	300	27 359
101–150	14 660	280	420	0	258	580	150	1 985	1 160	450	0	0	150	20 093
151–200	17 584	0	570	600	380	1200	400	3 600	1 535	1200	0	0	400	27 469
201–300	16 102	0	900	480	300	900	0	2 604	2 000	1340	300	300	300	25 526
301–500	10 435	0	1000	500	0	400	0	3 469	400	2150	0	0	0	18 354
501–1000	10 150	0	0	1200	0	0	0	3 400	1 450	200	0	700	600	17 700
1001–3000	1 940	0	0	0	0	3100	0	1 500	0	0	0	2000	0	8 540
3001–	0	0	0	0	0	0	0	0	3 300	0	0	0	0	3 300
összesen	107 465	555	3963	3530	1709	7577	700	20 648	11 869	7460	400	3040	1875	170 791
%	62,9	0,3	2,3	2,1	1	4,4	0,7	12,1	6,9	4,4	0,2	1,9	1,1	

Jelmagyarázat: m: mezőgazdaság; v: vas- és fémipar; g: gép- és kocsigyártás; a: kő-, föld-, agyag-, és üvegipar; f: fa-, és papíripar; r: bőr-, sörté- és szőripar; t: ruházati- és textilipar; e: építőipar; l: élelmiszeripar és élvezeti cikk-gyártás; k: kereskedelem és közlekedés; s: közszolgálat, szabadfoglalkozás, művész, egyéb

16. táblázat. A bevándorlók által behozott pénz mennyisége a családfők kora szerint

korcsoport													
gulden	15-19	20-24	25-29	30-34	35-39	40-44	45-49	50-54	55-59	60-64	65-69	70-74	össz
1–10	15	48	119	204	207	258	111	57	30	40	0	0	1 089
10–25	15	482	814	1 024	659	1 023	660	489	147	62	0	0	5 375
26–50	0	610	1 842	2 520	3 469	3 066	2 035	1 506	560	310	70	0	15 988
51–100	0	1140	2 206	5 136	5 035	5 931	2 830	3 216	950	765	0	80	27 289
101–150	0	580	1 145	4 834	4 159	3 357	2 655	1 597	1 462	300	0	0	20 089
151–200	0	400	3 600	5 900	4 170	4 105	3 560	3 134	1 200	800	600	0	27 469
201–300	0	1050	2 644	4 860	3 627	6 965	2 230	2 170	530	1450	0	0	25 526
301–500	0	1050	1 000	2 999	3 100	4 050	3 685	1 000	400	370	0	350	18 004
501–1000	0	1000	3 150	2 200	1 300	4 150	3 400	2 500	0	0	0	0	17 700
1001–3000	0	0	0	0	0	4 900	2 600	0	1 040	0	0	0	8 540
3001–	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	3300	3 300
összesen fő családfők száma	30	6360	16 520	29 677	25 726	37 805	23 766	15 669	6 319	4097	3970	430	170 369
egy családra jutó gulden	25	378	681	896	790	889	572	443	169	126	21	67	5 057
	1,2	16,8	24,3	33,1	32,6	42,5	41,5	35,4	37,4	32,5	189	6,4	33,68

17. táblázat. A bevándorló családok pénze nagyság és származási helyük szerint

tartomány	1-10 G		11-25 G		26-50 G		51-100 G		101-150 G		151-200 G		201-300 G		301-500 G		501
	CS	G	CS	G	CS	G	CS	G	CS	G	CS	G	CS	G	CS	G	CS
Baden	8	70	21	414	21	900	26	2137	15	2085	5	1000	5	1440	3	1200	4
Bajorország	0	0	3	55	4	148	12	1045	0	0	3	580	5	1420	0	0	1
Elzász	4	31	8	161	6	225	7	600	2	300	9	1759	1	300	2	930	1
Franken	4	40	7	127	10	426	9	810	2	280	5	1000	3	900	2	800	1
Franciaország	1	10	2	40	1	30	1	70	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Fulda	0	0	0	0	0	0	1	80	1	150	4	800	2	550	0	0	0
Hessen	2	20	5	85	15	676	10	890	0	0	5	1000	6	1650	2	850	1
Köln	0	0	0	0	3	150	1	100	1	150	0	0	0	0	0	0	0
Lotaringia	38	265	47	960	50	2099	33	2826	7	909	7	1340	4	1050	4	1850	3
Luxemburg	5	48	4	75	2	90	4	310	1	150	0	0	0	0	1	350	0
Mainz	3	30	18	322	25	1010	24	2160	11	1630	5	1000	5	1380	3	1285	5
Nassau	2	20	3	59	12	490	8	720	5	730	7	1390	8	2265	2	875	0
Pfalz	24	226	50	992	79	3227	46	3930	40	5603	22	4315	18	4941	5	2250	2
Poroszország	0	0	0	0	2	100	0	0	1	150	0	0	0	0	0	0	0
Rheingrafen	3	30	18	357	16	604	20	1730	8	1099	8	1590	5	1500	3	1214	1
Saarbrücken	10	90	24	460	42	1806	26	2211	8	1170	13	2570	7	2000	5	1900	0
Szászország	2	20	1	25	4	130	1	60	1	130	2	400	1	300	0	0	0
Szilézia	1	6	1	25	0	0	1	60	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Schwaben	1	1	7	144	17	686	13	1200	4	570	4	775	2	600	1	400	1
Trier	11	95	24	417	29	1170	24	2080	5	730	5	980	3	830	1	500	0
Ulm	1	10	4	90	4	165	1	100	1	150	1	200	1	300	1	500	0
Westfalen	1	5	2	32	1	40	1	80	0	0	0	0	0	0	1	500	0
Württemberg	3	17	6	132	10	390	23	2260	22	3135	27	5370	10	2650	6	2450	4
Zweibrücken	4	40	13	284	20	766	10	900	3	392	2	400	4	1150	0	0	1
összesen	128	1074	268	5256	373	15328	302	26359	138	19513	134	26469	90	25226	42	17854	25

A legtöbb pénz Pfalzból és Württembergből származott. Ebből a két tartományból, valamint Badenből folyt be a behozott összes pénz 37,3%-a. Az egy családra jutó pénzösszeg nagysága alapján elmondható, hogy a szászországi bevándorlók érkeztek a legnagyobb pénzmennyiséggel, a teljes átlag közel háromszorosával (átlag 336 gulddal), míg a sziléziaiak és a Franciaországból érkezők voltak a legszegényebbek, mintegy tizedrész annyi pénzük volt, mint a szászországiaknak.

18. táblázat. Összesített táblázat a pénzzel érkezők száma és mennyisége, valamint származási helyük szerint

tartomány	összesen	%	a pénzzel érkezők száma	egy főre jutó gulden
Baden	13855	8,2	109	127,11
Bajorország	4276	2,5	28	152,71
Elzász	5046	3	40	126,15
Franken	5126	3	43	119,2
Franciaország	155	0,2	5	31
Fulda	1588	0,9	8	198,58
Hessen	5817	3,5	46	126,45
Köln	405	0,2	5	81
Lotaringia	13392	8	193	69,78
Luxemburg	1040	0,6	17	61,17
Mainz	12566	7,4	99	126,92
Nassau	6596	3,9	47	140,37
Pfalz	27420	16,3	286	9,87
Poroszország	253	0,2	3	84,33
Rheingrafen	8906	5,3	82	180,6
Saarbrücken	14944	8,9	137	109,08
Szászország	4378	2,6	13	336,26
Szilézia	94	0,1	3	31,33
Schwaben	5026	3,1	50	100,52
Trier	6904	4,1	100	69,04
Ulm	1529	0,9	14	109,21
Westfalen	663	0,7	6	110,5
Württemberg	21557	12,8	113	190,76
Zweibrücken	6592	3,9	58	113,65
összesen	168126	100	1505	111,56

Figyelembe véve a korabeli pénzviszonyokat, világosan látható, a bevándorlók nem a magukkal hozott tőkével, hanem munkaerejükkel váltak hasznos tagjaivá a Magyar Királyságnak a 18. század végétől.

III. A TELEPÍTÉS SZÍNTEREI

1. A bácskai kamarai uradalmak

A II. József-kori bácskai német telepítéstörténet tárgyalása előtt ismertetem Bácska rövid történetét, kitérve a közigazgatásra is. Bemutatom a bácskai helyszínt, a tájat, a lakosságot, a nemzeti-ségi eloszlást, az ide irányuló szerb, magyar és német telepítéseket. Ezt követően kerül sor az 1784–1787 között érkezett családfők és családok adatainak vizsgálatára.

1. 1. A Bácska fogalma és közigazgatása

A Bácska a Duna és a Tisza közén, az Alföld déli részén, körülbelül a Hajós–Jánoshalma–Kelebia vonaltól délre eső, az Alföld legtermékenyebb talajú, közel kilencezer négyzetkilométer területen fekvő földrajzi és történelmi tájegység. A trianoni békeszerződés óta ebből 7000 km² ma Szerbiához, 1750 km² Magyarországhoz tartozik.

A táj honfoglalás kori magyar betelepüléséről számos régészeti lelet is tanúskodik. A török hódoltságig, majd a 18. század első két évtizedéig két vármegye található a területén, Bács és Bodrog, mindkettő első alapítású vármegye.⁸⁴ Bács vármegye a Bácska déli részén terült el, attól északra fekszik Bodrog. Bács vármegye központja Bács városa a kedvező mezőgazdasági adottságok miatt már a 12. századtól kezdve gabonavásárjairól volt híres.⁸⁵ Anonymus szerint a terület a honfoglalás előtt bolgár és szláv fennhatóság alatt állt, központja Titel volt.⁸⁶ Bodrog vármegye szintén honfoglalás kori alapítású, központja Bodrog város, váránál fontos dunai átkelőhellyel.⁸⁷ Brodarics 1526. évi leírásában Bácsot érseki városként említi, amely síkvidéki területen fekszik, „barom- és marhatartásra elsőrendűen alkalmas”.⁸⁸

---

⁸⁴ GYÖRFFY, 1977, 209. old.

⁸⁵ GYÖRFFY, 1966, 201. old.

⁸⁶ ANONYMUS, 1926, 70. old.

⁸⁷ ANONYMUS, 1926, 77. old.

⁸⁸ BRODARICS, 2011, 107. old.

A tatárjárást átvészelő magyar lakosság a török hódítás alatt csaknem teljesen kipusztult. A török kiűzése után a Délvidék felszabadított területe rendkívül elhanyagolt állapotban volt, az egykorú források gyér lakosságról számoltak be. Még Bél Mátyás 1735-ben készült leírása is csak három mezővárost, Bácsot, Baját és Zombort, három várat, Bácsot, Titelt és Péterváradot, valamint ötven alig, főként szerbek által lakott települést említ.⁸⁹

Mint már a 18. századi Magyarországot bemutató fejezetben utaltam rá, az ország déli, török által megszállt területeinek felszabadítása Buda 1686. évi visszafoglalásával kezdődött és a győztes zentai csatával (1697. szeptember 11.) végződött. Végérvényesen eldőlt a Bácska sorsa is, amely a karlócai békében (1699. január végén) fogalmazódott meg, 1718-ig, a pozsareváci békéig, török kézen hagyva a Temesi bánságot. A Bácskát a bécsi udvar, hasonlóan a többi visszafoglalt területhez, nem csatolta vissza az ország közigazgatásához. Mivel az ország Török Birodalommal való határa ezen a vidéken a Tisza és a Maros volt, ezért a Bácska keleti felében az Udvari Haditanács saját fennhatósága alatt, 1702-ben 13 helységgel létrehozta a Tiszai Határőrvidéket, valamint ennek keleti folytatásán, Arad, Csanád és Csongrád vármegyék déli részén 7 településsel a Marosi Határőrvidéket.⁹⁰ Ezek a területek 1718 után katonai értelemben funkció nélkülivé váltak, mivel már nem a törökkel voltak határosak, mégis a bécsi udvar még közel harminc évig nem oszlatta fel. Az északi Bács és a déli Bodrog vármegyéket 1721-ben Bács-Bodrog vármegye néven összevonták. 1723-ban felállították a kerületi táblákat és megállapították székhelyeiket. A már együtt említett vármegyét, a bírósági beosztás szerint a Tiszántúli kerületi táblához, Nagyváradhoz osztották be,⁹¹ majd az 1751-es történet átszervezés után a Dunán-inneni kerülethez csatolták, Nagyszombat székhellyel.

A terület a török fennhatóság alatt és az azt követő háborúk során oly mértékben elnéptelenedett, megműveletlen földje leromlott, mocsarassá vált, hogy az ország leggyéribben lakott területe volt. A Bácska nyugati felére a karlócai békét követően a bécsi udvari kamara fennhatósága alatt működő Budai Kamarai Adminisztráció, illetve a neki alárendelt Szegedi Prefektorátus terjeszthette ki közigazgatási és pénzügyigazgatási fennhatóságát. A Bácskában a Neoquistica Commissio eljárása során kevesen tudták igazolni egykori jogaikat, így nagyobb földterület, gyakorlatilag az egész egykori vármegye a kincstár, illetve a császári hadsereg kezébe

---

⁸⁹ BÉL M., BÁCS-BODROG, 1982, 84–90. old.

⁹⁰ GYETVAI, 1998, 97. old.

⁹¹ MAGYAR TÖRVÉNYTÁR, 1723, XXXI. törvénycikk, 593. old.

és kezelésébe került. Az udvari kamara a korábbi földesúri tulajdonviszonyokat figyelmen kívül hagyta, s az egész területet neoquistikának, kamarai birtoknak tekintette, majd a birtokokat fokozatosan bérbe adta, illetve eladta.

A közigazgatás és a bírászkodás is csak rendkívül nehézkesen és lassan állt helyre. A polgári igazgatás alatt álló nyugati területet a Budai Kamarai Adminisztráció 1709-ben történt megszüntetése után a Magyar Kamara alá helyezték, és egyúttal három, Bácsai, Bajai és Zombori ispánságra osztották fel. A katonai határőrvidék csak 1746-ban került a Magyar Kamara joghatósága alá, Redl József prefektussal az élén, amikor az összes katonai helyet (loca militaria) megszüntették. A szerb határőröket Szlavóniába, a Száva menti és a temesközi határőrvidékekre vezényelték át, majd megkezdődött a polgári lakosság letelepítése az egykori katonai területekre. Bácska, bár törvényhatósági szempontból Bács-Bodrog vármegye, ténylegesen és gyakorlatilag, azaz földesúri joghatóság szempontjából a Magyar Kamara fennhatósága alatt állt, Bácsai Kamarai Adminisztráció néven. A legjelentősebb városok privilégiumot nyertek: 1743-ban Szabadka (akkori nevén Szentmária) szabadalmazott kamarai mezőváros lett, 1748-ban Újvidék, 1749-ben Zombor szabad királyi városi rangot kapott az uralkodótól.

Bácskát 1749-ben függetlenítették a Szegedi provizorátustól és felállították a Bácsai, vagy székhelyéről gyakran Zomborinak nevezett Kamarai Adminisztrációt. Területén a korábbi három ispánság helyén 1750-ben négy provizorátust szerveztek, Kula, Palánka, Szántova és Zombor székhellyel, majd 1751-ben a tiszai határőrvidéket megszüntették, falvaiból (Ada, Becse, Csúrog, Földvár, Goszpodnice, Kanizsa, Kovil, Martonos, Mohol, Petrovoszelo, Szenttamás, Turia, Zenta) megszervezték a Szabadalmazott Tiszai Kamarai Kerületet, beosztva a Bácsai Kamarai Adminisztrációhoz.⁹² A szerb katonák évek óta folyó áttelepítése 1751-re befejeződött. A Bácskában csak azok a szerbek maradtak, akik vállalták a feudális kötöttségeket. 1750-től tehát az új közigazgatási egység hatásköre gyakorlatilag a Bács-Bodrog vármegyei kamarai javakra, Szabadka szabadalmazott mezővárosra és a Tiszai Kamarai Kerületre terjedt ki.⁹³ A kerület 1791-ben koronabirtok lett, attól kezdve Tiszai Koronakerületnek nevezték, és így működött 1848-ig, amikor Bács-Bodrog vármegyébe osztották be. A Tisza és a Duna összefolyásánál, a korábbi, 1751-ig működő Tiszai Határőrvidék déli csücskében lévő néhány falvából (Titel, Lok,

---

⁹² NAGY – F. KISS, 1995, 148. old.

⁹³ NAGY – F. KISS, 1995, 150. old.

Gardinovác, Mosorin, Vilova és Zsablya), 1763-ban megszervezték a katonai határőrvidék továbbélését jelentő Sajkások kerületét.

II. József a közigazgatás racionalizálása céljából a Budán működő Helytartótanácsot és a Magyar Kamarát 1785. augusztus 11-én egyesítette, majd a király halála után visszaállították a hivatalok önállóságát, amelyek 1848-ig változatlan formában működtek tovább.

1. 2. Bácskai demográfia

A 14. század végéig a Bácska, de az egész mai Vajdaság területe a Magyar Királyság egyik legtisztább magyar etnikumú területe volt. Az 1389. évi rigómezei csatát követően, amelyben a szerb seregek döntő vereséget szenvedtek került sor a szerbek menekülésére, az akkor még biztonságosnak tetsző dél-magyarországi területekre. 1459-et követően, amikor Szerbiát teljes egészében elfoglalta a török, a szerbek tömegesen északra vándoroltak. A 15. század végén csak a Dráva és a Száva között mutathatók ki szerb etnikai többségű falvak, 1495-ben itt már nagyobb számban voltak, mint a magyarok, de a Bácska még mindig a magyarok által abszolút többségben lakott terület volt.⁹⁴ A mohácsi tragédiát követően ez az országrész két évszázadra elveszítette magyar népességét. Bácska a török uralom alatt török, szerb, bosnyák, görög, cigány és zsidó lakossággal rendelkezett. A török közigazgatás 1570-ben adóösszeírást tartott. A Duna-Tisza közének déli részéből alakították ki a Szegedi szandzsákot, amelyet kilenc nahijére osztottak fel: Sóti, Kalacsai, Bajai, Vásárhelyi, Szegedini, Szobotkai, Zonbori, Bácskai és Titeli nahijékre.⁹⁵ Az adóösszeírás név szerint felvette a településeket, lakosaikat, az adók fajtáit és összegét, valamint a birtokosokat. 1570-ben a szegedi szandzsák területén a szultáni hász-birtokon kívül 402 török birtokos (szandzsákbégek, ziámet- és tímár-birtokosok, várkatonák) uralta a területet, amelyre összesen 4,4 millió akcse adót vetettek ki. A szegedi szandzsák területének déli nahijéin a magyar családnevek szinte teljes egészében eltűntek, helyettük a városokban főként török, a falvakban szerb nevek tűntek fel.

Belgrád 1690. évi török visszafoglalását követően negyvenezer szerb menekült érkezett Csenojovics Arzén ipeki pátriarka vezetésével az újonnan felállított határőrvidékre. I. Lipót 1690-ben kiváltságlevelet adományozott a szerbeknek, vallásszabadságot és korlátozott mértékű

---

⁹⁴ KOCSIS – KICOŠEV, 2004, 2. old.

⁹⁵ KÁLDY NAGY, 2008, 13–18. old.

egyházi és világi hatalmat adott. Alvajdát választhattak, de a vajda címet a császár magának tartotta meg. Az 1695-ben adott kiváltságlevelében mentesítette a szerbeket a tized megfizetése alól is.⁹⁶

A Bács vármegye török kiűzése utáni közigazgatása 1699-ben indult, ekkor tartotta alakuló közgyűlését Baján. 1699-ben a vármegye összeírást tartott, amelyen három, bácsi, bajai, zombori járásra felosztva mindössze 47 kisebb települést számoltak meg. A bácsi járáshoz 19, a bajaihoz és a zomborihoz 14-14 község tartozott, nagyobb településnek csak Szabadka számított. A megyében ekkor 2256 gazdát és 915 felnőtt ifjút írtak össze. A gazdasági összeírás szerint 1509 ló, 2055 ökör, 1750 tehén, 1747 borjú, 4397 juh és kecske, 2118 sertés, 2804 méhkas, 1164 kapás szőlő, 3776 köből szántóföld, 1467 köből árpa, 497 köből köles, 27 kocsmá, 14 sörház, 10 pálinkaégető, 16 malom és 298 iparos műhely jelentette Bács megye gazdasági erejét. Az 1702-ben felállított Tiszai és Marosi Határőrvidéken is tartott a kamara összeírást. Eszerint a Tiszai Határőrvidék településein (Szabadka, Zombor, Zsablya, Csúrog, Nadály, Becse, Mohol, Petrovác, Péterréve, Zenta, Ókanizsa, Martonos és Szeged) 1091 huszár, 2454 gyalogos katona, 1595 földműves és polgár, 4652 asszony, 3875 gyermek, 933 legény, 425 nagylány, 2171 szolgáló, árva, mindösszesen 17 196 fő élt. A Marosi Határőrvidéken 574 huszár, 1450 gyalogos katona, 1072 földműves és polgár, 2546 asszony, 3088 gyermek, 314 legény, 129 nagylány, 1690 szolgáló, árva, mindösszesen 10 863 fő élt. A két határőrvidéken együtt 28 059 személy élt. Ugyanakkor összeírták az állatállományt is.⁹⁷

A Rákóczi-szabadságharc idején a katonai események következtében egész magyar falvak néptelenedtek el a Délvidéken, de a már letelepedett szerbeket is megtizedelték Rákóczi seregei.⁹⁸ A Habsburg udvar által is szított szerb–magyar ellentét következtében a szerbek a török fennhatóság alatt álló Szerémségbe és a Tiszán túlra menekültek.⁹⁹

A szatmári békekötés után megindult a telepítés. Gróf Csáky Imre kalocsai érsek 1712 után megkezdte birtokainak betelepítését, majd a kincstári és a földesúri telepítések is megkezdődtek, hogy minél több munkáskezet nyerjenek meg a földbirtokok gyümölcsözővé tételére.

---

⁹⁶ CSORBA – PÁL, 1998, 6. old.

⁹⁷ GYETVAI, 1992, 148. old.

⁹⁸ WELLMANN, 1989/a, 30–31. old.

⁹⁹ CSETRI, 1936, 14. old.

A Borovszky Sámuel által szerkesztett vármegyesorozat Bács-Bodrog vármegyét bemutató kötetében plasztikusan ábrázolja a területet és a kort: „De volt valami, a mi legfőképpen vonzotta a népet a mai Bács-Bodrog vármegye területére. Ez a bácskai föld volt, a maga kimeríthetetlen erejével és kiaknázhatatlan gazdasági termőképességével. És az ország egyik legtermékenyebb vidékének földje, szinte századokon át, műveletlenül, parlagon hevert. Voltak vidékek, melyeknek földjét a mohácsi vész óta nem érintette ekevas, a hol mérföldeket ellepelt a katonafű, a királygyertya és a kutyatej. Ebben az óriási műveletlen területben látja mindenki a jövő gazdagságának biztosítékát. Ezt szállják meg a szerb katonák, erre teszi rá a kezét a kamara, erre keres adományt a nemes, itt foglal magának területet a középkori földesúr ivadéka, ide menekül a szökött jobbágy, ide költözködik a külföld vállalkozó szellemű parasztsága. A földesurak, főként a kamara, tárt karokkal várták a munkáskezeket, nem nagyon válogatnak bennük, nem is kérdik, ki, honnan jött, földolog, hogy hozzáfoghassanak a parlagon maradt területek kiaknázásához.”¹⁰⁰

Húsz évvel a török uralomtól való felszabadítás után Bács vármegye lakossága még mindig igen gyér volt, főként szláv, kevés magyar és szinte elvétve német lakosság jellemezte a területet. Óriási földterületek voltak megműveletlenül, ami a török utáni állapotokat tükrözte. Néhány mezőváros lakossága mutatott gazdasági aktivitást (Zombor, Baja, Futak), a falvak lakossága elenyésző volt. Az 1715. évi országos összeírás a pontatlanságok és hiányosságok miatt még nem volt alkalmas a Bácska területének felmérésére, mivel a Határőrvidék lakóit a hadvezetés a Máramaros vármegyéből iderendelt számlálóbizottságnak nem engedte összeírni. Ekkor az 58 településen 1252 jobbágy- és 15 zsellérháztartást, összesen 1267 adózó háztartást számoltak meg. A mezővárosok: Bács, Baja, Futak, Pétervárad-Sánc, Zombor, a falvak: Almás, Bácsalmás (két külön település), Alpár, Bácsincze, Baracska, Begecs, Béreg, Bogojeva, Bogyón, Borsod, Dautova, Deszpot-Szent-Iván, Doroszló, Gajdobra, Gardinovce, Glozsán, Goszpodince, Jankovác, Karavukova, Káty, Katymár, Kér, Keresztúr, Kollut, Kovil, Kucura, Kula, Kupuszina, Legyen, Lók, Bátmonostor, Monostorszeg, Mosorin, Novoszello, Obrovác, Parabut, Paraga, Passinada, Petrovác, Pivnica, Plávna, Sóvé, Szántova, Felső-Szent-Iván, Szent-Lőrinc, Szilbás, Szivác, Szonta, Szerbác, Tovariso, Túria, Vajszka és Verbász. A családnevek vizsgálata alapján elvégzett azonosítás alapján a nemzetiségi eloszlás alakulása: 1202 szerb (94,8%), 35

---

¹⁰⁰ BOROVSZKY, BÁCS-BODROG, 1909–1910, I. kötet

magyar (2,8%) és 30 német (2,4%) adózó háztartás. Az adózás alapja a szántóföld (összesen 6458 köből), a rét (2492 kaszás föld) és a szőlő (399 kaszás föld) volt.¹⁰¹

Az 1715-ös adatok országosan sem feleltek meg az elvárásoknak, de különösen a helyismerettel nem bíró, az ország más tájáról érkezett biztosok nem tudtak kellő szakmai munkát végezni, nem voltak megfelelően felkészítve sem, ezért 1720-ban az egész országban megismételtették az adóösszeírást.

A Bácskában az 1720. évi összeírást a három, egymástól elkülönített közigazgatási egység szerint végezték el, most már az egész területre érvényesen, Bács és Bodrog vármegyéket, valamint a Katonai Határőrvidéket illetően.

Bács vármegyéhez tartozott három mezőváros: Bács, Baja és Zombor és 25 falu: Bácsalmás, Bácsince, Baracska, Béreg, Bogojeva, Bogyón, Borsod, (Katymárral együtt), Dautova, Doroszló, Karavukova, Katymár, Kollut, Kupuszina, Bátmonostor, Monostorszeg, Passinada, Plávna, Rigyica, Szántova, Felső-Szent-Iván, Szivác, Szonta, Szerbác, Tovarisoa és Vajszka. Az összeírás feltünteti a többségében határőrök birtokában lévő elhagyott pusztá helyeket is, amelyek mind a török alatt néptelenedtek el. A Bács vármegyei településeken 713 adóköteles jobbágy és 9 zsellér családfőt írtak össze, akik közül 693 szerb 18 magyar és 11 német nemzetiségű volt. Magyarok főként a mezővárosokban (Bácson kettő, Baján tizennégy és Zomborban egy), illetve egy család Dautován, míg a németek valamennyien Baján éltek. Az 1715. évi összeíráshoz képest az adó alá került földek jelentős mértékben megnövekedtek. 1715-ben a teljes területen összesen 6458 köből szántót, 1720-ban 22 122-t. 1715-ben 1050 kaszás rét volt, 1720-ban 144 585-öt írtak össze. A szőlőművelés a Bácskában ekkor még csak kezdeti stádiumban volt, 1720-ban mindössze 797 kapás föld szőlőt mértek föl.

A különálló Bodrog vármegyéhez két mezőváros, Futak és Pétervárad-Sánc, valamint 25 falu, Alpár, Begecs, Bukin, Deszpot-Szent-Iván, Gajdobra, Gardinocze, Káty, Kér, Keresztúr, Kovil, Kucura, Lók, Mosorin, Obrovác, Parabuty, Paraga, Petrovác, Piros, Pivnica, Sóvé, Szentmihály, Szilbás, Temerin, Túrfia és Verbász tartozott. A Bodrog vármegyei településeken a családnevek vizsgálata alapján 594 jobbágy és 47 egyéb, összesen 641 adózó háztartást írtak össze, amelyből 604 (94,2%) szerb, 23 (3,6%) magyar és 14 (2,2%) német nemzetiségű volt. Az adózás alá eső szántóföld nagysága 16 988 köből szántó, a kaszás rété pedig 1361. Adó alá eső szőlőt ekkor nem írtak össze Bodrog vármegyében.

---

¹⁰¹ MOL – N 78, Bács-Bodrog vármegye

A Határőrvidék 1720-ban két területre oszlott. A Dunai Határőrvidékhez öt helység tartozott, Kovil, Palánka, Titel, Pétervárad-Sánc és Vilova. A területen 11 katonai század volt elhelyezve, 5 lovas és 6 gyalogos század. Az összeírás szerint 679 háztartást számláltak meg, amelyből mindössze 27 (4%) volt magyar nemzetiségű, a többi szerb. A magyarok csak Palánkán, Pétervárad-Sáncon és Titelen éltek. A Határőrvidék területéről 11 362 köböl szántóföldet, 1211 kaszás rétet és 356 kapás szőlőt, továbbá 10 malmot írtak össze. A Tiszai Határőrvidékhez tartozott Ada (Osztrova), Csúrog, Tiszaföldvár, Ókanizsa, Martonos, Mohol, Óbecse, Petrovác, Szabadka, Szeged, Szenttamás, Zenta, Zombor, Zsablya. Az 1554 háztartásfő közül 1381 (88,8%) szerb és 98 (6,3%) magyar nemzetiségű volt. A magyarok Csúrogon és Szegeden éltek, a többi helyen főként szerbek, de néhány azonosíthatatlan név is szerepel az összeírásban. A Tiszai Határőrvidék területén 15 532 köböl szántót, 747 kaszás rétet, 1825 kaszás szőlőt és 33 malmot vettek fel a listára.¹⁰² A háztartások számából kiszámítható a Bácska területén élő lakosság (leszámítva a Szegeden, a Határőrvidékhez tartozó népességet). Az Acsády Ignác által használt számítási módszerrel megállapítható, hogy a Bácskában (Bács és Bodrog vármegyék, Tiszai és Dunai Határőrvidék) körülbelül 30 ezer fő élt 1720-ban. Beleszámítva az akkor ott élt körülbelül ezres létszámú nemességet és papságot, viszont figyelmen kívül hagyva a szintén ott élő és főként kereskedelemmel pálinkafőzéssel, kisiparral foglalkozó zsidóságot, akik létszámára csak a későbbi összeírásokból lehetne következtetni.

A Magyar Kamarai Levéltár *regesta decimarum* összeírásai szerint a vármegye lakossága nem növekedett az elkövetkező években sem. Ezt mutatják az 1727-ben elvégzett egyházi tized összeírások is: Néhány kisebb mezőváros lakosságán kívül nem volt gazdasági erő a vármegyében. A nemzetiségi összetétel sem változott, javában szláv elemek, kevés magyar és még kevesebb német lakossággal.¹⁰³

A török veszély ideiglenes elmúltával a katonai lakosságot lassan az adózó, mezőgazdasági termelő osztály váltotta fel. III. Károly uralkodása alatt szinte kizárólag római katolikus németeket telepítettek a Bácskába. Bél Mátyás Bács-Bodrog vármegye 1735. évi leírásában a megye lakosainak ismertetésében a rác népesség többségéről ír, mivel a magyarokat a „mohácsi vereség után a török teljesen elpusztította. Ezért ma igen kevés magyar lakost találunk itt, és azokat is szanaszét szórva és a saját fajtájuktól majdnem elfajulva. A rácok igen sokan

¹⁰² MOL – N 79, *Conscriptio Inc. Comitatum Bacsinsis et Bodroghiensis unitorum Anno 1720.*, Lad ula EE. No. 2.

¹⁰³ MOL – E 159, *Comitatus Bacsinsis, 1726. No. 1–12.; 1727/1–6.; 1728–1734*

vannak, vegyesen olyan németekkel, akiket a mi korunkban telepítettek oda. Tehát nem egy nyelv uralja ezt a helyet, a rácokén kívül hallatszik – bár ritkábban – a magyar és a német nyelv is.”¹⁰⁴

Bács-Bodrog vármegye területének jelentős része még 1740-ben, Mária Terézia uralkodásának kezdetén is lakatlan volt. A Török Birodalommal szomszédos déli vidékekre, különösen a határőrvidék területére nem engedélyezték a magyarok visszaköltözését, legfeljebb kincstári birtokokra kaphattak engedélyt.

Bácskában az első német település Csátalja volt. 1729-ben már faluként szerepel, ezt követte Pétervárad-Sánc, Hódság, Kollut, Palánka, Gajdobra, Apatin és Szentiván.¹⁰⁵

Ennek alapján került sor magyarok letelepedésére 1731-ben Jankovác kamarai pusztára, 1740-ben dohánytermesztőkre, Ludasra, 1748-ban Tolna, Baranya, Veszprém és Somogy vármegyékből szabad költözködési jogú jobbágyokra Paka, Merkopnya, Sterbác és Bezdán pusztákra.¹⁰⁶

1748-ban nevezte ki Mária Terézia a kamara elnökévé gróf Grassalkovich Antalt, aki felgyorsította a kamarai birtokok betelepítésének ügyét, többek között a Bácskában is. Ennek során a bácskai üres pusztákat a Jászságból, Csongrád vármegyéből és a Dunántúlról magyarokkal telepítette be: 1750-ben Topolya, 1751-ben Kupuszina, 1752-ben Zsarkovác és Klisza puszták, 1753-ban Karavukova került sorra. Ezzel párhuzamosan költözhetek római katolikus magyarok, a már lakott Kula (1749), Kanizsa (1750–1756), Nemesmilitics (1752), Zenta (1755), Doroszló (1757), Bátmonostor, Ada (1760), Csátalja, Dautova (1762) Becse és Petrovoszelo (1767) településekre.¹⁰⁷

Az 1751-ben megszűnt Tiszai Határőrvidékből a szerb katonáskodó népesség, mivel nem értett a földműveléshez, lassan elköltözött a titeli Sajkáskerületbe, a Temesközbe, sőt számosan Oroszországba vándoroltak ki.

Vegyes nemzetiségű, szerb és magyar, de azonos vallású, katolikus lakosságot telepítettek Csonoplya községbe. Veprovácot 1760-ban magyarok és szlovákok alapították, Bukin községbe 1749-ben, Hódságra 1760 körül németeket telepítettek, Nemesmiliticsre magyar nemes családok,

---

¹⁰⁴ BÉL M., BÁCS-BODROG, 1982, 81. old

¹⁰⁵ MOL – E 159, Comitatus Bacsiensis, 1726. No. 1–12.; 1727/1–6.; 1728–1734

¹⁰⁶ CSETRI, 1936, 20. old.

¹⁰⁷ BOROVSZKY, BÁCS-BODROG, 1909–1910; GYETVAI, 1998, 104. old.

Keresztúrra ruszinok, Sztapárra pedig 1750-ben szerbek Kupuszinára 1752-ben magyarok és sokácok érkeztek.

Az 1760-as években Cothmann Antal kamarai biztos bejárta a kamara birtokait és jelentést készített a még mindig üres, elhagyott jobbágytelkekről.¹⁰⁸ Utazásai során megfordult a Bácskában, a marosi, a tiszai, a nagyváradi, a diósgyőri és a tokaji kamarai uradalmakban. 1763. december 28-ai jelentésében hetvenöt bácsi¹⁰⁹, kilenc–kilenc marosi¹¹⁰, valamint nagyváradi¹¹¹, két–két tiszai¹¹² és diósgyőri¹¹³, továbbá öt tokaji területben¹¹⁴ lévő, üresen álló kamarai pusztát írt össze.

Mária Terézia Cothmann jelentése alapján 1764. június 28-án elrendelte a Bács-Bodrog vármegyében lévő még üres kamarai területek benépesítését németekkel. Ekkor költöztettek német családokat Újfilipovára és Apatinba, ahová 1750-ben, még Grassalkovich gróf idején telepítettek németeket. Bezdán még üresen álló telkeit is németek kapták.

A hétéves háború befejezése (1763) után a rokkant katonákról gondoskodni kellett. Mária Terézia a hadsereg tagjainak szükségtelessé váló részét a Bácskában kívánta letelepíteni. A háború miatt kiürült kincstárnak a körülbelül húszezer rokkant katona eltartása komoly anyagi nehézséget okozott, ezért az ellátásuk költségeinek fedezése céljából Magyarországra akartak adót kivetni. Gróf Pálffy kancellár meggyőzte a királynőt, hogy a magyar rendek nem fogják

---

¹⁰⁸ COTHMANN, 1888, 9. old.

¹⁰⁹ A bácsi területben lévő üres puszták: Szalassityed, Stapary, Szamotovicza, Praeradovitij, Kernyájei, Stanisics, Krusevlye, Millicsics, Gyurkin, Rekova, Bratyevitij, Piperos, Bacsér, Szent-Katta, Hegyavicza, Rudinity, Berlekovity, Saara, Peakova, Szalassity, Gyurity, Bukánya, Mironity, Godocsevo, Dolove, Gakowa, Passinada, Grubacsevity, Oblicza, Lapsova, Obszenicza, Bandobra, Bellanaberdo, Teleháza, Pervanicza, Szrub, Taranya, Sz.Péter, Goledobra, Petav, Sublina, Keresztur, Murgas, Metkovich, Kesze, Pardaklia, Pakovác, Szantovác, Goloszellyistye, Ugorszko, Paka, Szireg, Ungvarszko, Omarovicza, Veprovácza, Prekája, Kula, Bellaradanova, nucsics, Malihigyes, Veliki Kigyes, Bresztovác, Szekity, Birvala, Megyes, Perkaszovo, Nemcsacze, Podgajacz, Philippova, Szelencse, Lality, Bulkesz, Joszan, Vevity, Gaidobra.

¹¹⁰ A marosi területben lévő üres puszták: Basaraga, Szionda, Nagy Peregh, Mezőhegyes, Pítvaros, Székegyháza, Királyhegyes, Batonyica

¹¹¹ A nagyváradi területben lévő üres puszták: Csegöd, Radvány, Bogyoszlóháza, Kis Geszt, Iklod, Vatyon, Kisgyante, Nagy Gyante, Mátéháza

¹¹² A tiszai területben lévő üres puszták: Obornyacsa, Tornos

¹¹³ A diósgyőri területben lévő üres puszták: Mohi, Gyulyo

¹¹⁴ A tokaji területben lévő üres puszták: Tédei, Bökény, Vid, Revszug, Kamarazuldgye

megszavazni a rokkantellátás költségét. Ezért körlevélben fordult a vármegyékhez, hogy hol tudnák befogadni a még munkaképes, rokkant katonákat. Számos vármegye jelezte készségét, azonban mindez kevésnek bizonyult. A telepítésért felelős kamarai titkárok, Kempelen Farkas és Cothmann Antal kidolgozták a rokkant katonák földművesként és iparosként a Bácskába történő telepítésének folyamatát.¹¹⁵ A rokkantházakban és kaszárnyákban kihirdetett lehetőségre a rokkant katonák százai jelentkeztek Pozsonyban és Budán. Itt felmérték a katonák állapotát, és az alkalmasokat a bácskai telepes falvakba irányították. A rokkantak megkapták a telepítési pátensben leírt valamennyi kedvezményt.

A magyar kamara 1768. áprilisi kimutatása szerint 1765. január 1-jétől december 31-éig 205 hadirokkantat telepítettek le az alábbi 14 bácskai kamarai faluba: Palánkára, Doroszlóra és Bezdánba 16–16 invalidust, Hódságra 5-öt, Veprovácra 20-at (köztük 11 magyar nevű is szerepel), Filipovára 50-et (3 magyart), Bukinba 6-ot, Kernyájára 3-at, Szentivánra 22-t, Gákovára 7-et, Kolluthra 8-at, Apatinba 22-t (2 magyart), Kupuszinára 11-et (3 magyart), Gajdobrára 3-at.¹¹⁶

A rokkant katonák ellátásának kérdése a Habsburg birodalmi hadsereg teljes állományának bármilyen nemzetiségű tagját érinthette. A vármegyék a területükön élő nemzetiségek nyelvét ismerő katonákat kértek, Bácskába ezzel szemben bárkit vezényelhetek, mivel a hadsereg nyelvét, a németet minden nemzetiségű katonának, rendfokozat nélkül is ismernie kellett. Ez is tovább színesítette a Bácska nemzetiségi összetételét.

Kernyája és Krusevlya községeket 1763–1768 között Pest, Fejér és Tolna vármegyékből, valamint a Kiskunságból származó magyarokkal, továbbá Ung vármegyéből németekkel. Gákovát Csehországból, Ausztriából és Németországból németekkel, Szentivánt, Doroszlót, Filipovát, Veprovácot, Kolluth-ot leszerelt katonákkal és birodalmi németekkel, Bezdánt csehekkel és morvákkal, Kupuszinát szintén leszerelt katonákkal, Hódságot, Gajdobrát németekkel Lotharingiából, valamint nem nagyszámú francia családokkal és Bukint, Újpalánkát, Apatint birodalmi németekkel és lotharingiaiakkal telepítették be.

Az 1770–1774 között a Felvidékről és a Jászkun kerületből költöztettek Magyarkanizsa, Óbecse, Zenta, Turja, Martonos, Ada, Mohol, Péterréve, Szenttamás és Tiszaföldvár településekre római katolikus magyarokat, hogy a görögkeleti (szerb) és a római katolikus

---

¹¹⁵ PELZ, 1916, 374–375. old.

¹¹⁶ CSETRI, 1936, 47. old

(magyar és német) felekezetű lakosok egyenlő arányban legyenek a megyében. Magyarok kezdetben szerbek éltek, akik még 1694–1695-ben telepedtek meg, majd magyarok érkeztek 1750–1753-ban, végül a magyar lakosság 1777-re már többségben volt. Zentára Jászberényből és környékéről, valamint Heves vármegyéből magyarok, Bars és Hont vármegyékből szlovákok költöztek. Péterrévén először 1767-ben telepedtek le magyarok, akiket 1772–1773-ban további magyarok követtek. Ada magyar lakosságát a Jászságból, Heves, Nógrád és Hont vármegyékből 1760-ban toborozták, de Hontból szlovákok is érkeztek.

A szlovákok letelepítése 1740–1744-ben kezdődött egy futaki, bérlő által használt magánföldesúri birtokra. A bérleti szerződésben kikötötték, hogy a bérlő kötelessége a munkaerő toborzása. Ekkor érkeztek a Felvidékről evangélikus vallású szlovákok Petrovácsra, Kiszácsra, Glozsánba és más helyekre is. Szlovákok telepedtek le 1766–1768 között Bácsújfalura, 1780–1786 között Pivnicára és Bajára. Ezekben a községekben alakultak meg az első bácskai evangélikus egyházközségek. A gróf Hadik András tulajdonába került futaki uradalomban jelentős számú evangélikus szlovák lakosság telepedett meg. Szlovákok telepedtek még meg Szabadkán, de a Felvidékről szlovák idénymunkások is éltek itt, akik aztán gyakran véglegesen is letelepedtek. Ennek következtében Szabadka (1779-ig Maria Theresiopolis) lakosságának száma folyamatosan emelkedett, II. József uralkodásának végére elérte a 20 ezer főt. Szabadka rendkívül nagy határral rendelkezett. Már 1743-ban, egy kiváltságlevélben 12 pusztát haszonélvezetét kapta meg. Cothmann felmérése után Bajmok és Ludas pusztákat faluvá alakította át 1764-ben, kihalva Szabadka területéből.¹¹⁷

Az 1763. évi Mária Terézia-féle rendelet fellendítette a beköltözést. A németeken kívül szlovákok, ruszinok és románok is érkeztek. A katonai életmódhoz szokott szerbek egy része az adóztatás és a földműves életmódra áttérés előtt Oroszországba költözött.¹¹⁸ A jelentős mértékű betelepítés és a kisebb elvándorlás ellenére Bácska rendkívül jó mezőgazdasági adottságai még mindig várták a mezőgazdasági munkáskezeket. A lakosság további növelésére volt szükség.

II. József idején jászok eredetű, református felekezetű magyarokkal telepítették be Feketehegy, Piros, Ómoravica és Pacsér (1784–1786) kamarai uradalomhoz tartozó falvakat. A kunhegyesi, karcagi, kisújszállási, kunmadarasi és jászkerései telepések zárt egységként alapítottak falvakat, a felekezeti különbség miatt később sem keveredtek sem a

---

¹¹⁷ IVÁNYI, 1886, 232. old.

¹¹⁸ GYETVAI, 1998, 97. old.

pravoszláv szerbekkel, sem pedig a római katolikus németekkel és a szláv (horvát, bunyevác, szlovák) lakossággal.¹¹⁹ Karcagról 120, Kunmadarasról 100, Jászkisérről 30 család Ómaravicát alapította, Kisújszállásról 206, Törökszentmiklósról 1, Túrkevéről 9, Mezőtúrról 2 család érkezett Pacsér faluba. A telepések 1786 tavaszán indultak útnak. Két turnusban, áprilisban és májusban zajlott le a költözés, Kisújszállásról a lakosság egy hatoda, mintegy ezer ember települt ki.¹²⁰

Az 1784-ben elrendelt népszámlálást – mint számos más megye, közöttük például a szomszédos Csongrád is – megpróbálta megakadályozni. A császár határozott fellépésével végül 1787-re fejeződtek be a munkálatok. Bács-Bodrog vármegye lakossága, beleértve Szabadka, Zombor és Újvidék szabad királyi városokat 227 147 fő. A vármegye törvényhatósága alatt 184 ezren, Szabadkán 20 708-an, Újvidéken 9190-en és Zomborban 13 345-en éltek.¹²¹ Ha figyelembe vesszük az 1720. évi 30 ezres számított, becsült népességszámot, a növekedés több mint hétszeres.

A következő népesség-összeírásra már a polgári korban bevezetett modern népszámlálások idején került sor. Az első, 1869-ben elvégzett népszámlálás során Bács-Bodrog vármegyének, a törvényhatósági városok kivételével 490 328 lakosa volt. A tízévenként elvégzett népszámlálások alkalmával a vármegye lakosságának száma így alakult: 1880-ban 510 248 fő, 1890-ben 571 601 fő, 1900-ban 603 518 fő, 1910-ben 632 560 fő.

Nemzetiségi összetétele szerint 1900-ban Bács Bodrog vármegyében 244 920 magyar (40,6%), 179 509 német (29,7%), 113 940 szerb (18,9%), 28 330 szlovák (4,7%), 9759 ruszin (1,6%) és további, mintegy 26 861 egyéb nemzetiségű lakos élt. A visszacsatolás idején elvégzett népszámláláskor a lakosságából 363 598 fő magyar anyanyelvű (46,8%), 157 483 német (20,2%) és 147 786 szerb (19%) volt.

Az utolsó (1910. évi), a történeti Magyarországra vonatkozó népszámláláskor Bács-Bodrog vármegyében 632 560 főt írtak össze. A nemzetiségi összetétel rendkívül heterogén, 42,3%-a (267 714 fő) magyar, 28,3%-a (178 950 fő) német, 18,6%-a (117 854 fő) szerb, 4,5%-a (28 501 fő) szlovák, 1,7%-a (10 400 fő) ruszin és további 4,5% vegyes lakosságú volt. A trianoni békeszerződés a megyét jelentős részben érintette. A vármegye nagy része a Szerb-Horvát-Szlovén Királysághoz, illetve Jugoszláviához került. A Magyarországon maradt lakosság 14,2%-

---

¹¹⁹ NAGY KÁLOZI, 1943, 34., 55. old.

¹²⁰ BARTHA, 2007, 24. old.

¹²¹ THIRRING, 1938, 118. old.

ra csökkent, amelynek 66,5%-a (72 832 fő) magyar és 25,7%-a (28 080) német nemzetiségű volt, továbbá kisebb számban délszláv (szerb, horvát, sokác, bunyevác) anyanyelvű lakosság élt. A Délvidék visszacsatolása (1941) során Bács-Bodrog vármegye visszakapta teljes területét és lakosait. Az 1941 őszen elvégzett népszámlálás során a megyében 695 412 fő élt.

A II. világháború végén a német lakosok jelentős része a visszavonuló német csapatokkal együtt elhagyta szülőföldjét, az otthon maradottakat a szerb partizáncsapatok elűldözték, illetve kivégezték.

A Bácskában 1945 után gyökeresen megváltozott a nemzetiségi összetétel. A németek gyakorlatilag eltűntek, a magyar lakosság pedig – folyamatosan csökkenő számban – kisebbségbe szorult. A 2002-ben megtartott szerbiai népszámlálás során a Vajdaság 2 031 992 főt számláló lakosságából 1 321 807 szerb anyanyelvű népesség mellett 290 207 magyart és 3154 német anyanyelvű szerbiai állampolgárt regisztráltak.

1. 3. II. József bácskai német telepesei

Bácska közigazgatása és demográfiája után a II. József idején ide telepített több mint háromezer német telepecsaládot és az általuk alapított telepesfalvakat mutatom be.

Bácskába kilenc-kilenc régi és új településbe költöztettek telepeseket. A telepítést Torzsa községgel kezdték 1784-ben, Cservenka és Újverbász községgel folytatták 1785-ben és Újszivác, Kiskér, Szeghegy (Szekics), Újsóvé, Járek és Bulkesz falvakkal fejezték be 1786-ban. Ezzel egy időben került sor más helységek betelepítésére is, ahol a már megtelepedett német, magyar vagy szerb lakosság mellé költöztettek, többnyire új építésű külön falurészbe, vagy az elhagyott házak felújításával. Ezek a települések: Újpalánka (1785), Bácsalmás, Kula, Bresztovác, Csonoplja, Veprovác, Rácmilitics, Kernyája, Bezdán és Sztanisics (1786).

A telepesek számára biztosított új házak építéséről készült kimutatás képet ad az egyes falvakban elhelyezett telepecsaládok számáról és a felekezeti eloszlásáról egyaránt. A kimutatás 2763 új ház építéséről számol be (kisebb részben kész házakat vásárolt a kamara), ami még a mai építkezési viszonyok közepette sem kis teljesítmény, de figyelembe véve a 18. század végi szállítási viszonyokat és építőanyag-ipari gyártó kapacitásokat, a fél országot megmozgató vállalkozás óriási szervező munkát igényelt.

19. táblázat. Telepesházak építése a Bácskában 1784 és 1786 között¹²²

Év	község		a község neve	római katolikus	lutheránus	kálvinista	telepesházak száma
	új	régi					
1784	1		Torzsa	0	140	104	244
1785	1		Cservenka	0	343	120	463
	1		Újverbász	0	178	105	283
		1	Újpalánka	180	0	0	180
1786		1	Csonoplja	119	0	0	119
		1	Kernyája	76	0	0	76
	1		Újszivác	0	0	118	118
	1		Szekics	0	228	0	228
	1		Kiskér	0	228	0	228
	1		Újsóvé	0	0	59	59
	1		Bulkesz	0	230	0	230
		1	Veprovác	120	0	0	120
		1	Bresztovác	100	0	0	100
		1	Bezdán	55	0	0	55
		1	Bácsalmás	70	0	0	70
		1	Miletics	40	0	0	40
		1	Kula	70	0	0	70
		1	Jarek	0	80	0	80
összesen	9	9		830	1427	506	2763

Az épületek építőanyagának beszerzése a kamara feladata volt. Épületfát például Felvidékről, az Árva vármegyei Hradek faluból szállították a Bácskába.¹²³ A házakat típustervek alapján 40x10,8 méter nagyságúra építették. A szabad vallásgyakorlás meghirdetésével együtt az újonnan létesített községek a templom felépítéséhez is kaptak építőanyagot, az iparos és napszámos munkát a telepéseknek kellett biztosítani.

A kamara biztosított még igavonáshoz egy pár ökröt vagy lovat, ezen kívül egy-egy tehenet, szekeret, ekét, boronát, a háztartáshoz 47 darabból álló felszerelést, továbbá az első időszakra élelmiszert, valamint a szántóföldi munkálatok megkezdéséhez három év alatt

¹²² MOL – E 125, 1785/86, F. 308, p. 5.

¹²³ MOL – A 39, 1784 – 6267

visszafizetendő 12 hektoliter vetőmagot.¹²⁴ A legfontosabb kedvezmény a tíz év időtartamra vonatkozó adómentesség volt. A három év letelte után azonban a telepesek vonakodtak visszaadni a vetőmagkölcsönt, s a tíz év után elmúló adómentességet sem akarták tudomásul venni.

A telepítési listákon összesen három felekezet található meg: a római katolikus, az evangélikus (lutheránus) és a református (kálvinista). A korábbi, a Habsburg uralkodók által szervezett állami telepítéshez képest a legnagyobb különbség II. József türelmi rendeletéből adódik. Protestáns németek korábban is érkeztek hazánkba, de csak városokba költözhetek. Most viszont egész falvak népesedtek be református vagy evangélikus németekkel. A bácskai Torzsa, Cservenka és Újverbász újonnan alapított községeket például csak protestánsokkal telepítették be, vegyesen kálvinistákkal és lutheránusokkal.

A költözködésről és a hosszú út viszontagságairól egy korabeli telepes számolt be. A *Reisebuch* című, családi tulajdonban lévő kéziratot Johan Eimann 1798-ban vetette papírra. A pfalzi Duchroth településről származó Eimann a bácskai Újszivácon telepedett le. Huszonegy éves volt, amikor 1785-ben útra kelt. Naplójában részletesen beszámolt a május 30-ai Duchroth-i indulástól kezdve a július 21-ei újverbászi, illetve kulai megérkezéséig. Az ötvenkét napig tartó út elejét szekéren tette meg, Aschaffenburgon (június 8.) és Würzburgon (június 10.) keresztül Regensburgba. Itt szállt hajóra június 18-án. Az egy hónapos hajóút végén július 15-én érkezett meg Budára. Leírta a hajóút állomásait, ahol rövid időre kikötöttek: Passau (június 22.), Linz (június 26.), Bécs (június 28.). Itt két hétig várakoztak, amíg a szükséges adminisztrációt elrendezték, összeírták őket, majd július 11-én tovább indultak Pozsony (július 12.) felé, majd július 15-én érkeztek meg Budára. Innen két módon juthattak céljukig a telepesek, hajón, vagy szekéren. Nem tudni miért választották a szárazföldet, de ez a szállítmány szekéren folytatta útját, egy nap alatt értek Kecskemétre, majd további háromnapos szekérút után július 21-én érkeztek meg Újverbászon keresztül a kamarai kirendeltség kulai provizorátusára.¹²⁵ Johann Eimann naplója rendkívül értékes útirajz. Eimann ezen kívül megjelentette a *Der deutsche Kolonist* című

---

¹²⁴ EIMANN, 1822, 53–54. old.

¹²⁵ EIMANN, 1798. A 25 oldalas, családi tulajdonban lévő kézirat, amelyben a szerző, Johann Eimann újsziváci jegyző (1764. április 23. Duchroth, Pfalz - 1847. szeptember 30. Újszivác) visszaemlékezésében naplószerűen leírja útjukat az 1785. május 30-ai indulásuktól kezdve a célállomásig való megérkezésükig. Egy példánya másolatban megtalálható az Országos Széchényi Könyvtárban. Jelzet: OC 64.150

munkáját, amely egyúttal az első bácskai falumonográfia is. A kötetben bemutatta új, választott hazáját, Bács-Bodrog vármegyét és saját települését, Újszivácot is.¹²⁶

Aki hajóval érkezett, azt Dunaföldvárnál vagy Apatinnál tették ki, és onnan szekérrel folytatták útjukat. Egy-egy napon több telepes is érkezett, néha 50-60 család, de előfordult, hogy csak kettő-három, attól függően, hogy mennyi csomaggal érkeztek. Erre utaló bejegyzések olvashatók például az 1784. május 27-ei napon, amikor csak 6 telepes érkezett. Ezen a napon költözködött Dömling Joannes Georgius faber ferrarius, azaz kovácsmester. A hozott értékek rovatába bejegyezték, hogy a szerszámaival és a bútoraival együtt jött.¹²⁷ A komplett kovácsműhely mellett nem sok hely maradhatott másnak. De meg kellett szervezni az üres szállítóhajók visszajuttatását is Budára, ami szintén befolyásolta az utazó családok budai indulását. Ha a folyó nem volt alkalmas a vízi szállításra, akkor szekereken folytatták az utat a célállomás felé.

A II. József-kori telepések 40%-a, összesen 3040 család a Bácskába költözött, ennek ellenére Bács-Bodrog vármegye még mindig a nem túl népes vármegyék közé tartozott a maga 23 lakos/km² átlagos népsűrűségével. Vas, Zala, Pozsony vármegyékhez képest, ahol 50 lakos/km² körüli volt az átlag, jelentős volt a lemaradás, de az ugyancsak egykori hódoltsági területhez tartozott Pest (31), Tolna (38) és Temes (40) vármegyékhez képest is Bács-Bodrog vármegye népsűrűség tekintetében elmaradt.

A betelepüléstől alig telt el két év és a telepések 12,9%-a meghalt, de az engedéllyel távozók és az elszökötték száma is 200 fő. A halálesetek a kitört járvány miatt történtek, ami az elégtelen higiéniai viszonyoknak tulajdonítható. Mindezek ellenére feltűnően magas a születések száma, háromezer házaspárnak 440 gyermeke született két év alatt, ami összesen 15%-os növekedést mutat, ha a fertilitást egy évre számítjuk, a 7,5% rendkívül magas arány.

A bácskai telepések demográfiai helyzetéről a zombori kamarai telepítési felügyelő jelentésben számolt be 1786. júniusban. Az elégtelen egészségi állapot miatt kihalt családokat pótolni kellett, ezért 1787-ben még 456 családot küldtek a Bácskába.¹²⁸

---

¹²⁶ EIMANN, 1822

¹²⁷ MOL – A 39, 1784–6267

¹²⁸ COERNIG, 1857, 60. old.

20. táblázat. Helyzetkép a bevándorlók sorsáról a bácskai kerületben 1784. márciustól 1786. júniusig¹²⁹

	családok	férfi	nő	fiúgyermek	lánygyermek	összesen
Növekedés						
bevándorló	3 040	3 030	2 938	3 207	3 219	12 394
a családokhoz utólag érkezettek	0	10	20	20	26	76
születések száma	0	0	0	208	232	440
összesen	3 040	3 040	2 958	3 435	3 477	12 910
veszteség						
meghalt	217	341	323	421	517	1 602
engedéllyel távozott	36	36	30	45	53	164
megszökött	14	14	15	5	2	36
összesen	267	391	368	471	572	1 802
1786. júniusi állapot	2 773	2 649	2 590	2 964	2 905	11 108

A családok 7%-a (217 család) teljes egészében kihalt. A születések magas számán túl kiemelkedően magas volt a gyermekhalandóság. A 440 megszületett gyermekkel szemben 938 halt meg. Feltűnő adat a gyermekek halálozási adatában a nemek aránya. A betelepülő gyermekek (3207 fiú, 3219 lány) és az idő közben megszületett gyermekek (208 fiú, 232 lány) egyenletesebb eloszlásával szemben feltűnő a leánygyermek magas halálozási aránya (421 fiú, 517 lány).

A siralmas állapotok az évek múlásával javultak. A járványok terjedését a mocsarak lecsapolásával sikerült megállítani. Ehhez nagymértékben hozzájárult a kelet–nyugat irányú, a Dunát és a Tiszát összekötő, hajózható Ferenc-csatorna megépítése is.

Eimann, az újsziváci jegyző, saját falujának lélekszámát az évtizedek múlása alatt egyedülálló módon, gondosan feljegyezte. Az eltelt alig több mint harminc év alatt a lakosság szám-növekedés robbanásszerű volt 1786 és 1820 között.¹³⁰ 1786-ban 475-en (237 férfi és 238 nő) éltek a faluban, amely 1804-re 1253-ra (650 férfi, 603 nő), 1815-re 1547-re (809 férfi, 738 nő), 1819-re 1760-ra (932 férfi, 828 nő) végül könyve kéziratának 1820-as befejezésének idejére 1805-re nőtt. Az eltel 34 év alatt a lakosság száma 3,8-szeresére emelkedett Újszivácon.

¹²⁹ MOL – E 125, 1785/86, F. 308, p. 5.

¹³⁰ EIMANN, 1822, 78. old.

2. A bánsági kamarai birtokok

2. 1. A Bánság fogalma és közigazgatása

A Bánság (németül Banat) földrajzi, táji fogalomból a 18. század elején alakult át közigazgatásivá. A különböző néven és különböző korokban Temesköznek, Bánságnak, Temesi Bánságnak, Bánátnak, Temesvári Kerületnek, Temesvári Tartománynak, Temesi ispánságnak nevezett területet északról a Maros, nyugatról a Tisza, délről a Duna, keletről az Erdélyi havasok határolják, s már a honfoglalás óta elsősorban határvédelmi feladatokat látott el. Négy Szent István-kori, első alapítású vármegye területe található részben vagy egészében itt: a Csanádvár székhelyű *Csanád* a Maros folyó mindkét partján; a Kevevár székhelyű *Keve* az Al-Duna mellékén, a Temes alsó szakasza körül; a Krassóvár székhelyű *Krassó* az Al-Dunába folyó Krassó és Nyárád folyók vízgyűjtő területén és a Temesvár központú *Temes* a Temes folyó felső völgyéig. Utóbbi háromnak határvédelmi funkciói is voltak.¹³¹

Torontál vármegyéről a 14. század elejétől vannak adatok, területén két vár, Becse és Gálád és négy város, Aracsa, Basahida, Becse (Törökbecse) és Becsekereke feküdt. *Keve* vármegye a későbbi Torontál vármegye déli és Temes vármegye délkeleti részén terült el a 13. század elejétől a 15. század közepéig. Három vára, Dombó (Dunadombó, Dubovác), Keve (Temeskubin) és Torniste, valamint három városa, Borlod (Orlód), Keve és Pancsal volt.

Szent István *Krassó* székhellyel határvárispánságot alapított, amelynek központja a Krassó folyó torkolatánál kiépített vár volt, fontos ellenőrző pont a Bolgárország és Bizánc felé vezető kereskedelmi útvonalon.¹³² Krassó vármegyét a török 14. századtól kezdődő betörései miatt 1439-től Temes vármegye részeként említik. Határvédő szerepe miatt tizenkilenc vár feküdt a területén (Almás, Bokcsa, Borzafő, Drankó, Gerebenc, Gyertyános, Szentgyörgy, Haram, Ilyés, Krassófő, Kövesd, Szentlászlóvára, Pibrasd, Pozsaszin, Érsomlyó, Mezősomlyó, Szinice, Sztánilóc és Versec), amelyek közül több királyi vár volt. Ezen kívül még tizenkét városa volt (Agyagos, Haram, Ilyéd, Kőszeg, Kövesd, Ménes, Mezősomlyó, Nagysomlyó, Milos, Péterfalva, Pozsaszin és Szőnyes).

---

¹³¹ GYÖRFFY, 1977, 209., 305. és 479. old.; MILLEKER, 1915

¹³² GYÖRFFY, 1987, 470. old.

Temes vármegye a Bánság legnagyobb kiterjedésű és legjelentősebb vármegyéje. A török betörések miatt a 15. században a szomszédos Krassó Keve és Torontál vármegyék területei fokozatosan beolvadtak Temes vármegyébe, ispánjának katonai feladatai egyre fontosabbá váltak. Harminc várat (Borzlyuk, Csák, Csáma, Cseri, Drankó, Facsád, Görény, Hodos, Horogszeg, Ivánfalva, Jobbágy, Kenézrekesze, Lugos, Macedónia, Miháld, Monostor, Ohád, Orsova, Patkóc, Péty, Pószakastélya, Rékás, Sarád, Sebes, Széphely, Széló, Szörény, Temesvár, Vejte és Zsidóvár) és huszonnégy várost jegyeztek fel területén (Bekenye, Berény, Újbécs, Borzlyuk, Bozsur, Csák, Cikóvásárhely, Magyarendréd, Gladna, Hodos, Horogszeg, Kárán, Komját, Lugos, Máráz, Márzsina, Miháld, Monostor, Orsova, Rékás, Sarád, Sebes, Temesvár és Zsidóvár).¹³³ Az azonos nevű várak és városok egymás mellett, illetve alatt feküdtek, megkülönböztetve a települések katonai és civil funkcióját.

Mátyás király a török fenyegetése miatt az ország déli védelmi rendszerét megerősítette egészen az Al-Duna vidékéig. Ennek vezetője az *alsó részek főkapitányi* címét viselte, amely tisztség 1479-től a temesi ispáné volt. Székhelye Temesvár volt.¹³⁴ A *Magyarország alsó részeinek* fogalmába beletartoztak a Temesköz vármegyéi is: részben Arad és Csanád, valamint teljes egészében Keve, Krassó, Temes, Torontál. Ez a védelmi rendszer még működött Nándorfehérvár eleste és a Mohácsi csata után is, egészen 1552-ig, Lippa és Temesvár elestéig.

A korábban magyarok lakta jó mezőgazdasági adottságú terület lakossága a török harcok során elpusztult vagy elmenekült. A 165 évig tartó török fennhatóság alatt a temesvári vilajethez tartozott, azon belül létrehozva a csanádi és az aradi szandzsákat.

A török uralom Magyarország területén itt tartott a leghosszabb ideig, az első Habsburg felszabadító háborút lezáró zentai csatában, 1697. szeptember 11-én, majd az azt követő, 1699. január végén a szövetséges hatalmak (I. Lipót császár, Velence és Lengyelország) képviselői előtt aláírt karlócai békében, 1699-ben még a teljes Temesköz török kézen maradt. A húsz pontból álló, 25 évre szóló békét az *uti possedetis* (ahogy birtokoljátok) elve alapján kötötték meg. A szultán lemondott Erdélyről, de a Temesközt megtarthatta, igaz az itt lévő erődítményeket, Temesvár kivételével, le kellett rombolni és újat sem építhetett. Lehetővé tette mindkét félnek a szabad kereskedést és a török területen a katolikus vallás szabad gyakorlását. A békekötésre

---

¹³³ MILLEKER, 1915, 5–6., 17–19., 46–47., 56., 148–154. old.

¹³⁴ BAK, 2008, 59. old.

Magyarország képviselői nélkül került sor, ezért is tartalmazhatott a Magyar Királyság érdekét sértő pontokat.¹³⁵

A békét a török szegte meg, amikor 1714-ben megtámadta Velence görögországi birtokait, amelyre válaszul Savoyai Jenő a császári sereg élén ellentámadásba lendült, amelynek végén 1716. október 13-án visszafoglalta Temesvárt és ezzel Temesközben, egyúttal az egész Magyarország területén megszűnt a török hódoltság. A csatát közvetlenül követő időszakban a bánsági közigazgatást még katonai hatóság, a gróf Sebastian Thürheim vezette Katonai Főhadbiztosi Hivatal (Generalkriegskommissariatsamt) végezte a Haditanács főhatósága alatt. A legfontosabb feladat ekkor a hadsereg ellátása, az élelmezés és a beszállásolás volt.

Az 1718. július 21-én megkötött pozsareváci béke a hadi események során kialakult helyzetet rögzítette. A Karlócától nem messze lévő kis faluban ismét 25 évre kötötték meg a karlócaihoz igen hasonló békét, csak a határok változtak. A Habsburg Birodalom nemcsak Magyarország utolsó, még török kézen maradt területét szerezte vissza, de hozzájutott Belgrádhhoz Észak-Szerbiával együtt, sőt Észak-Boszniához és a Havasalföld nyugati részéhez is. Az új szerzemények nem sokáig maradtak Habsburg kézen. A következő, 1737-ben kitört újabb osztrák–török háborúban III. Károly elvesztette ezeket a területeket, a birodalom déli határa a Duna–Száva vonal lett.

A pozsareváci békében rögzített magyarországi területek viszont véglegesen a birodalom részeivé váltak. Ebben a békében állapodott meg a két fél Rákóczi Ferenc sorsát illetően is. A szultán a Habsburg kérés ellenére sem adta ki Rákóczi Ferencet, de lakhelyül a távoli Rodostót jelölték ki. A szultán hanyatló hatalma a Balkánra szorult vissza, míg a Habsburg Birodalom megkezdte a frissen visszaszerzett területének politikai, társadalmi és gazdasági berendezkedését.

Az uralkodó az egész területet udvari birtoknak tekintette. A létrehozott Temesi, vagy Temesvári Bánságot (Temeswarer Banat) közigazgatási szempontból az Udvari Kamara (Hofkammer) és a Haditanács (Hofkriegsrat) igazgatása alá rendelte. A történelmi hagyományokat mellőző névadásban kifejeződött III. Károly szándéka, hogy bár a terület Szent Koronához tartozik, ahhoz katonai cselekmények révén jutott, azaz úgy tekintette, hogy teljes joggal megtarthatja magának, élvezve annak jövedelmét, hozadékait és bevételeit, amely

---

¹³⁵ VÁRKONYI, 1987, 172–173. old.

elsősorban a vámbevételekből, a bányászatból és a bányajövedelmekből adódott.¹³⁶ Jellemző, hogy a visszafoglalt országrészen az első intézkedés a sómonopólium biztosítása volt.

Ezt az állapotot Savoyai Jenő katonai szempontból is állandósítani akarta. Legfontosabb céljának a Bánság és Magyarország különállásának, önálló tartományként való kezelésének fenntartását tekintette. A Bánság a Maros, valamint a Tisza menti határőrseggel együtt kívül maradt a vármegyei újjászervezésből, és ennek megfelelően valamennyi magyar közigazgatási hatóság, így az 1690-ben alakult magyar kancellária illetékességéből is.¹³⁷

A Bánság közigazgatási határai lényegében megegyeztek a török hódoltság alatt meglévő, Temesvári vilajet néven működő török közigazgatási beosztással. A Temesi vagy Temesvári Bánság önálló léte innen is eredeztethető. A területet visszafoglaló Savoyai Jenő herceg Magyarország közigazgatásával is foglalkozott, a terület egységesítése, kerületekre felosztása is az ő nevéhez köthető, mint ahogy ő választotta ki a Bánság első kormányzóját, Claudius Florimond Mercy grófot (1666–1734) is, aki az udvar és Savoyai szándékainak végrehajtójaként fogott hozzá a szervezés feladataihoz. Kincstári biztossá (Kameral-Einrichtungs Commissarius), azaz a kincstári jóságok és jövedelmek kezelőjévé ugyan kinevezték Kallanek Sándor szlavóniai kamarai felügyelőt 1717-ben, de a hivatalát nem foglalta el. Az ő feladatát is Mercy látta el, aki kidolgozta a tartomány részletes berendezkedési tervét (Haupt-Einrichtungs-Werk).

A Mercy által 1718-ban megszervezett bánáti kormányzat, a Temesvár székhelyű Landes-Administration des Temeser Banats, a többi töröktől visszafoglalt területekhez hasonlóan kettős természetű volt, katonai és gazdasági. Ennek megfelelően kettős függőséggel működött. Katonai tekintetben az udvari haditanácstól függött, míg a gazdasági ügyekben az udvari kamarától. A 18. század első felében a katonai feladatok fontosabbak voltak, ezért a kormány szerv elnöke a terület katonai parancsnoka volt. A mellette működő tanács tagjai a temesvári várparancsnok, a hadi főkomisszárius és két kincstári tanácsos volt. A kormány szerv irányította a terület igazságszolgáltatását is, ezért a tanács kiegészült igazságügyi tanácsossal is, valamint felügyelte a pozsareváci békében a Habsburg Birodalomhoz csatolt szerbiai területeket is 1739-ig, a III. Károly második török háborúját lezáró belgrádi béke megkötéséig. Az adminisztráció jól működő közigazgatási szervezetként végrehajtotta az udvar hatóságaitól érkezett utasításait és irányította a területén működő hivatalokat. Beszedte az adókat, ellenőrizte a számadásokat és megtervezte,

---

¹³⁶ MARJANUCZ, 2002, 6–7. old.

¹³⁷ EMBER, 1983, 10. old.

majd gondoskodott a terület gazdasági és infrastrukturális fejlesztésén. Fejleszteni kellett az elhanyagolt gazdaságokat, korszerűsíteni kellett a termelést a szántóföldeken, az erdő- és halgazdaságokban, meg kellett szervezni a kisipart, a kereskedelmet, gondoskodni kellett a malmok, kocsmák, sör- és pálinkafőzdek beindításáról, valamint fel kellett újítani a hidakat, az út- és csatornahálózatot.

Mercy közigazgatási szempontból 11 kincstári kerületre (Districtre) osztotta fel a Bánátot, ugyanabban a rendszerben, amelyben a rövid időre a birodalomhoz csatolt szerbiai területeteket. A kerületeket a székhelyük neve szerint nevezték el. Így lett kerületi székhely Temesvár, Csanád, Csákova, Becskerek, Pancsova, Versec, Újpalánka, Lippa, Lugos, Karánsebes és Orsova. A kerületek központjában *District-Verwalter*amtok működtek, élén a *Verwalter*rel. Minden nagyobb településen volt egy helyettese, ezen kívül minden falunak volt bírója, akiket kenézeknek hívtak. Több faluból falucsoportot alakítottak ki, amely élén a *főkenéz* (Oberknesen) állt. Ezeknek a szervezeteknek az igazgatási és gazdasági funkcióikon kívül igazságszolgáltatási feladataik is voltak. A helyi közigazgatást a főkenézek irányították, hivatalukban kincstári uradalmi provizorok dolgoztak. Temesvár központtal vámhivatalok, sólerakóhelyek, postaállomások, a határvédelmi feladatokra ott állomásozó katonaság ellátására élelmezési hivatalok (Proviant Amt) alakultak. A katonaságot hat századra osztották fel, területük működtetését függetlenítették a területi közigazgatástól, majd 1726-ban négy főkapitányságot szerveztek, ezek képezték a marosi és a tiszai határőrseget. A kormányhivaltat Bécsben egy háromtagú bizottság ellenőrizte, akik a Haditanácsot, az Udvari Kamarát és a Bancalitátest képviselték.¹³⁸

Mercy gróf Landes-Administration hivatala számos kormányzati intézkedése között volt a közbiztonság biztosítása, a vámbevételek beszedésének megszervezése céljából vámhivatalok felállítása is. Harmincadhivaltat állított fel Újaradon, Lippán, Csanádon, Kanizsán, Szegeden, Csókán, Törökbecsén, Perlaszon, Temeskubinban, Újpalánkán, Moldován és Orsován. A fölējük rendelt fővám- és harmincadhivatal főhatóságot Temesváron szervezte meg, amely a különböző mézszárszékek, sörházak, pálinkafőzők, vízimalmok, halászatok bérleteiből származó adót volt hivatva beszedni. Ugyancsak ők szedték a pusztabérletből származó adókat is.¹³⁹

---

¹³⁸ NAGY – F. KISS, 1995, 461. old.

¹³⁹ KOVÁCH, 1998, 59. old.

Mercy tizenöt éves kormányzata alatt a Bánság jelentős fejlődésen ment keresztül. Mercyt 1733-ban katonai feladatok ellátására Itáliába rendelték, ahol hamarosan meghalt (1734). Utódai még húsz évig szintén katonai parancsnokok voltak, mivel III. Károly török háborúja idején maga a Bánság is, rövid időre ismét harcterré változott.

Az udvari kamara a bányászat megszervezése érdekében bányahivatalokat állított fel a Bánságban. Az első Oravicán, majd 1724-ben Dognácskán, 1728-ban Újmoldován és 1740-ben Szászabányán. A bányatelepek az 1740-es évektől kezdték meg a nagyobb mennyiségű vas- és rézérc kitermelését.¹⁴⁰

Az 1741. évi XVIII. törvénycikkben a Magyarországhoz visszacsatolt vármegyék és kerületek között bánsági területek nem voltak, azok Magyarországra való részleges „bekebelezésére” is még évtizedeket kellett várni.¹⁴¹ Ez a törvény szabályozta a Bánságra vonatkozó pontos területi meghatározás nélkül a „Végvidék” kialakítását, amely szerint „alkalmas és elégséges terület fognak kijelölni, s azt a határőröknek lakásra és ottani kötelességeik teljesítésére úgy fogják átadni, hogy azon határon más adózókkal össze nem vegyülve éljenek”.¹⁴² 1746-ban lépett életbe a Landmilitz-szervezet kerületi beosztása, amely biztosította az elkülönülést, Főhadparancsnokságot (General Commando) és Hadbiztosságot (Kriegs-Commissariat) és Erődítési Igazgatóságot (Fortifications und Festung-Bau-Dirction) szerveztek.

Az 1750-es években jelentős változások történtek a Bánát kormányzatában. 1751-ben Mária Terézia rendeletére szétválasztották a katonai és a polgári igazgatást. Továbbra is a Landes-Administration maradt a helyi kormányhatóság, de a katonai-polgári kettős funkcióját elvesztette, csak a nyolc kincstári kerület fölött gyakorolta az ellenőrzést. Tisztán kamarai hatósággá vált, majd 1753-ban az igazgatás feje is polgári személy lett. Gróf Perlas-Rialp 1769-ig volt elnöke a bánsági kormányhivatalnak. Felsőbb szinten érvényesülhetett a montesquieu-i elv is. Szétválasztották a közigazgatástól a bíraskodást, külön országos bíróságot szervezve. Kivették a Landes-Administration felügyelete alól a bányáügyet. A Bánság bányászati igazgatását a Temesváron felállított bányahatóság intézte. A bécsi kormányzatban is változás állt be 1751-ben a bánsági ügyek intézésében. Ekkor új udvari hatóságot szerveztek, Hofdeputation in Banaticis et

---

¹⁴⁰ KOVÁCH, 1998, 54. old.

¹⁴¹ MAGYAR TÖRVÉNYTÁR, 1741, 2–3. par. 31. old.

¹⁴² MAGYAR TÖRVÉNYTÁR, 1741, 5. par. 33. old.

Illiricis néven, amely átvette a Bánság politikai, igazgatási és gazdasági ügyeinek felügyeletét az Udvari Haditanácstól és az Udvari Kamarától.¹⁴³ A katonai határőrezredek területén, a polgári, azaz kincstári közigazgatás alá tartozó és a katonai területek szétválasztása eredményeként a katonai közigazgatása kizárólagossá vált. A Haditanács felügyelete a General Commando hivatalára szűkült. 1768-tól átszervezték a határőrvidéket, ekkor alakították ki a német-illír és román-illír határőrvidéket. 1776-ban ide csatolták még a titeli csajkás zászlóalj is, majd 1845-ben a szerb bánsági ezredet. Az így kialakult magyar határőrvidék közvetlenül a temesvári főparancsnokságnak volt alárendelve.

II. József 1768-tól kezdve többször is tett több hónapos utazást a Bánságban. 1768 után 1770-ben és 1773-ban megtett útjai alkalmával számos kifogást és panaszt fogalmazott meg Mária Teréziának a bánsági körülményekkel kapcsolatban. Különösen a rossz útviszonyokat hangsúlyozta, amelyek szerinte összefüggésbe hozhatók a gazdaság rossz működésével.¹⁴⁴ A Bánság adóügyeinek és úrbéres viszonyainak rendbetételére 1771-ben bizottságot állított fel Landes-Einrichtungshof-Kommission zu Temesvár néven, amely 1779-ig szoroson együttműködött a temesvári hatósággal. Feladatuk elsősorban az úrbérrendezés előkészítése, a földek felmérésének irányítása és a falvak határainak megállapítása volt.¹⁴⁵

Az 1770-es évektől kezdve, a korábbi, 1765–1768. évi munkaképes rokkant katonák telepítése eredményeképpen is, újra átszervezték a katonai közigazgatást. Megalakították a német-bánáti (német-illír, német-szerb néven is) és az oláh-illír (román-illír) határőrvidéket, 1783-tól canton, 1800-tól végezred néven. A német-bánáti ezred főparancsnokságának székhelye Pancsova, a román-illírié Fehértemplom volt. Csak 1869-ben, Ferenc József rendelte el a Határőrvidék önállóságának fokozatos megszüntetését és a polgári közigazgatás bevezetését, egyúttal visszacsatolását Magyarországhoz (Torontál, valamint Temes vármegyékhez).¹⁴⁶

Közigazgatási és nemzetiségi szempontból még egy jelentős, több mint száz évre kiható változás történt 1774-ben. Nagyikinda központtal autonóm szerb terület alakult. A nagyikindai koronakerület kiváltságlevele értelmében a szerbek a Habsburg Birodalom által folytatott háborúban szerzett katonai érdemeik fejében a megyei hatóságoktól független területet kaptak.

---

¹⁴³ EMBER, 1983, 97–98. old.

¹⁴⁴ KULCSÁR, 2004, 315., 329. és 366. old.

¹⁴⁵ NAGY – F. KISS, 1995, 473. old.

¹⁴⁶ SZENTKLÁRAY, 1879, 47. old.

A kerület kamarai birtok volt, amely teljes mentességet élvezett a földesúri terhektől. Részleges önállóságukat 1876-ig megőrizték. Területéhez, Nagykikindán kívül kilenc falu tartozott: Basahíd, Franyova, Josephova, Keresztúr, Kumánd, Melence, Mokrin, Beodra, Karlova.¹⁴⁷

A kincstár felügyeletére bízott területen 1775-ben öt kerületre csökkentették a közigazgatási beosztást: Kreisamtokat hoztak létre Csatádon, Versecen, Temesváron és Lugoson. Élükön a Kreishauptmannok álltak, akik hat tisztviselővel intézték a kerületek adminisztratív és gazdasági ügyeit.

Az újabb és legfontosabb közigazgatási változtatás 1779-ben történt, amikor a bécsi udvari haditanács fennhatósága alá tartozó Határőrvidék kivételével a Bánságot vármegyékké alakították vissza és Magyarországhoz csatolták, azonban megtartottak egy az Udvari Kamara és a Magyar Kancellária fennhatósága alatt működő helyi kincstári igazgatási szervet a kamarai bevételek beszedésére és továbbítására.

Az elmaradt úrbérrendezés a három vármegyében, nem számítva a katonai határőrvidéket 1780-ban, az 1767-ben megállapított, Mária Terézia-féle úrbérrendezési alapelvek szerint ment végbe, figyelemmel a helyi viszonyokra.¹⁴⁸

21. táblázat. Úrbérrendezés a bánsági vármegyékben 1780-ban

vármegye	falvak száma	jobbágy	házas zsellér	háztalan zsellér	telkek száma
Krassó-Szörény	218	27 910	4 236	436	6258 6/8
Temes	176	28 072	4 196	1025	12 648
Torontál	110	16 075	2 545	19	9 508 2/8
Összesen	510	72 057	10 977	1480	28 415

Már 1769-ben felmerült, hogy a költséges kamarai közigazgatást alakítsák át az önálló költségvetésű, önkormányzati működést jelentő vármegyerendszerre. Kempelen Farkas udvari kamarai tanácsos 1769-ben a királynő elé terjesztett javaslatában a Temesi Bánság megszüntetését és három vármegye felállítását tartotta a kamarai költségvetés számára takarékos megoldásnak. Megállapították a vármegyerendszer visszaállításának szükségességét, azonban még tíz évnek kellett eltelnie, mire a három középfokú közigazgatási egységet fel-, illetve visszaállították.

¹⁴⁷ MITROVIC, 2001, 323–324. old.

¹⁴⁸ KOVÁCH, 1998, 88. old.

Az udvar bekebelezési bizottságot (in Incorporations Geschäft operierende Hofcommission) hozott létre, élére gróf Niczky Kristóf királyi biztost, a későbbi kamarai elnököt nevezték ki. A felszámoló bizottság a tartomány kincstári birtokait a Magyar Kamarára, a közigazgatást és az igazságszolgáltatást az alakuló vármegyékre osztotta. A kerületi hivatalokat feloszlatták, a harmincadhivatalokat összevonták. A kamarai birtokok felügyeletére létrehozták a Cameral Administration hivatalát 1779-ben.¹⁴⁹

A Temesi Bánságot 1779. április 27-én Magyarországhoz csatolták, a Magyar Kamara ekkor vette át a bánsági kamarai hivatalokat. A három új vármegye 1779 júniusában jött létre, Lugos székhellyel Krassó-Szörény, Temesvár székhellyel Temes és Nagybecskerek székhellyel Torontál vármegye. Közjogilag a nagyikindai szerb területet Torontálhoz, a dél-magyarországi bányavidéket pedig Krassó-Szörény vármegyéhez osztották be.¹⁵⁰

Az úrbérrendezéssel egy időben a kamarai birtokokat egész területre, amelyet kamarai szempontból továbbra is temesi kerületnek neveztek, 16 számtartóságra 2 fő- és 12 alhivatalra osztották fel, amelynek hatásköre a következő kincstári területekre terjedt ki: Temesvár városa és a városhoz tartozó földterület, Vinga, Nagybecskereken az 1776-ban alakult kiváltságos szerb kerület és a határőrvidéki mehádiai fürdők. A már Mária Terézia idején is tervezett bánsági kincstári birtokeladások 1781-ben történtek meg, ekkor 40 településen 164 birtoktestet adtak el görög, örmény, szerb, osztrák és román földbirtokosoknak. A földekkel a falvak népessége, azok jobbágyi szolgáltatásaival együtt is a birtokosokhoz került. A kamara az eladott földek új tulajdonosaival folytatott tárgyalásain megállapodott a németek telepítéseiről is a birtokokra.¹⁵¹ A kincstár érdekeit figyelembe véve nem adták el a sószállítás útvonalába eső Maros menti falvakat, az erdőgazdálkodás szempontjából értékes uradalmakat Temesvár környékén, valamint a hadászati érdekekből fontos területeket, valamint a kiváltságos szerb kerületet sem.

II József 1781-ben a kincstári birtokok felügyeletét végző kincstári szervet a Magyar Kamara fennhatósága alá helyezte, összevonva a Zombori Kamarai Adminisztrációval. 1782-ben feloszlatták a bekebelezési bizottságot, feladatát a Magyar Kamara hivatalaként végezte.¹⁵²

---

¹⁴⁹ NAGY – F. KISS, 1995, 463. old.

¹⁵⁰ SZENTKLÁRAY, 1879, 54. old.

¹⁵¹ BUCHMANN, 1936, 71–72. old.

¹⁵² MOL – E 46, 1782. febr. No. 273.

A zombori adminisztráció feladata a földesúri jogok gyakorlása, a jövedelmek, a kamarai vagyon kezelése és igazgatása volt. Ez a szervezet intézte a Bánságba irányuló német betelepítést is. Felügyeletét a Magyar Kamarának a Helytartótanáccsal történt összevonása után a Helytartótanács Telepítési Osztálya, majd a már letelepedett földművesek ügyeit a Bánsági Osztály látta el. II. József közigazgatási reformja következtében rövid időre (1785–1790) az egész területet összevonták és a Bácskával együtt létrehozták a Temesi Közigazgatási Kerületet.¹⁵³

II. József halála után ismét a vármegyék vették át a közigazgatási feladatokat. A Temesvári Kamarai Adminisztráció 1848-ig működött, Ungarische Kameral Administration zu Temesvár néven.¹⁵⁴ Az 1848–1849. évi forradalom és szabadságharc bukása után Ferenc József a területet összevonta a Bácskával és létrehozta Temesvár központtal 1849. november 18-án a Landesverwaltung des Serbischen Woiwodschaft und des Temescher Banats kormány szervet, amely 1860. december 27-éig működött, ekkor visszaállították a magyar közigazgatást, területét a magyar vármegyék között osztották fel.¹⁵⁵ A Bánság ismét csak mint földrajzi fogalom létezett, 1920-ig közigazgatási szempontból Krassó-Szörény, Temes és Torontál vármegyékre, valamint Temesvár szabad királyi, majd törvényhatósági jogú városra tagozódott.

A kiegyezés után hozott törvények értelmében az általános védkötelezettség megállapításával lényegében feleslegessé vált a katonailag, Bécsből szervezett határőrvidék fenntartása. Az uralkodó rendeleteivel 1871-től kezdve folyamatosan számolta fel, polgárosította a határőrvidéki ezredeket, területüket átadta a vármegyéknek, létrehozva a polgári közigazgatást. Az uralkodói legfelsőbb rendeletekkel történt felszámolások után 1873-ban törvényekben szabályozták a polgárosítás folyamatait. Az 1873. évi XXVII. törvénycikk tételesen felsorolta, hogy a román-bánsági és a szerb-bánsági határőrvidék egyes ezredeinek területe közigazgatási és igazságszolgáltatási szempontból mely vármegyékhez és azokon belül mely járáshoz fognak tartozni.¹⁵⁶

---

¹⁵³ NAGY – F. KISS, 1995. 461–464. old.

¹⁵⁴ Iratai 1889-ben kerültek Temesvárról a Magyar Országos Levéltár őrizetébe. Mai jelzete MOL – E 305

¹⁵⁵ Iratait a Magyar Országos Levéltár (MOL) 1960-ban kiadta Jugoszláviának, majd az 1980-as években a két ország között fennálló kulturális egyezmény értelmében magyar levéltárosok tíz éven keresztül tárták fel, és legfontosabb dokumentumait az egyezmény keretében mikrofilmre vették. A jelentős Hungarica-anyag a MOL Mikrofilmtárában található.

¹⁵⁶ MAGYAR TÖRVÉNYTÁR, 1873, 203–209. old.

A trianoni békeszerződés értelmében a Bánság északi és keleti része Romániához, nyugati és déli része a Szerb-Horvát-Szlovén Királysághoz, illetve 1929-től Jugoszláviához, azon belül is a Vajdasághoz került, északnyugati sarka továbbra is Magyarországhoz tartozik.

A Romániához került 18 400 km² területen 910 400 lakos élt az 1930. évi romániai népszámlálás szerint, amely 56,1%-ban román, 24,6%-ban német és 10,7%-ban magyar nemzetiségű volt. A Szerb-Horvát-Szlovén Királysághoz csatolt 9380 km²-en az 1921. évi jugoszláviai népszámlálás szerint 528 500 lakos élt, amelynek 41,5%-a szerb, 23,7%-a német és 17,5%-a magyar volt. A II. világháború előtt a Jugoszláviához tartozó Bánság 136 633 német anyanyelvű lakosának negyede a Nagybecskerekettől keletre elterülő 23 községben élt, ezen kívül még 19 községnek volt német többsége.

A II. világháború után a bánsági németek sorsukban osztoztak a bácskaiakkal, az el nem menekült lakosságra szovjet hadifogság, kitelepítés, elűzés vagy kivégzés várt.

2. 2. A bánsági telepítések a török hódoltság után

A közigazgatás-történeti összefoglalás után az önálló közigazgatási egységgé vált Temesi vagy más néven, a terület központjáról elnevezett, Temesvári Bánság telepítéstörténetét vizsgálom meg, kezdve a török kiűzése utáni időszaktól egészen II. József uralkodásának kezdetéig, majd külön is foglalkozom a jozefinista telepítés időszakával.

Mercy gróf miután felismerte a földterület kiváló adottságai és a gyér lakosság közötti ellentmondást, hozzáfogott a terület betelepítéséhez. A több mint százhatvan évig tartó török uralom után a Bánság gazdasága 21 ezer, javarészt román és szerb háztartásból állt. Ezért az állami telepítéspolitika teljes mértékben a Bánságra fókuszált, lényegében Kollonich Lipót Einrichtungswerkjében leírt elvek alapján.¹⁵⁷ Savoyai Jenő 1718-ban kiadott instrukciója szerint a Bánságba és főként a bánsági városokba csak római katolikus németeket lehet telepíteni, ezért Mercy első telepesei is ebből a körből kerültek ki.¹⁵⁸ A németeket a török háborúban részt vett katonák soraiból és német birodalmi bevándorlókból kívánta toborozni.

---

¹⁵⁷ KALMÁR, 1991, 490. old.

¹⁵⁸ MARJANUCZ, 2002, 5. old.

A szerbek megtelepedésére is lehetőség nyílt, azonban magyarok beköltözése ebben az időben katonai szempontokat figyelembe véve egyáltalán nem volt kívánatos Mercy elképzelései szerint. A frissen kinevezett kamarai kormányzó különösen Temesvár, a Bánság központját védte a törökökkel még különböző szintű kapcsolatban álló magyarokkal szemben.

Temesvár a török kiűzése után, 1716-ban csak szerb lakossággal rendelkezett. Ezt követően telepedtek le a németek elsősorban az itt táborozó katonák soraiból, valamint a megsérült és rokkanttá vált katonákból. A hódoltság utáni első temesvári városi tanács 1718. június 1-jén alakult meg, amely nem egyesült a már működő szerb tanáccsal. A két tanács párhuzamosan tevékenykedett egészen 1780-ig, csak ekkor vonták össze őket.

1718-ban a frissen megalakult tanács 49 német nemzetiségű temesvári polgárjogot nyert lakost számlált meg, akik között a katonákon kívül más területről, német tartományból, vagy más magyarországi településről ide költözött németeket találni. A városi tanács élén az első vezető Frankenhausenből származott, de a Fertő-tó környékéről is kaptak tanácsnoki kinevezéseket betelepült és polgárjogot nyert németek. A város német lakossága folyamatosan bővült főként iparosokkal.¹⁵⁹

A visszafoglalt terület falvait és megmaradt lakóházait 1717-ben összeírták, valamint Savoyai Jenő utasítására, az állapotok felmérése céljából Mercy tábornokkal térképet készíttetett. Az 1723–1725-ös állapotokat mutató térkép feltünteti a lakott és a lakatlan falvakat. A Temesi Bánság 11 kerületre felosztott területén 663 faluban 21 289 lakóházat mértek fel az alábbi eloszlásban:¹⁶⁰

22. táblázat. Bánsági falvak 1717-ben és 1723–1725-ben (Mercy térképén)

kerület neve	1717. évi összeírás		Mercy térképe alapján	
	falvak száma	házak száma	lakott falvak	lakatlan
Temesvári	71	1448	44	58
Csanádi	21	448	16	40
Becskereki	24	574	21	55
Pancsovai	36	776	19	40

¹⁵⁹ BUCHMANN, 1936, 26. old.

¹⁶⁰ SZENTKLÁRAY, 1879, 21–27. old. A falvak korabeli, gyakran beazonosíthatatlan, a török kori néven ismert, eltorzult névalakot közölve

Csákovai	69	3432	52	1
Facseti	108	1968	64	36
Lippai	76	1131	65	70
Karánsebesi	91	3915	71	5
Orsovai	39	1717	26	5
Palánkai	55	2377	42	3
Verseci	72	3503	77	11
Lugosi	-	-	26	3
Almási vidék	-	-	13	3
Clissura	-	-	23	3
Összesen	663	21 289	559	333

Az 1717. évi összeírás összesen 663 települést említ, míg a 6–8 évvel később készült térkép 892-öt tüntet fel. Az összeírás nem közli, hogy az adott településen élnek-e vagy sem, míg a térkép megkülönbözteti a lakott településeket a lakatlanoktól. Az adatokból kiderül, hogy a térképen lakottnak jelzett falvak száma egy kivételtől eltekintve kevesebb, mint az összeírásban szereplő települések száma. Ebből egyrészt arra lehet következtetni, hogy a térkép készítésének idejére több mint kétszáz település neve előkerült az emlékezet homályából, de az is elképzelhető hogy a térkép készítésének, az összeírásnál néhány évvel későbbi időszak idejére a térkép szerkesztője több segítséget kapott a háború elől elmenekült, helyismerettel rendelkező visszatérőktől.

A falvak lakossága vegyes nemzetiségű volt, a háborúkat túlélte népesség főként szerbekből és románokból állt. A visszafoglalt városok vegyes lakossága, mint Temesváre is, a felszabadítókból, azaz az itt maradt, leszerelt katonaságból tevődött ki. A veteránok között számos náció megtalálható volt: franciák, spanyolok, olaszok és legtöbbször németek. A korábbi városi kereskedő lakosságot, a zsidókat, az örményeket és a görögöket áttelepítették a szerbek lakta Nagypalánkra, vagy legfeljebb a külvárosokban maradhattak meg. Ez az intézkedés a Hofkriegsrathoz beérkezett 1717. júniusi jelentés szerint biztonsági szempontból a hadvezetés egyedül a katolikusokban bízott meg. A vallási szempontok hosszú időn keresztül fontos szerepet játszottak a letelepedett lakosságnál, így költözhetett a területre a római katolikus vallású olasz, spanyol, vallon népesség. A németek között azonban már számos protestáns elem is feltűnt, akiket a bécsi udvar nem engedett a Bánságba letelepedni. Ezért utasították vissza az evangélikus darmstadti

lakosok költözködési kérelmét is. Őket Erdélybe vagy Magyarország más vidékére küldték.¹⁶¹ Az első német evangélikus egyházközségek csak II. József idején keletkeztek.¹⁶²

A Bánság török uralom utáni betelepítésének óriási szakirodalmának összefoglalását és összehasonlítását Kovách Géza végezte el, azonban mellőzte Czoernig munkáját, amely legelső volt az összegző munkák közül.¹⁶³ A korábbi kutatásokat és a szakirodalmat értékelő fejezetben bemutatott szerzők az uralkodók szerint csoportosítják a betelepülés korszakait. A helytörténeti monográfiák is ezek mentén helyezik el a vizsgált falvak és városok telepítéstörténetét. Kétségtelen, hogy uralkodói rendeletekre indultak meg az újabb vándormozgalmak, még akkor is, ha az állami, kamarai telepítéseken kívül a magánföldesúri telepítési erőfeszítések is jelentős számban gyarapították, főként a 18. század végétől kezdve a Bánság lakosságát. Spontán telepes mozgalmak a Bánságban – éppen a katonai szempontok miatt – a 18. században nem figyelhetők meg, a magánföldesúri telepítések is csak a kamarai birtokok eladása után, az 1780-as évektől kezdődnek. A szakirodalom alapján elvégezhető rövid összefoglalás szerint Mercy kormányzása 1716-ban kezdődő időszakának első telepeseit követően 1722–1726 között lezajlott az első nagy telepítési hullám. 1737-ig összesen 54 faluba körülbelül tízezer német földműves, kézműves, kereskedő, bányász költözött a területre. 1718-ban háromszáz telepes érkezett különböző vidékről, köztük tiroliak, stájerok, csehek és beszercebányai bányászok voltak, majd 1722-ben indultak meg a nagyobb csoportok Tirolból 247 bányászcsalád indult el a Bánságba. A betelepült családok között elsősorban a kamara szempontjait figyelembe véve, a vas- és rézbányászathoz kötődő szakmunkások, bányamesterek, kovácsok, favágók, szénégetők érkeztek Trierből, Mainzából, Kölnből, Hessen-Darmstadtából, Pfalzból, Frankenből és Schwabenből.¹⁶⁴

Ezekkel párhuzamosan nagy számban alapítottak földműves falvakat a Bánság valamennyi művelhető területére, így 1723 végére már 17 új német települést hoztak létre. A magyarok három, az idegenek öt évig adómentességet kaptak a földesúri és vármegyei terhek fizetése alól. A szőlőt telepítők hat adómentes évet élvezhettek. A betelepített külföldiek többnyire kedvezőbb feltételek között élhettek, mint a magyarok. Ennek következményeként a magyarok előbb-utóbb örökös jobbágysorsra jutottak, s terheiket az íratlan szokások szerint

---

¹⁶¹ MARJANUCZ, 2002, 11. old.

¹⁶² POSZVÉK, 1903, 27. old.

¹⁶³ KOVÁCH, 1998

¹⁶⁴ BUCHMANN, 1936, 20. old.

fizették, a németek, spanyolok, olaszok megőrizték a szabad költözési jogot és a szolgáltatásokat a megkötött szerződések szerint végezték.

A Csanádi Egyházmegyéhez tartozó területen 1738-ban – különböző alapítási évszámmal – 29 plébánia működött: Pancsován 1716-ban alapítottak római katolikus plébániát, Orsován és Temesváron 1717-ben, Karánsebesen, Krassóváron és Lippán 1718-ban, Versecen 1720-ban, Temesrékásón Freudentalon 1721-ben, Nagybecskerekén, Oravicán, Újpalánkán és Temesszlatinán 1722-ben, Freidorfon 1723-ban, Újaradon, Dentán, Gyarmatán, Perjámoson, Újpecsen, Németszentpéteren, Ruszován és Fehértemplomon 1724-ben, Újmoldován 1725-ben, Delibláton és Rebenbergen 1726-ban, Markovecen 1727-ben, Temes-Palánkán 1728-ban, Guttenbrunnban 1729-ben és Dognácskán 1732-ben.¹⁶⁵

A szakirodalom az első, 1738-ban lezáruló bánsági telepítési korszakban 78 települést nevez meg. Nemzetiségi összetétel szerint legnagyobb számban németeket telepítettek, de telepítettek különböző gazdasági érdekből olaszokat (a rizs- és a selyemtermelés előmozdítására), bolgárokat (kertészeti tevékenységre), görögöket (kereskedelmi tevékenység fellendítésére), spanyolokat és a határon túlról szerbeket és románokat, akik egyaránt telepedtek le újonnan létesített falvakban és már meglévő, esetleg hasonló nemzetiségi összetételű településeken.

Az 1743. évi adóösszeírás szerint az 542 helységből 381 román, 117 szerb, 26 vegyesen román és szerb, 10 német, 2 német–román és 6 bolgár, olasz, spanyol vegyes népességű.¹⁶⁶

Franz Griselininek az 1780-ban, Bécsben megjelent, az 1770-es Bánságot leíró kétkötetes könyvében az összlakosságot 319 739 főre tette, amelyből 183 450 román, 78 000 szerb, 8683 bolgár, 5272 cigány, 363 örmény és a többi 43 211 lakos vegyesen német, olasz és spanyol nemzetiségű.¹⁶⁷

A Mária Terézia uralkodásának idejére eső, 1760 és 1774 közötti második nagy telepítési hullám a bánsági árvízmentesítések és lecsapolások eredményeképp felszabadult nagy földművelési területek kialakulása miatt vált lehetővé, illetve szükségessé. A telepítést állami támogatással és tervszerűen végezték. Az új telepes falvakat úgy alakították ki, hogy a határban minden telepesnek tudjanak juttatni legalább egy negyed telket. Az egésztelkes jobbágyok 24 kataszteri hold föld szántót 6-6 hold kaszálót és legelőt és 1 hold belső telket kaptak, a féltelkesek

---

¹⁶⁵ BARÓTI, 1892, 28. old.

¹⁶⁶ MARJANUCZ, 2002, 15. old.

¹⁶⁷ GRISELINI, 1780, 145–165. old.

12 hold szántót, 4-4 hold kaszálót és legelőt és szintén 1 hold belső telket, míg a negyedtelkesek 6 hold szántót, 3-3 hold kaszálót és legelőt, és ők is megkapták az 1 hold belső telket. Az orvosi ellátást, az utazás költségeit, a termelés beindításához szükséges vetőmagot szintén a kincstár fizette. 1762 és 1770 között a kamara a telepítés költségeire 1,8–2 millió forintot költött.

Az 1765 és 1771 közötti időszakban 29 új települést alapítottak a telepesek számára, ez összesen 3657 családot jelentett. Az új települések: Billéd, Engelsbrunn, Hatzfeld, Sackelhausen, Schöndorf, Csatád, Nagyjécsa, Grabác, Bogáros, Kisteremi, Máslak, Nagytószeg, Kisjécsa, Kistószeg, Ság, Kistrékás, Bükkhegy, Károlyliget, Charlottenburg, Gottlob, Greufental, Temeskeresztes, Temesliget, Neu Hof, Kiskomlós, Sainthubert, Sotourn, Nagyösz és Réthát.

A már meglévő falvak üres telkeire is telepítettek családokat. 1762 és 1767 között 26 helysége került sor, amelynek során 1845 családot telepítettek le az alábbi falvakba: Temeshidegkút, Újarad, Bruckenau, Temeskutas, Lugos, Mercydorf, Németszentpéter, Szentandrás, Temes-Váralja, Temesgyarmat, Temesrékás, Újbessenyő, Újpecs, Versec, Detta, Freidorf, Lippa, Mehádia, Nagybecskerek, Perjámos, Zádorlak, Nagyszentmiklós, Németcsanád, Temesújfalu, Csákova és Németfacset.

A két településtípusban az említett 1762 és 1771 közötti időszakban összesen 5502 családot telepítettek le az állami hatóságok, amely az átlagos családszámot figyelembe véve 25 ezer főt jelentett.

Az állami telepítéseken kívül magántelepítések is történtek 1750 és 1780 között. Az 1779-ben újból felálló vármegyei területi beosztást figyelembe véve az alábbiak szerint: Krassó vármegye 9 településére krassovánokat (5 faluba) és németeket (4 településre). Temes vármegye 19 településére románokat, szerbeket, horvátokat és németeket. Temes vármegye valamennyi magánföldesúri telepítésénél megtalálhatók a román telepesek, néhány településnél találhatók más nemzetiségű bevándorlók; egy-egy esetben románokat, horvátokat és németeket. Torontál vármegye 52 településére elsősorban szerbeket telepítettek ebben az időszakban. 34 településre szerbeket (köztük háromba vegyesen németeket, románokat és horvátokat), 11 helységbe németeket (köztük kettőbe vegyesen franciákkal és egybe szerbekkel); 7 településre románokat (köztük egybe vegyesen szerbekkel) és mindössze egy helyre telepítettek magyarokat a magánföldesúri telepítések során, 1770 után Törökkanizsa városába. A román és a szerb telepesek nemcsak a határon túlról érkeztek, hanem a megszüntetett tiszai határőrvidék területéről

is. A német telepesek Schwabenből, Frankenből és Luxemburgból, a franciák Lotharingiából vándoroltak ki.

A magánföldesúri telepítéseknél megfigyelhető, hogy a földesurak sokkal nagyobb számban telepítették le a román és szerb parasztokat földjeikre, amely mögött a lényegesen kisebb igény lehet a letelepedő jobbágyok részéről. A magánföldesurak beruházható szabad tőkéje lényegesen kisebb volt, mint az állami pénzből finanszírozott állami telepítések esetében.¹⁶⁸

2. 3. II. József bánsági telepítése

A Bánság rendezésére kiküldött udvari bizottság 1771 és 1779 között felmérte a terület községeit és a betelepíthető üres telkeket. Az 1782. évi telepítési pátens hatására a felmérés adatai alapján a II. József idején lezajlott telepítési akció telepeseinek 39,3%-a a Bánságba költözött. A 2988 feljegyzett család a teljes telepeslista alapján kapott 4,46 fő/család statisztikai átlag alapján 13 326 fővel gyarapította a bánsági három vármegye lakosságát, amely a kincstárnak, átlag 500 forintos családonkénti költségvetést számolva közel 1,5 millió forintjába került.

A Magyar Királyi Kancellárián fennmaradt telepeslistákon szereplő családok adatai között nem tüntetik fel a letelepedés helyszínét, tehát név szerint pontosan nem tudjuk, hogy kik, hová telepedtek le. Azonban különböző összesítések alapján a betelepített községek nevét és az oda irányított telepesek számát és a kiosztott föld mennyiségét illetően a Temesvári Kamarai Adminisztráció iratai¹⁶⁹ alapján elvégzett kutatások révén pontos adatok állnak rendelkezésre.

A bánsági telepesek semmiben sem különböztek az ország más területére költöző telepesek jogaiban és a kapott juttatásban. Az utazáskor ugyanúgy megkapták az útipénzt, a Reisegeldet. A földművesek szántót, legelőt, kaszálót, a belső telekhez házat és felszerelést kaptak. A különbség legfeljebb a földterület nagyságában mutatkozott meg, ami a helyi viszonyoknak megfelelően alakult. A Bánságban a teleknagyságot 24 katasztrális holdban

---

¹⁶⁸ SCHIMSKA, 1918, 180–181. old.

¹⁶⁹ A Magyar Országos Levéltár az Ungarische Kameral Administration zu Temesvár (E 305) 1779 és 1848 közötti iratait 1889 óta őrzi, az elmúlt több mint százhusz évben nagymértékű és jelentőségű kutatások alapján a bánsági telepítéseket egészében véve és számos települést is tekintve feldolgozták. Jelen dolgozathoz ezért a I. 2. 3. fejezetben tárgyalt szakirodalom áttekintésével megfelelő adatokhoz juthattam. A rendelkezésre álló terjedelem és a tanulmány célját figyelembe véve itt csak azok összefoglalására szorítkozom.

állapították meg, akárcsak a Mária Terézia idején végzett telepítéskor, s ennek megfelelően a féltelek 12, a negyed telek 6 hold szántót jelentett. Ugyancsak megkapták egész telek esetén a 6 hold kaszálót, a 3 hold legelőt és az 1 hold belső telket. 12 holdnyi szántót kapott a féltelkes, hozzá 4 hold kaszáló és 3 hold legelő jutott. Az 1 holdnyi kertművelésre alkalmas házhelyet mindenki megkapta. A ház egy vagy két szobából, konyhából, kamrából és istállóból állt. Itt különbség volt a házak építőanyagában. Míg például a sóvári telepések számára a fa és kő építőanyag rendelkezésre állt, a Bánságban ezekből hiány volt. Csak vert falú házakhoz volt agyag és fűzfa építőanyag.

A földműves családok megkapták a telepítési pátensben ígért egy pár jármos ökröt vagy lovat, egy tehenet, hámot, gyeplőt, kocsit, ekét, boronát és mindenféle gazdasági eszközt, amire szükség volt. A vetőmagot kölcsönbe kapták, azt az első termésből vissza kellett adni. Az élet beindulásához tűzifát és élelmiszersegélyt osztottak ki.

A földművesek és az iparosok egyaránt megkapták az urasági és közterhektől való tízévi adómentességet. Az iparosoknak a műhely felszerelésére 50 forint járt, valamint ház és egy hold belső telek.

A telepes, amikor átvette a pátensben rögzített javakat, kapott egy tartozási könyvecskét, amelybe felírták az összes kapott eszközöket és a kölcsönbe kapott juttatásokat is, majd aláírták a telepítési szerződést. A juttatások ingyenesek voltak, de sokszor nem tudták minden eszközzel azonnal kielégíteni a telepéseket, ezért volt szükség a kapott eszközök dokumentálására. A kölcsönbe kapott vetőmagot is ide jegyezték be, majd miután a telepes megadta a tartozását, kivezették azt.

Kezdetben a telepések nem jöttek olyan mértékben, ahogyan azt tervezték, ugyanis a Bánságnak a németek körében rossz híre volt. A mocsaras területek miatt gyakori volt a járvány és a betegség, ezért a Bánságot a „németek temetőjé”-nek is nevezték. A mocsarak folyamatos lecsapolásával ez a helyzet fokozatosan megszűnt. A kamara kedvcsinálás céljából további kedvezményeket helyezett kilátásba, például az iparosoknak és gyárosoknak megtoldotta az 50 forintos támogatást, amely így elérhette a 220 forintot is, valamint a gyárosoknak 15 évi adómentességet ígért. A betegségek leküzdésére kórházakat biztosított, a kezelést ingyenessé tette.

1784 és 1787 között a temesi kerületben gróf Révay Péter vezette a telepítést, a juttatásokat a temesvári kamarai adminisztráció és a telepítési bizottság biztosította. A bizottságnak

minden hónapban jelentést kellett küldeni arról, hogy mely kincstári uradalmak területére mennyi telepest költöztetett be. 1784 áprilisában érkeztek az első telepések. Az első jelentés 25 családról szólt, majd év végéig összesen 793 család, 3588 fő érkezett.¹⁷⁰

1784. április	25 család
május	251
június	134
július	201
augusztus	50
szeptember	32

1785 első öt hónapjában 909 német telepes család szerepel a listán, közülük ekkor 315 családot fogadtak a Bánságban, majd később 1275 lakóházat terveztek felépíteni.

A telepések egyre növekvő száma, a kiosztható telkek számának csökkenése miatt megszigorították a bánsági letelepedést. Előbb előírták, hogy a bánsági telepesnek rendelkeznie kell 200 forint készpénzzel majd a nőtlen, egyedül érkezők letelepedését nehezítették meg.¹⁷¹

1785 májusáig a bánáti telepéseknek 5120 forint útiköltséget, 5923 forint élelmezési segítyt, valamint 4232 forint értékben 6443 mérő búzát és 117 mérő árpát utalványoztak ki. A házépítés költségeit és a juttatásokat is figyelembe véve 1785-ben a bánsági telepítésre 78 275 forintot fizetett ki a kincstár.¹⁷²

14 új alapítású faluba és 13 már meglévőbe költöztették a telepéseket. Az új telepítésű falu – függetlenül a felekezettől – imaházat is kapott, a templom építésére csak később kerülhetett sor. Az imaházat felszerelték oltárral, szószékkal, aranyozott kehellyel, keresztelőmedencével, kereszttel, ostyasütő vassal, egyházi ruhákkal és haranggal. Felszerelt paplak és iskola is járt az új falvaknak. A pap egész, a tanító fél telket kapott, ugyancsak járt egy egész telek a községnek és egy fél a falu jegyzőjének, akit a falu új lakosai közül választottak ki.

Révay Péter gróf, telepítési biztos 1787. októberi kimutatásában 2880 kész és félig kész bánsági házról számol be a kamarának megemlítve, hogy 1555 családot tudtak véglegesen

---

¹⁷⁰ MOL – A 39, 1784–6267; 1784–7720

¹⁷¹ BUCHMANN, 1936, 76. old.

¹⁷² SZENTKLÁRAY, 1879, 432–433. old.

elhelyezni, valamint az ideiglenesen elhelyezett családok száma 1433. A kimutatás szerint 11 kerületben helyeztek el ideiglenesen telepes családokat az alábbi szerint:¹⁷³

Csatádi kerület	472 család
Csákovai kerület	123 család
Dettai kerület	63 család
Lippai kerület	222 család
Lugosi kerület	96 család
Monostori kerület	47 család
Moravicai kerület	3 család
Újpesti kerület	79 család
Rékási kerület	2 család
Szentandrás kerület	35 család
Verseci kerület	291 család

A két adat szerint összesen 2988 család elhelyezését kellett megoldani, azonban a táblázat másik rovata szerint 2880 ház építését tervezték el. Eszerint 108 családdal 1787 októberében már nem számoltak. A különbség feltehetően a kihalt vagy elszökött családok számából adódik.

A táblázat bemutatja, hogy a telepest kapott települések igazgatását a biztosok milyen beosztás alapján végezték. Az ideiglenesen elhelyezetteket kerületek alapján sorolták be, a házépítkezést – feltehetően a költségek elszámolása miatt – viszont hivatalok, számtartóság, tiszttartóság, adóhivatal és kasznárság szerint. A 27 településből 14 újonnan alapított, ami legtöbb esetben a névadásban is megmutatkozott. A falvak egy része a nevét a telepítéseket végző, vagy abban nagy szerepet játszó személyek nevére kapta, ilyen például Nickyfalva. Gróf Niczky Kristóf kamarai, majd ebben az időben már helytartótanácsi elnök volt, aki sokat tett, mint a bekebelezési bizottság elnöke a Bánság Magyarországhoz való visszatéréséért. Bachó János Krassó vármegyei főispánról nevezték el Bakóvárat, vagy báró Orczy József főispánról Orcyfalvát. A névadásnak voltak előzményei, például az itáliai telepesek gróf Mercy tábornokról már az 1730-as években nevezték el települést (Mercydorf, Mercyfalva). A Temes megyei Liebling falu evangélikus lakói gróf Vécsey Miklós kamarai kormányzóról szerették volna

---

¹⁷³ CZOERNIG, 1857, 60. old.

elnevezni településüket, aki maga helyett ajánlotta a „kedvenc” jelentésű szót. Az új települések a templom védőszentjéről is kaphatták nevüket (Szent Móricról Moritzfeld).

23. táblázat. A bánsági telepítés 1784–1786 között

Hivatal neve	település		település neve	házak száma	elhelyezett családok	lelkészségek	
	új	régi				betöltött	üres
<i>Számtartóság</i>							
Szentandrás		1	Szentandrás	140	140	1	
		1	Kisbecskerek	116	116	1	
		1	Szakálháza	3	3	1	
		1	Freidorf	1	1	1	
Csatád		1	Lovrin	88	88	1	
Monostor		1	Blumenthal	16	16	1	
	1		Orczyfalva	209	200	1	
		1	Mercyfalva	32	32	1	
Kövérés	1		Nickyfalva	200	194	1	
	1		Bakovár	144	0	1	
Csákova		1	Csákova	16	16	1	
	1		Liebling	200	102	1	
Detta	1		Rittberg	234	82	1	
Moravica		1	Moravica	145	145	1	
Lippa	1		Traunau	103	100		1
Lugos	1		Daruvár	202	57	1	
	1		Herrendienst	130	0		1
Rékás	1		Temesrékás	100	0		1
Újpécs		1	Gyertyámos	66	66	1	
<i>Tisztartóságok</i>							
Versec		1	Versec	21	20	1	
	1		Freudental	152	30	1	
	1		Margita	160	0		1
Boksán	1		Moritzfeld	200	30	1	
<i>Adóhivatalok</i>							
Facsád		1	Facsád	12	0	1	
	1		Gladna	34	21		1
Probus	1		Ebendorf	120	60	1	
<i>Kasznárság</i>							
Nagybecskerek		1	Nagybecskerek	36	36	1	
Összesen	14	13		2880	1555	22	5

A Révay-féle 1787. októberi táblázat a Bánságba irányuló, 1784–1786. évi, Német Birodalomból származó telepések összesítő táblázata. Bemutatja, hogy mely számtartóság mely településére hány családot tudtak elhelyezni, hogy azok új, vagy hozzáépített falvak voltak, valamint hogy a falu papi állását 1787 októberéig be tudták-e tölteni.¹⁷⁴

A két táblázatból a fő számokat összeadva megkapjuk a bánsági német telepes családok teljes létszámát. Eszerint 2988 telepes család érkezett a Bánságba 1784 és 1786 között, azonban figyelembe véve, hogy nagy volt a halandóság, ezért számos család kihalt vagy elmenekült, a családok végleges számát körülbelül tíz százalékkal kisebbnek kell tekinteni.

Az új falvakat úgy tervezték, hogy a határában kiosztható szántóföld, rét és legelő elég legyen a telepések számára. Legtöbb házat, 236-ot Rittberg faluban építettek, de az átlagos falunagyság száz és kétszáz közötti telepes számára kiosztható földdel rendelkezett.

A táblázat külön rovatot szentel a falvak és városok lelkeszségei állapotának. A 27 faluból csak öt új falunak nem volt még papja, elsősorban azoknak, ahol még nem épültek fel a telepes házak, feltehetően nem épültek még meg a lelkészházak sem.

A bánsági telepesek vallási megoszlását a telepes falvakon alapított egyházak alapján lehet megbecsülni. A Bánságba II. József türelmi rendeletéig a falvakba protestáns felekezetűeket nem lehetett betelepíteni. A református egyház a nagy hagyományokkal rendelkező Békési Egyházmegyéhez csatlakozott, a Békés-Bánáti Egyházmegye nevet vette fel. A bánsági vármegyék területén a református egyházközségeket a 19. század közepétől főként magyarok kezdték alapítani. II. József türelmi rendelete hatására alakult református egyházközségek között új német telepesfaluk mindössze a Temes vármegyei Rittberg található. Az 1794-ben alakult egyházközség anyaegyháza volt a szintén új német telepesfalunak, Moritzfeldnek.¹⁷⁵

A Bánságban nagyobb hagyományai voltak az evangélikus egyháznak. A 16. századi fellendülés után, amikor Temesváron és Lippán jelentős evangélikus központok alakultak ki, a török uralom alatt az evangélikus egyház gyakorlatilag megszűnt. A pozsareváci béke után, III. Károly és Mária Terézia idején a katolicizmus erősödött meg, az egyház csak a türelmi rendelet hatására vert gyökeret a Bánságban. 1791-ben alakult meg a Békés–Bánáti Egyházmegye, majd 12 bánsági evangélikus egyházközséggel 1836-ban megalakult a Bánáti (1893-tól Bánsági) Evangélikus Egyházmegye. II. József telepeseinek 24,4% evangélikus volt, közülük a Bánságba

---

¹⁷⁴ CZOERNIG, 1857, 60. old.

¹⁷⁵ TÓTH, 1886, 234. old

is jutott. Új telepesfalú, Liebling 1786-ban alapított evangélikus egyházközséget, de más, németek által lakott települések is (Franzfeld; 1792) a türelmi rendelet hatására alapították meg egyházközségüket.¹⁷⁶

A régi települések között találunk várost (Versec, Nagybecskerek) és falut egyaránt. A felépített telepházák száma változó, Freidorfba csak egy, Szakálháza mindössze három házat húztak fel, míg Moravicára 145-öt, Szentandrásra 140-et. Az újonnan épített falvakban összesen 2188 házat (átlagosan 156 házat falvanként), a régi alapításúban, tehát ahol hozzáépítettek a már meglévő településhez, vagy az üres házakat újítták fel, összesen 692 házat adtak át.

A 27 település közigazgatási beosztása szerint: 4-4 Torontál (Lovrin, Gyertyámos, Margita és Nagybecskerek) és Krassó (Herrendienst, Facsád, Gladna és Ebendorf), valamint 19 Temes vármegyei.¹⁷⁷

Az 1779-ben újjáalakult vármegye, Krassó-Szörény, Temes és Torontál, valamint Temesvár szabad királyi város, azaz a Bánság lakossága a II. József uralkodása idején elvégzett népszámlálás szerint 566 542 fő.

A két Révay Péter által készített táblázat 1555 véglegesen és 1433 ideiglenesen elhelyezett telepes családot mutat. A kancelláriai táblázatokban felsorolt több mint ötezer család statisztikai feldolgozása alapján egy család átlagosan 4,46 fővel érkezett, ezért a több mint 13 ezer betelepülő a népszámlálás adatai szerint 2,3%-kal emelte a Bánság, azaz a három vármegye lakosságát. Ez az arányszám még kisebb, ugyanis a népszámlálás adataiba nem tartozott bele a Pancsova székhelyű német-illír és a Fehértemplom központú román-illír katonai határőrvidék.¹⁷⁸ A népszámlálás községenkénti ívei Torontál vármegyét kivéve a bánsági vármegyékben nem maradtak fenn, csak összesített adatok állnak rendelkezésre.¹⁷⁹

---

¹⁷⁶ POSZVÉK, 1903, 30. old.

¹⁷⁷ Két Torontál megyei település (Margita és Nagybecskerek), valamint egy Temes vármegyei város (Versec) ma Szerbiához, a többi Romániához tartozik.

¹⁷⁸ THIRRING, 1938, 15. old.

¹⁷⁹ DÁNYI – DÁVID, 1960, 17. old.

3. Dunakömlőd és Németkér

A jozefinista telepítés feldolgozása előtt röviden áttekintem a két község történetét az 1784-ben megkezdődött kamarai akcióig. Dunakömlőd (Kömlőd, németül Kimling) és Németkér (Kér, németül Kier vagy Kremling) Tolna vármegye északi részén, egymástól tíz, a dunaföldvári uradalmi központtól tizenöt kilométerre délre, illetve délnyugatra fekvő szomszédos települések. Dunakömlőd a 19. század közepéig a Duna partján terült el, majd a Duna kanyarulatának átvágása után, a kömlödi szakasz holtággá vált, a folyó fő medre öt kilométerrel keletebbre került. Az egykori jó kereskedelmi lehetőséget is biztosító kikötő megszűnt. Németkér Dunakömlődtől északnyugatra a Mezőföldön terül el.

3. 1. Dunakömlőd és Németkér története

A német betelepülő családokból 206 Tolna vármegyébe, a dunaföldvári kamarai uradalom két településére, Dunakömlődre (158 család) és Németkérré (48 család) került. A két falu azok közé a telepes falvak közé tartozik, amelyek az 1784–1786. évi telepítés során kapta meg teljes népességét, és amely zárt egységként a II. világháború végéig megőrizte német jellegét és lakosságát.

A török hódítás előtt mindkét település lakott volt. Fekvése miatt Dunakömlőd katonai jelentőséggel bírt. A folyó partján emelkedő Sánchegyen a római korban Lussonium néven katonai települést, erődöt alapítottak. Itt húzódott a hadászati szempontból jelentős Aquincum és Mursa (Eszék) közötti út. A népvándorlás idején a domb tetején földvárat emeltek, amely a honfoglalás után is lakott volt. IV. Béla 1266. szeptember 8-án, Dunakömlődön tartott ítéletet.¹⁸⁰ A 15. században mezőváros¹⁸¹, majd a mohácsi csatát megelőzően is említik, mint dunai átkelőhelyet.¹⁸² A török hódoltság alatt teljesen elpusztult, 1686-ban Pakssal és Dunaföldvással együtt szabadult fel a török uralom alól.

---

¹⁸⁰ FEJÉR, IV. kötet, 326. old. ...apud villam Kumleud iuxta Danubium...

¹⁸¹ CSÁNKI, III. kötet, 437. old.

¹⁸² VERANCSICS, II. kötet, 21. old.

Németkér (a középkorban Kér) a honfoglalás óta földműves falu. 1333-ban említik először egy pápai tizedlajstromban.¹⁸³ A török hódoltság alatt Kömlőd sorsára jut, majd vele együtt szabadul fel 1686-ban.

A török uralom megszűnése után Tolna vármegye jelentős része lakatlan pusztaság volt, az egykor virágzó falvak eltűntek, és a pusztítást csak tetézte a felszabadító háború vihara. A megmaradt településeken 8–12 család lakott.¹⁸⁴

A török utáni első összeírásra 1689. december 20-án került sor. A kamarai kezelésbe került két falut elhagyott pusztaként írják össze.¹⁸⁵ Az elhagyott falvak területén kialakítható telkeket a várható bevételek becslése céljából felmérte a budai kamarai számvevőség. A 17. század végén Kömlőd határát 16 egész és 8 fél telekre becsülték.¹⁸⁶

A Kömlőd helyén egykor létezett Lussonium katonai erődről, annak nyomairól a 18. században is tudtak, de a helyiek körében ismertebb volt az erőd helyén épült Bottyán-vár, amely a Rákóczi szabadságharc idején épült. Jelentőségét ekkor is az adta, hogy közvetlenül a Duna partja fölötti dombra épült és a hadsereg biztonságos átkelését volt hivatva biztosítani a Dunán. 1705-ben a császáriak kezére került, ekkor az erődöt lerombolták, az építményeket felégették, ettől kezdve hadászati jelentőségét véglegesen elveszítette. Területét a Dunaföldváron megtelepedett bérlők legelőnek használták, később szőlővel ültették be.

Az 1715. évi országos összeírás Tolna megyei tékáiban Kömlőd, illetve Kér neve nem szerepel.¹⁸⁷ Az öt év múlva megismételt összeírás szerint a két praedium jó termő földjeit a dunaföldvári gazdák szarvasmarhák legeltetésére és lovak tartására bérelték.¹⁸⁸

A két helységet Kanacs praediummal együtt 1733-ban is összeírta a kamara, mindkét települést még mindig praediumként tartotta nyilván.¹⁸⁹

---

¹⁸³ ORTVAY, 1891–1892, I. kötet 256., 261. old.

¹⁸⁴ FELHŐ, 1970, 248. old.

¹⁸⁵ MOL – E 156 – UC 60:59

¹⁸⁶ MOL – E 156 – UC 66:30

¹⁸⁷ MOL – N 78 – 40. Téka

¹⁸⁸ MOL – N 79 – Ladula KK, No. 10. Fr. 3.

¹⁸⁹ MOL – E 156 – UC 9:33; Az adatokat az UC indexéből lehet megtudni. A levéltári irat ugyanis 1868 óta nincs meg a Magyar Országos Levéltárban, helyén egy 1868-as őrjegy található. Ugyanez a helyzet az 1768. évi, UC 188:24 jelzetű összeírásnál is. Egy 1868-as őrjegy szerint az iratot kiemelték, azóta nyoma veszett. Az eltűnt,

A Mária Terézia-féle úrbérrendezés idejére a Tolna vármegyei telepítések nagy része befejeződött, főként földesúri telepítések következményeként. A legtöbb német család letelepítésében a Paksy, a gróf Esterházy család, valamint gróf Mercy Claudius vett részt. A szerződéses telepítésnek köszönhetően Tolna megyében a telkes jobbágyság arányszáma az országos átlaghoz képest magas volt; a telkes jobbágyok a teljes jobbágynépesség 67,6%-át (összesen 8912 jobbágycsalád), a házas zsellérek 23,4%-át (3086 jobbágycsalád) és a házatlan zsellérek a teljes jobbágynépesség 9%-át (1191 jobbágycsalád) tették ki.¹⁹⁰

Az 1780-as évekig Dunakömlőd és Németkér nem tartozott bele a telepítések fő irányába. A török kiűzése óta lakatlan pusztá, 1775-ig a dunaföldvári bencés apátság birtoka volt. Az apátság megszüntetése után Mária Terézia a két falut a nagyszombati egyetem 1777-től Budán, majd 1784-től Pesten működő orvosi karának ajándékozta. Ettől kezdve a birtok az egyetem, illetve a Katolikus Tanulmányi Alap tulajdona volt.¹⁹¹

A II. József-kori telepítés előtti években háromszor mérték fel a területet és részletes térképmetszetek is készültek. A Magyar Kamara megállapította, hogy földje jó minőségű ezért a területén kialakíthatók jobbágytelkek. A legrészletesebb térképet Kneidinger Andás kamarai mérnök készítette 1770-ben, a Geographische Karte des Königreich Hungarn című, 25 térképből álló sorozatának részeként. A térkép Dunakömlődöt, mint falut nem jelöli, csak néhány házat és egy patakalmot. Kér-pusztaként említik a mintegy 8–10 házból álló lakott helyet, amely két fontosabb megyei út találkozásánál alakult ki.

A falvak határát akkor a szomszédos községek lakói bérelték a Magyar Királyi Kamarától. Közvetlenül a II. József-kori német telepes akció előtti években Dunakömlődön tizenkét, Németkéren négy család telepedett le és bérelt földet. Az 1776-ban végzett földvári canonica visitatio Kömlődön 25 római katolikus családot írt össze, akik bérelték a kömlődi földet, állatok tartásához szükséges kukoricát és saját fogyasztásra gabonát termesztettek, valamint legeltettek. Néhány bérlőt név és foglalkozás szerint is felsorol.¹⁹² Két molnár (az egyik a patakalmot, a másik a Dunán lévő malmot működtette), a kocsmáros és az uradalmi csósz bérelt legelőt,

---

jövedelem-összeírást tartalmazó irat az index tanúsága szerint a földvári Szent Ilona apátság birtoka, Földvár oppidummal és Kér praediummal együtt.

¹⁹⁰ FELHŐ, 1970, 251. old.

¹⁹¹ SÖRÖS, 175–176. old.

¹⁹² SCHILLING, 1932, 14. old.

kaszálót és rétet. Több mint ezer juhot tartottak, amely után bért fizettek az uradalomnak, itt legeltette szarvasmarháját az uradalmi csordás is.

Dunakömlőd betelepítése 1778-ban, hét évvel a telepítési akció megkezdése előtt merült fel, ez derül ki a telepítési terven található 1778-as évszámból.¹⁹³ A terv rendkívül részletes. Pontosán jelzi a tereket, utcákat, a községháza, a templom, a plébánia, a temető, az iskola épületének helyét, feltünteti a Duna partján akkor még meglévő hajóállomást is. A szántóföldeket a házzámozásnak megfelelően sorszámozták és jelölték a plébánia, a község, valamint a tanító földjét is. Ekkor alakították ki a falu későbbi, évszázados telkes elosztását, amelynek eredményeképp 145 féltelket tudtak kijelölni, valamint a falu közös legelőjét és helyét is véglegesítették.

A közvetlenül a telepítés előtt, 1782–1784-ben készült Neu-féle Magyarország térkép¹⁹⁴ Kömlődöt és Kért nem tünteti fel, mindössze két kisebb házcsoportot és egy működő patakalmot jelöl Kömlőd mellett, valamint egy kisebb házcsoportot Kéren. A jelölésből nem lehet megállapítani, hogy a házcsoport pontosan hány házat jelent, de az ekkor itt élő családok számából következtethetően 10–15 háznál nem lehetett több.

Kéren közvetlenül a telepítés megkezdése előtt összesen öt bérlő élt, közülük négy egyenként 14 forint bérletet fizetett, az ötödik 7-et. Az uradalomnak nem jelentett komoly bevételt az évi 75 forint, amely jelezte a kamarának, hogy a földterület lényegesen nagyobb gazdasági potenciállal rendelkezik.¹⁹⁵

Schilling Rogér, a telepítés történetéről szóló könyvében a térkép datálását 10 évvel későbbre teszi, amelyet azzal indokolt meg, hogy a térkép olyan részletes, hogy azt csak a már megtörtént telepítés alapján lehetett megrajzolni. Tény, hogy a kamara 1785 tavaszán adott ki utasítást a kömlödi praedium telepítési tervének kidolgozására. A térkép tanúsága szerint 1778-ban már igen részletesen elkészült, tehát 1785-ben ezt a munkát felesleges volt még egyszer elvégeztetni. A kérdés minden kétséget eloszlató megválaszolására az erre vonatkozó iratok hiányában egyelőre nincs lehetőség.¹⁹⁶ A nem kellő bizonyítás miatt a továbbiakban is az 1778-as évszámot használom.

---

¹⁹³ MOL – S 11 – Mappa Div. 4. No. 6. Planum Terrenum Cameralis Possessionis Kömlöd in Dominio Földvár Exhibens. Anno 1778.

¹⁹⁴ MOL – S 11 – Mappa Div 11. p. 2.

¹⁹⁵ MOL – E 67 – 1785. Sessio 51. No. 7.

¹⁹⁶ MOL – E67 – 1786, Sessio 64. No. 8. és SCHILLING, 1932, 16–17. old.

3. 1. 1. Dunakömlőd gazdasága és földje

A jozefinista telepesek által eredetileg birtokolt 2913 kh-nyi terület 1867-ig 4078 kh-ra emelkedett, ehhez jött a paksi határban 500, a bölcskei határból 450 kh, valamint a Katolikus Vallásalaptól megvásárolt 307 kh.¹⁹⁷

A terjeszkedésnek kedvezett a majorátus örökösödési rendszer, amely körülbelül 1850-ig volt érvényben Kömlődön. Ennek értelmében a birtok egy darabban, osztatlanul szállt a legidősebb fiúra, aki aztán pénzben fizette ki a többi testvérnek az örökségrészt. Ez egyúttal magyarázatul szolgál arra, hogy az iparosság Kömlődön jelentősen szaporodott (270 család). Az úrbéri terhek eltörlése után azonban áttértek a birtokfelaprózásra, melynek során a gyermekek egyenlő mértékben részesedtek a családi vagyonból. A birtokaprózódás további megakadályozására a fiatalabb fiúk mesterséget tanultak. Ennek köszönhetően 1930-ban a kereső népesség 38%-a iparos volt.

Az 1911-ben megjelent gazdacímtár egyik községben sem mutat semmilyen számottevő, mezőgazdasági tevékenységre utaló társulást, leszámítva a kömlői tejszövetkezetet. A falu határának adottságai jók voltak, birtokszerkezetére a nagy- és kisbirtok egyaránt jellemző volt. A Duna szabályozása miatt Dunakömlőd kikötője a folyó holtágára került, a hajózó útvonal távolabbra került, korábbi jelentősége csökkent. Az egykori dunai kapcsolatára utal a híres, a falu határában lévő halászcserda is.

A község saját határa a 19–20. század fordulóján 3143 kh volt, amelyből volt úrbéres telkes gazdák közössége birtokolt 318 kh legelőt, a községnek saját céljaira 59 kh szántót, 15 kh rétet, 54 kh legelőt és 7 kh szőlőt birtokolt, míg a Magyar Királyi Tudomány Egyetemi Alap tulajdonában 60 kh szántó, 215 kh rét, 11 kh legelő és 31 kh nádas volt. A község többi földterületét kisbirtokon művelték, elsősorban szántót.¹⁹⁸

Magyarország földbirtokviszonyait vizsgáló 1935. évi felmérés¹⁹⁹ szerint Dunakömlőd 3142 kh földjén 556 földbirtok volt, amelyből 247 egy kh alatti kisbirtok volt, 1–5 kh között 157 (összesen 409 kh), 5–50 kh között 149 (összesen 1729 kh) és 100–500 között 3 (összesen 900 kh)

---

¹⁹⁷ SCHILLING, 1932

¹⁹⁸ RUBINEK, 1911, Tolna vármegye, 738-748. old.

¹⁹⁹ FÖLDBIRTOKVISZONYOK, 1936

birtok volt. A község három 100 kh-nál nagyobb birtokosa a budapesti Magyar Királyi Tudomány Egyetemi Alap, a község és a község egykori úrbéresei társulata. Az adatok alapján kijelenthető, hogy az egykori úrbéres féltelkek felaprózódtak, a 19. század végére a kis- és a törpebirtok volt a jellemző. A falu földterületének megoszlása művelési ágak szerint: 2125 kh szántóföld, 10 kh kert, 242 kh rét, 147 kh szőlő, 446 kh legelő és 9 kh nádas.

3. 1. 2. Dunakömlőd lakosságának alakulása

Fényes Elek geográfiai szótárában a 19. század közepén 1300 római katolikus német lakosról írt, tulajdonosként a pesti királyi egyetemet jelölte meg.²⁰⁰ A kiegyezés után tartott népszámlálás adatai szerint a község (ekkor még Kömlőd) 256 házában 1403-an éltek, főként német anyanyelvű lakossággal.²⁰¹ A 19–20. század fordulójára a község lakosainak száma 1777-re emelkedett, ebből 1685 volt német, 89 magyar és 2 szlovák anyanyelvű; 1766 római katolikus, 1-1 görög katolikus, illetve evangélikus, 6 református és 3 izraelita vallású.²⁰² Ezek az arányok a II. világháború végéig állandósultak, 1930-ban 2227 lakosából 2076 volt német és 148 magyar anyanyelvű, ezen kívül még 1-1 szlovák és horvát élt a faluban. A vallási összetétel tekintetében is állandósultak az arányok: 2213 római katolikus mellett mindössze 1 görög katolikus, 7 református, 3-3 evangélikus, illetve izraelita volt.²⁰³

Dunakömlőd a 19–20. század fordulójához képest gyakorlatilag megtartotta teljes német lakosságát, az 1900 évi 94,8%-ról, az 1930. évi népszámlálás adatai szerint a németiség aránya mindössze 1,6%-ot veszítve, 93,2%-ra csökkent. A betelepülők legnagyobb része magyar anyanyelvű volt. Az 1941. évi népszámlálás adatai szerint a németek egyre nagyobb része a nemzeti tudatát gyakorlatilag elvesztette. A 2199 német anyanyelvű lakosból csak 1641-en vallották magukat német nemzetiségűnek, ami a német lakosság 74,6%-a. A magyarsághoz tartozásuk érzésének növekedése ebben a népszámlálási kérdésfeltevésre adott válaszban nyilvánul meg legvilágosabban.

---

²⁰⁰ FÉNYES, 1851

²⁰¹ HELYSÉGNÉVTÁR, 1869

²⁰² NÉPSZÁMLÁLÁS, 1900

²⁰³ NÉPSZÁMLÁLÁS, 1930

Az 1941. évi népszámlálás döntő hatással volt a II. világháború utáni kitelepítésekre. Dunakömlőd 2307 lakosából 1641-en vallották magukat német nemzetiségűnek és 2199-en német anyanyelvűnek.²⁰⁴ Az 1945 nyarán létesített Népgondozó Hivatal településenként felmérte a kitelepítésre, a törvényben megfogalmazott kitelepítendő személyek számát és névsorát. Ennek alapján községenkénti névjegyzéket állítottak össze. Dunakömlődön 2641 személy szerepelt a névjegyzéken, ez 334-gyel több, mint az 1941-ben regisztrált lakosok száma. A jegyzékre kerülés megokolásaként négy fő indokot határoztak meg. Az 1941. évi népszámlálásra adott válasz, amely szerint német nemzetiségű, 1702 fő; német anyanyelvű 821 fő. A kitelepítési lista második helyén a Volksbund tagság szerepelt, ez a szám 249 fő. A Wehrmacht, illetve az SS szolgálat miatt 271-en kerültek a listára. 227-en a névváltoztatás, azaz a német családi név visszavétele miatt, továbbá hozzátartozóként, valamint önkéntes jelentkezőként kerültek fel a jegyzékbe. 21 személynél nem jelöltek meg indokot. A névjegyzéken található megjegyzés rovatba feljegyezték a felsorolt személyek sorsát. Eszerint 1955 személyt kitelepítettek, illetve kitelepült, 187-en elköltöztek, meghaltak vagy ismeretlen személyként jelölték meg őket, 163-an hadifoglyok, internáltak vagy ismeretlen helyen tartózkodtak.

A II. világháború után Dunakömlőd lakossága kicserélődött, a németek jelentős részét (74%-át) kitelepítették, helyükre az Alföldről és a Felvidékről átköltözött családok telepedtek le. A község népessége a világháború utáni első, 1949. évi népszámláláskor mindössze 1702 fő volt, közülük csak ketten merték magukat német anyanyelvűnek mondani, annak ellenére, hogy a fenti adatokból egyértelműen látszik, hogy számuk száz körüli.

Dunakömlődöt 1978-ban közigazgatásilag hozzácsatolták Pakshoz. Ettől kezdve a község önállósága megszűnt és a demográfiai adatokat is csak Paks erre vonatkozó adatain belül lehet megtalálni, illetve feldolgozni. A még önálló község lakossága 1967-ben 1628 volt, 2001-re már mint Paks része 1254 főt számlált.²⁰⁵ Nemzetiségi adatok csak az egész városra vonatkozóan vannak, ezek szerint Paks 18,8 ezres lakosságának 2,8%-a (376 fő) volt német „nemzetiségi kötődésű”. Gyakorlatilag a község megszűnt, nemcsak önálló közigazgatási egységként, de mint egykori német telepes község is.

---

²⁰⁴ A népszámlálások történetében ez volt az első, ahol a két adat elkülönült. A népszámlálási íven rákérdeztek a nemzetiségre és az anyanyelvre egyaránt.

²⁰⁵ HELYSÉGNÉVTÁR, 1967

3. 1. 3. Németkér gazdasága és földje

Németkér birtokmegoszlása a majorátus típusú örökösödési rendszer következtében jelentős hasonlatosságot mutatott a dunakömlődihez. Fényes Elek geográfiai szótára nem tesz említést a földterület nagyságáról, pusztán csak annyit, hogy jelentős búza és burgonyatermesztés folyik a községben.²⁰⁶

Földterülete az 1873-as népszámlálási kötet szerint 3290 kh, az 1911-es gazdacímtár szerint 3307 kh volt, amelyen egyetlen száz holdnál nagyobb földbirtokos, a budapesti székhelyű magyar királyi alap uradalom működött 1571 kh-on. Az uradalom földterülete 714 kh erdőből, 532 kh szántóból, 255 kh legelőből, 14 kh szőlőből, 7 kh rétből és 5 kh kertből állt. Az uradalom földjét a helyi lakosok bérelték. A falu határának többi részét az egykori úrbéresek kisbirtokai foglalták el.²⁰⁷

Az 1935. évi adatok szerint Németkér földterülete 7595 kh-ra emelkedett,²⁰⁸ amelyen kétszer annyi birtoktest (1035) volt, mint Kömlődön. Az 1 kh alatti kisbirtokok száma 484, az 1–5 kh hold közötti 329 (összesen 813 kh területen), az 5–50 kh között 202 birtok volt (összesen 2941 kh), 50–100 kh között 13 birtok (összesen 888 kh), 100–500 kh között 6 birtok (összesen 1215 kh), végül 1 nagybirtok volt 1534 kh földterülettel. Itt is, akárcsak Dunakömlődön a Magyar Királyi Tudomány Egyetemi Alap tulajdonában.

A birtokfelaprózódás Németkéren is kimutatható, az 5 kh-nál kisebb törpebirtokok nagy száma (813) az egykori telepes jobbágyok telkeinek örökösök közötti szétosztását jelzi. A község földterületének megoszlása művelési ágak szerint: 4888 kh szántóföld, 78 kh kert, 170 kh rét, 392 kh szőlő, 740 kh legelő, 1099 kh erdő és 13 kh nádas.

3. 1. 4. Németkér lakosságának alakulása

Fényes Elek adatai szerint Németkéren 950 római katolikus, német anyanyelvű él, földjének legnagyobb tulajdonosaként a pesti királyi egyetemet nevezi meg. Az 1873. évi népszámlálás 179 házról és 1440 lakosról ír. A lakosság száma 1900-ra 1862-re emelkedett, amelyből 1589 német,

---

²⁰⁶ FÉNYES, 1851

²⁰⁷ RUBINEK, 1911, Tolna vármegye, 738–748. old.

²⁰⁸ FÖLDBIRTOKVISZONYOK, 1936

265 magyar és 1 horvát anyanyelvű; 1835 római katolikus, 7 evangélikus, 18 református és 2 izraelita vallású volt.²⁰⁹ A községben tehát a magyar lakosság is a római katolikus hitet tartotta. 1930-ra a lakosság száma 2142-re növekedett, a németiség aránya csökkent. Amíg 1900-ban a lakosság 85,3%-a volt német anyanyelvű, addig 1930-ra ez az arány 77,6%-ra csökkent. Az arányok a magyar anyanyelvűek javára tolódtak el, akárcsak a másik vizsgált község, Dunakömlőd esetében. Dunakömlőddel összehasonlítva azonban Németkér lényegesen többet veszített német lakosságából. Az 1941. évi népszámlálás megdöbbentő adatokkal szolgál a község nemzetiségi és anyanyelvi összehasonlításában. A község 2411 lakosának tették fel azt a kérdést, hogy mi az anyanyelve, és hogy milyen nemzetiséghez tartozik. Az 1930. évi népszámlálási adatokhoz képest 7,5%-kal emelkedett a német anyanyelvűek aránya (85,1%), ami azt jelenti, hogy 2053-an vallották magukat német anyanyelvűnek. A váratlan fordulatot az jelentette, hogy ennek az anyanyelvben megnövekedett népességnek csak 57,2%-a, azaz 1175 fő tekintette magát német nemzetiségűnek. Dunakömlőd esetében láttuk, hogy ez az arány ott is jelentős, a német anyanyelvű lakosság háromnegyede vallotta magát német nemzetiségűnek. A háborús viszonyok közepette készült népszámlálás során bevallott nemzetiséghez való tartozásnál nagyobb szerep jutott a Németországtól való elhatárolódásnak, mint az asszimilációnak. A II. világháború utáni kitelepítés előkészítésére készült névjegyzék szerint a községből 220-an vettek részt a Wehrmacht, illetve az SS alakulataiban.

A kitelepítési névjegyzékre felkerülő 2496 személyből végül 1855-öt telepítettek ki. Legnagyobb számban az 1941. évi népszámláláskor adott nemzetiségi hovatartozás (1244) és anyanyelvi bevallás (1088) alapján kerültek fel a listára. A 251 Volksbund-tagon kívül 145 személynél a névváltoztatás, azaz a nevének visszanevetesítése, továbbá a kitelepítésre kötelezett hozzátartozója volt az indok. Ehhez a csoporthoz tartozott az önkéntes kitelepülő, aki azonban nincs különválasztva, ezért erről nem lehet pontos adatot közölni. A listára még 120-an kerültek fel, minden indok nélkül.

A következő, 1949. évi népszámláláskor a község 1893 lakosából mindössze ketten vallották magukat német anyanyelvűnek, amiben elsősorban a rossz tapasztalat és a félelem játszhatott szerepet. Kétségtelen, hogy a község német lakosainak zömét, 74,3%-át kitelepítették, és ehhez a veszteséghez hozzáadódik az elköltözöttek, meghaltak, hadifogságba kerültek, internáltak száma (összesen 33 fő).

---

²⁰⁹ NÉPSZÁMLÁLÁS, 1900

A kitelepítettek helyére Békés megyéből költöztek be magyarok, illetve az 1946. február 27-én aláírt magyar–csehszlovák lakosságcsere keretében a Felvidékről elűzött magyarok kaptak életlehetőséget a németek megüresedett házaiban.

A falu egykori telepesházai közül számos áll még a mai napig. A község az egyik legépebben fennmaradt egykori telepesházát falumúzeummá alakította át, ahol gyűjtik az egykori jövevények tárgyi emlékeit is. (Fényképét lásd a Mellékletben!)

Németkér a 21. században is őrzi egykori német telepeseinek emlékét, lakosai között is nagyobb számban élnek leszármazottak. A 2001. évi népszámlálás szerint a község 1873 lakójának 17,4%-a jelölte meg a németet a nemzetiségi kötődés rovatban. Ez a rovat lehetőséget biztosított a kettős, vagy többes kötődés bevallására. A németet legtöbbször így választották, ez a magyarázata annak, hogy a község lakói 95,6%-ban a magyart jelölték meg.²¹⁰ A németek a törvény adta lehetőségekkel élve kisebbségi önkormányzatot működtetnek, hagyományait ápolják, falumúzeum őrzi elődeik emlékét.

3. 2. II. József dunakömlődi és a németkéri telepesei

A két település rövid társadalom- és gazdaságtörténetének vázlata után bemutatom Dunakömlőd és Németkér II. József-kori betelepítésének történetét, amelynek alapját a Magyar Országos Levéltárban található kancelláriai, kamarai és helytartótanácsi iratok képezik. A statisztikai elemzést táblázatkezelő program (Excel) segítségével készítettem.

Az 1778. évi telepítési terv elkészítése után a telepítés lebonyolításának előkészületei 1784 augusztusában kezdődtek. A német bevándorlók közül 14 iparoscsaládot költöztettek be, akiknek az volt a feladatuk, hogy a házépítés iparos munkáit elvégezzék. Számukra Kömlődön építettek új házakat, melyekbe 2-2 iparoscsaládot költöztettek.²¹¹ A földeket ebben az évben már nem adták árendába, várva a nagyobb létszámú német bevándorlókat. A terv alapján kimérték a telkek helyét, felmérték a szántót, kijelölték a legelőt és a kaszálót. A földterület adottságai, mérete, minősége miatt a szántónak kijelölt területet féltelkekre osztották fel. Kömlődön 145, Kéren

---

²¹⁰ HELYSÉGNÉVTÁR, 2003

²¹¹ MOL – E 67 – 1784, F. 119., F. 133, No. 13.

71 féltelket alakítottak ki. A plébániának és a községnek (a községi kocsmá és a mészárszék céljára) egy-egy egész telket, a tanítónak egy felet jelöltek ki a 145, illetve a 71 terhére.

A két község első telepesei 1785. május 26-án érkeztek Budára. Két nap múlva 37 családot indítottak útnak hajón Földvárra, a kamarai birtok központjába.²¹² A többiek érkezéséről a kamarai iratok között nem maradtak fenn adatok. Schilling Rogér feltételezése szerint még a következő hónapban, azaz júniusban megérkeztek.²¹³ Háromnapos hajóút után 1785. május 30-án érkeztek Dunaföldvárra, ahonnan már csak 15 kilométernyi út vezetett a letelepedésük helyszínére, Dunakömlődre, illetve Németkérre. Itt Földváron kapták meg az utolsó 1 forint útiköltséget. A földvári kamarai inspektor ekkor elvette tőlük az útlevelet, felvette az adatokat és különböző kimutatásokat készített róluk, főként a kifizetett Reisegeldről. Az útlevél külső oldalára vezették fel az adatokat. Az útlevelek közül mindössze egy példány maradt fenn, a 27 éves, római katolikus vallású, nőtlen, a Hanau tartománybeli Somborn településről származó asztalosmesteré, Laurentius Mülleré, aki bár az útlevelében feltüntették, hogy kiváló asztalosmester, a telepítési biztossal mégis első foglalkozásként a földművességet jelöltette be. Az útlevelet 1785. november 19-én állították ki, ami megkérdőjelezi a Schilling tanulmányában leírtakat a telepések júniusi érkezéséről.²¹⁴

A dunaföldvári kamarai uradalom egyszerre nem bírta volna el a 206 család, közel ezer ember elhelyezését. Bécsben 1784-től 1786-ig folyamatosan jelentkeztek a Magyarországra betelepülni vágyók, ezért a további útra szülő, a Királyi Kancellária által kiállított útlevelekre különböző kamarai birtokokat vezetete rá, egyenletes elosztásban, attól függően, hogy a kamarai uradalmak be tudták-e fogadni a telepéseket. A dunaföldvári uradalom két faluja még nem volt fogadóképes, a telepéseket amúgy is csak ideiglenes szálláshelyen tudták Dunaföldváron, Pakson és Kömlődön, kamarai raktárépületekben elhelyezni.

A Katolikus Tanulmányi Alap birtokába került két falu bevándorlóit külön kezelték. Az útlevelet kiállító hatóság funkcióját is betöltő Magyar Királyi Kancellária anyagában a 206 családból csak tizenhárom családnak lehetett nyomára bukkanni.²¹⁵ A többieket a nemrég

---

²¹² MOL – E 125 – 1785, Sessio 64. No. 8.

²¹³ SCHILLING, 1932, 24. old

²¹⁴ MOL – E 309, 1785/86. No. 33.

²¹⁵ MOL – A 39, 1784–6267; 1784–7720, 1785–11 093, 1785–11 251, 1785–11 427, 1785–11 721, 1785–12 969; 1785–15 591; 1786–13 308

felállított helytartótanácsi ügyosztály (Departamentum Fundi Studiorum) intézte, őket csak egy év múlva írta össze a földvári kamarai inspektor az ügyosztály számára. A kancelláriai listán szereplő 13 családfő bécsi jelentkezési időpontjából egyértelműen kiderül, hogy a két falut nem egyszerre és nem 1785 júniusában telepítették be. Valószínű, hogy 1785-ben a telepesek nagy része megérkezett a két faluba. A tizenháromból kilencet Kérre, négyet Kömlődre küldtek. A kériek bécsi érkezése egyenletes időközönként jelenik meg az aktákban: az első augusztus 22-én, majd október 10-én három, 17-én egy, november 1-jén szintén egy, végül november 7-én három. A kömlődi négy családdal is hasonló a helyzet: 1785. szeptember 19-én, október 1-jén, 12-én és végül november 7-én.²¹⁶

Az 1786. áprilisi összeírás²¹⁷ szerint a két falu telepes lakosságában igen magas volt a megbetegedések és a halálozások aránya, ezért annak feltételezése is megállhatja a helyét, hogy az 1785 őszi telepítés az elhalálozott telepesek pótlására történhetek. A Helytartótanács a telepesek kérésére többször engedélyezett költözködést az egyik kijelölt telepes faluból egy másikra. Ennek több oka is lehetett, főként családi, baráti indíttatásból hívták egymást át egyik településről a másikba. A Helytartótanács jóváhagyásával Steigerwald Zsuzsanna Bácskából Kömlődre költözött, hogy házasságot kössön a 24 éves Bachmann Ádámmal. Dunakömlődön telepítették le az egyik rosszul sikerült magánföldesúri telepítés kárvallottjait is. Pejachevich gróf a Szerém vármegyében fekvő rumai birtokára hívott telepeseket, s mivel nem tudta teljesíteni az ígéreteit, kénytelen volt elengedni hétszáz telepesének jelentős részét. Ők azután a Helytartótanácsához fordultak segítségért. Közülük néhány családot Kömlődön telepítettek le, ugyanabban a kedvezményben részesítve őket mint a többieket.²¹⁸

Az új letelepülőket házuk elkészültéig ideiglenes szükséglakásokban helyezték el. Erre a célra az uradalom különböző gazdasági épületeit használták fel, vagy a telepes társak már elkészült házaiba szállásolták be őket, illetve más, közeli településeken (Dunaföldvár, Paks) magánháznál laktak. A kincstár fizette a lakbért, minden lakos után naponta 1 krajcárt. Az ideiglenesen összezárt telepesek élelmezését a kincstár segéllyel támogatta. A tíz év alattiak napi 1, az a felettiak napi 2 krajcár segélyben részesültek. Ez az összeg az akkori árviszonyok szerint nem volt elegendő a rendes étkezésre, ezért számos panaszos levél született. A kamarának

---

²¹⁶ MOL – A 39, 1785–15 591

²¹⁷ MOL – E 309, 1785/86, 155.

²¹⁸ BLEYER, 1928, 76. old.

természetesen érdekében állt, hogy a kedvezőtlen hírek ne kerüljenek ki és ne terjedjenek el Németországban, mert ez nagyon megnehezítette volna a további telepesek toborzását.²¹⁹ Ez indokolta a levelek szigorú cenzúráját az államhatóságok részéről, hogy a levelek ne kerüljenek sem a különböző fejedelmek vagy földesurak, sem az otthonmaradt hozzátartozók kezébe. Az állam részéről mindent elkövettek, hogy a telepesek nehézségein segítsenek, és elviselhetővé tegyék helyzetüket, továbbá a panaszaik kivizsgálására inspektort neveztek ki.

A telepesek házait a felmérések alapján kezdték el építeni, Kömlődön 146-ot, Kéren 66-ot. Kömlődön kimérték még nyolc telket, így itt összesen 154 házat építettek. A kömlődi 154 házba 158 családot, a kéri 66-ba 72 családot költöztettek.²²⁰ Néhány házba két, rokon családot költöztettek be. Kijelölték a templom, a plébánia és az iskola helyét, de azokat csak később építették fel, mivel elsősorban a házak megépítése volt fontos, hogy a telepesek a tél beállta előtt be tudjanak költözni a saját házaikba. A házak építéséhez a szucsáni sóhivataltól rendeltek faanyagot, felmérték az építkezéshez szükséges mennyiséget. Hét, nyolc és kilenc öles (egy magyar öl, amelyet házépítésnél és gerendák mérésére használtak a 18. században 1,58 méter és 2,08 méter szélsőértékek között mozgott²²¹) gerendák, deszkák, lécek, vessző és nád, valamint szög kellett egy ház felépítéséhez.²²²

Az építkezéshez szükséges szalmát és nádat a helyi uradalom bocsátotta rendelkezésre. A szénát az állatok etetéséhez, a gabonát pedig a következő évi termésig élelemnek, illetve vetőmagnak a Helytartótanács rendelte meg és finanszírozta.

A házak építésére szerződést kötöttek a telepesekkel, három hónapon belül saját maguknak kellett felépíteni a házukat, kivéve az ács, az asztalos és az üveges munkákat. A földvári kamarai uradalmi központ minden egyes házért 36 forintot fizetett számukra és a szükséges hozzávaló anyagról is gondoskodott, sőt a fuvart is az uradalom állta. A szükséges iparos munkákra, főként ácsmunkára volt nagy szükség, az uradalom a bevándorló iparosokkal kötött szerződést. A házak falait tömítéssel, bunkózással vagy úgynevezett fecskerakás módjára,

---

²¹⁹ MOL – E 67 – 1784/85. Sessio 76. No. 6. Georg Hermann levele, amelyben a magával hozott pénz feléléséről számol be.

²²⁰ MOL – E 309 – 1785/86, No. 335., 1786/87, No. 456.

²²¹ BOGDÁN 1990, 570. old.

²²² MOL – E 67 – 1784/85 Sessio 79 No. 6. 179. p. Egy házra 21 kilenc öles gerendára, 24 nyolc ölesre és 19 hét ölesre volt szükség, pontosan meghatározva, hogy melyiket mire kell felhasználni. Ezen kívül 134 szál deszka, 100 lécs, 15 kéve vessző és 900 kéve nád, továbbá 1000 szög. Az irat másolatát lásd a mellékletben!

szalmatörekes agyagból készítették. 1785. június 8-án, amikorra még csak az első telepés csoport érkezett meg, egy Kömlődön kelt szerződés értelmében a földvári inspektor Rabi János, Földi Mihály, Fehér Ferenc, Ságghi János és Dubetz József helyi mestereket bízta meg az építkezés megkezdésével: „az kömlödi impopolált népnek részére sárbul felrakatandó tíz háznak falait helyesen felrakván minden materialokat az méltóságos uraságtul kapván.”²²³ Egy hónap múlva, 1785. július 22-én viszont már öt telepessel kötött szerződést 140 ház befejezésére: „az pallásait deszkákkal, gerendákkal, horogfákkal eleit, utolját becsületesen megcsinálni az tetejét is náddal megverni”.²²⁴ Az első határidőt 1785. szeptember 1-jére tűzték ki, a munka azonban csak lassan haladt, építőanyag hiányában nem tudták határidőre befejezni az építkezést. A gerenda nem érkezett meg, vagy máshová szállították. Hiába volt Kömlődnek saját hajókikötője, a gerendákat a szerződésnek megfelelően csak Földvárig szállították, de nem érkezett meg időre a szalma és a nád sem. Ezért a határidőre csak 30 ház készült el, de még a következő év közepéig is csak 50-nel voltak kész, a többi félkész állapotban volt; vagy a tető hiányzott, vagy a falak csak félig álltak, de olyan is volt, amihez még hozzá sem fogtak. Újabb határidőként a következő év, azaz 1786. november 1-jét jelölték meg, a fizetséget a már említett 36 forintban határozták meg. A Helytartótanács újabb és újabb erélyes hangú utasítása után végül a sok kényelmetlenséget okozó összezárttság után a családok 1787-ben vehették át házaikat.

A házak egységes terv alapján készültek, két szobából, konyhából, kamrából és istállóból álltak. Az udvarból a konyhába lehetett belépni, ahol nyitott volt a tűzhely, két oldalra nyílt egy-egy szoba. Az utcafront szobája a „parádés szoba” volt, itt főként csak a díszes ágyneműt és az ünnepi ruhákat őrizték. A konyhából nyílt a padlásfeljáró. A kamra falához csatlakozott az istálló. A telepések a szükséges további épületrészeket (csűr, kocsiszín, pajta) később építettek hozzá.

Az 1930-as években, Kömlődön még állt néhány telepés ház, ezekről Schilling Rogér leírásából maradtak fenn adatok.²²⁵ A házak arányaikban eltértek a későbbi épületektől, a falak túlságosan vastagok, a gerendás mennyezetű szobák alacsonyak, az ablak- és ajtónyílások aránytalanul kicsik voltak.²²⁶ Padlóként agyagos föld szolgált. A szobák megvilágítása gyenge, levegője a talaj és a falak nedvessége miatt nyirkos, dohos levegőt árasztott. A konyha nyitott

---

²²³ MOL – E 67 – 1784/85 Sessio 79. No. 6. 197., 199. f.

²²⁴ MOL – E 67 – 1784/85 Sessio 79. No. 6. 197., 199. f.

²²⁵ SCHILLING, 1933, 22. old.

²²⁶ SCHMIDT, 1930, 177. old.

volt, a nyílt tűzhelyen háromlábú állványon (Dreifuss) főztek. A kémény a nyílt konyha lényeges tartozéka volt, oda akasztották a füstölendő húst, szalonnát. A ház oromfala deszkából készült, az úgynevezett tűzfal, amely a lakóház padlását a szénapadlástól elválasztotta, fűzfafonatból állt. A házakat eredetileg náddal borították.

A telepesportán eleinte nem volt pince. Ennek hiányát annál inkább megéreztek a telepesek, mert zömében híres bortermelő vidékről érkeztek (moseli és rajnai frank) és a talaj is kedvezett a bortermesztésnek. Kömlődön a pincék megásása nem okozott különösebb gondot, mert a házsorok mögött, az udvar végén egy 6–10 méter magas löszpart húzódtott. Kéren azonban a sík vidék miatt lefelé kellett ásni. A házak mögötti kerteket a telepesek szőlővel ültettek be. A telepesházak építésével egy időben a község központjában a kamara költségén kutat fúrtak, amelyet Kömlődön a Duna közelsége miatt magasabban fekvő területen kellett megásni.

A telepesnek a kincstártól kapott kedvezményeit itt is az határozta meg, hogy földművesként vagy iparosként telepedett le. A földművesek más elbírálásban részesültek, mint az iparosok. A földműves családok fél telkeket kaptak, míg az iparosoknak 50 forintot adtak mesterségeik üzéséhez szükséges szerszámok beszerzésére. Ezért igyekezett mindenki, még az iparosok is, földművesként elhelyezkedni. Eredeti foglalkozásukat nem tagadhatták le, mert ezt még hazájukban rávezették az útlevelükre.

Erről tanúskodik Laurentius Müller esete, akit, mint híres asztalosmester vettek számításba, s ennek megfelelően kapott házat és kertet, valamint 50 forintot a mestersége megindításához. Müller a földműveseknek járó féltelket kérte, mondván az iparát nem kívánja a jövőben folytatni. Kérését végül teljesítették, és a továbbiakban mint földművest kezelték.²²⁷ Elegendő volt, hogy valamelyik családtag értsen a földműveléshez, vagy valaki a telepestársak közül bizonyítsa a hozzáértését. Érdekes azonban, hogy Müller nőtlenként érkezett, ebből következően úgy tűnik, hogy a Kamara eleinte könnyen megadta az átminősítéseket, ha azt kérték. Csak később, amikor a kiosztható telkek elfogytak, utasították el a kéréseket. Más kamarai uradalomból, Földvárról és a Fejér vármegyei Mórról is jelentkeztek áttelepülni vágyók, de üres telek hiányában az ő kérésüket is elutasították.²²⁸ A házakból halálozás miatt kihalt családok helyére inkább a frissen házasodott párokat költöztették be.

---

²²⁷ MOL – E 309, 1785/86, No. 33.

²²⁸ MOL – E 309, 1786/87, No. 479.

Minden telepes, aki földműves számba ment, a kincstártól két lovat vagy két ökröt és egy tehenet kapott. A lovak értékét 20 forintban határozták meg, ugyanis előfordult, hogy a telepések az egész környéket bejárták és a legszebb lovakat és teheneket választották ki.

Minden telepes kapott új házat és hozzá kertet, valamint félteleknyi szántót. A féltelek körülbelül 12 kh szántóföldből, valamint 5 napi kaszálóból (kb. 3 kh) állt. A nagyobb létszámú családokat (akadt 14 fős család is) igyekeztek leválasztani, a családtagok megházásításával. Az így keletkezett új pároknak is felajánlották az új házat és a félteleket. A Kömlődre irányított családokban 14 nőtlen férfi és 9 hajadon nő, a kérieknél 5 nőtlen és 3 hajadon volt, akik közül hamarosan 6 pár kelt egybe és 4 pár megtartotta az eljegyzését. Rövidesen kiderült azonban, hogy már nem volt 10 új telekhely, amellyel rendelkezhetek volna. Az inspektornak a megoldást a letelepedést követően rövidesen, utód nélkül meghalt család jelentette, amelyek házába a fiatal házasságokat betelepítették. A kiosztott terület a családtagok számától függetlenül a félteleket nem haladta meg, bár emiatt néhány népesebb család megpróbált fellépni, de sikertelenül.

A telepéseknek átadott gazdasági felszerelésről név szerinti, részletes kimutatás készült. Minden telepesnek valamennyi felszereléshez joga volt. A kiosztott szerszámok mennyisége arra utal, hogy az eszközöket a dunaföldvári kamarai inspektor különböző mesterektől vásárolta meg a termelői kapacitásoktól függően. Érdekes lenne adatot találni arra, hogy hol készítették ezeket a szerszámokat, azaz hol lendítették fel a szerszámkészítő kisipart.

24. tábl. Kimutatás az 1786. március 24-éig átadott gazdasági felszerelésről Kömlődön és Kéren²²⁹

tűzoltóeszközök:

hordós kocsi.....	1
lajtorja.....	2
fejsze.....	4
bőr vödör.....	12
favödör.....	1
eke.....	97
borona.....	7
lószerszám.....	220
kocsi.....	103
kerékkötőlánc.....	283
sarló fogantyúval.....	321
kasza fenőkővel és üllővel.....	177
pokróc.....	198
szalmazsák.....	198

²²⁹ MOL – E 309, 1785/86, No. 155.

szőlőirtókapa	186
balta	189
fejsze	169
kapa	188
falapát	178
ásó	183
kétágú vasvilla	132
favilla	179
négyágú villa	181
vágókés	184
fűrész	177
nagy fűrő	186
kis fűrő	187
hordó, víz számára	77
hordó, tej számára	77
vajköpülő	77
kenyérsütőteknő	97
szita	96
kenyérsütőlapát	185
zsák	507
kötél	88
rokka	110
ló	210
tehén	107

A család legidősebb fiát felmentették a katonai szolgálat alól. A betegeket a végleges letelepedésükig az állam költségén gyógykezelték. Legfontosabb kedvezménynek itt is a letelepedés napjától számított 10 éven át élvezett adómentesség volt. A telepesek egyaránt mentesültek az országos és úrbéri terhektől és kötelezettségek alól.

A külföldi telepesekkel szemben a belföldiek, ha egyik vidékről a másikra költöztek, lényegesen kevesebb kedvezményben részesültek. Ingyen kapták a házépítéshez szükséges fát, gerendát, nádat, sást. A telekre azonban és a gazdasági felszerelésekre (lovak, tehének, eke stb.) ők csak előleget, kamatmentes kölcsönt kaptak, amelyet 6 éven belül vissza kellett fizetniük.²³⁰ A visszafizetett összegek aztán hat év múlva bevételnek számítottak. Belföldiként vették számításba azokat a németeket is, akik már hosszabb ideje éltek Magyarországon, és csak a kedvezőbb feltételek miatt pályáztak az újonnan felépített falvakba. Általában ezeket a kéréseket elutasították, és Kömlőd, illetve Kér helyett a Temesi Bánságba vagy a Pécs Kamarai kerület más településébe irányították őket tovább.

²³⁰ MOL – E 67, F. 7. p. 74.

3. 2. 1. A telepítés költségei

1787-ben kamarai utasításra összeállították a Tanulmányi Alap földvári uradalmának két községét, Kömlődöt és Kért érintő, a telepítésre vonatkozó teljes, addigi költségvetését, beleszámítva azt is, hogy a telepítések miatt a kincstár milyen bevételkiesés érte azzal, hogy a két falu földjét nem tudták árendába adni, valamint, hogy a kincstár a tíz évig tartó adómentesség miatt nem jut bevételhez.

A számítások alapját az 1785-től 1787. április végéig letelepedett családokkal kapcsolatos kiadások, a telepítésre való előkészületek, a közös épületek (templom, iskola) építése képezték.

Az összesítés szerint Kömlődön 161 német család telepedett le, amelyek közül egy számított belföldinek, a többiek németországinak. Számukra addig 154 házat építettek fel, de megjegyzi a kimutatás, hogy hármat még terveznek felépíteni.

Kéren ugyanezen idő alatt 75 család telepedett le, közülük 66 számított németországinak és 9 hazainak. 1787 áprilisáig 58 házat építtetett fel, de még 11-nek a felépítését helyezték kilátásba, illetve adtak rá megbízást.

A külhoni telepésekre 89 502 forintot költött a két faluban a kincstár. A belföldi család elhelyezésére Kömlődön 63 forintot, Kéren a kilenc családé 400 forintot jelentett 1787 áprilisáig.

Az évi bérletveszteség a két település esetében 2630 forintot jelentett, amelyet tízzel beszoroztak és furcsa módon, mint kiesett hasznot, a 26 300 forintot hozzáadták a költségekhez. A valós költségekhez így adtak hozzá nem létező összegeket, majd mindezt megfejtették a még hátralévő, római katolikus egyházi költségekkel (plébánia épülete 4000 forint; templomi felszerelés 700 forint, amelyet a megszüntetett szerzetesrendek kegytárgyaiból válogattak össze, azaz a Vallásalap birtokán fekvő község temploma ingyen kapta; templom építése 24 800 forint). Így az összeírás szerint a két falu telepítésének teljes költségvetése 145 765 forint volt.²³¹

25. táblázat. Elszámolás a kömlödi és a kéri telepítési költségekről 1787 áprilisáig

külföldi telepések építkezési és felszerelési költsége	89 502 forint
belföldi telepések építőanyag költsége	463 forint
<i>tényleges kiadások</i>	<i>89 965 forint</i>
tíz évnyi kiesett bevétel, évenként 2630 forint	26 300 forint

²³¹ MOL – E 309 – 1786/87. No 436.

jövőbeli építkezések elszámolása

templomépítés	24 800 forint
templomfelszerelésre	700 forint
plébánia építése	4 000 forint

Összesen, a tényleges és a számított költségek és kiadások 145 765 forint

3. 2. 2. Demográfia, lélekszám

A két község betelepítése 1787. április elején még nem zárult le. Ekkor még 14 ház építését irányozták elő. A magas halálozási arányok miatt megürült házakba sokszoros volt a túljelentkezés, mind Németországból, mind a hazai, már korábban letelepedett némettség köréből. Az 1787. áprilisi költségkimutatás 236 külföldi és hazai családot említ, tényleges lélekszám nélkül, azaz a családtagokat nem sorolja. Ezért a két település demográfiai (származási hely, kor, családi állapot, gyermekek száma), vallási, gazdasági (foglalkozás, szakképzettség) adatainak vizsgálata az 1786. március 24-ei felmérés alapján végezhető el a legjobban. Ez az összeírás rovataiban hasonlít a kancelláriaihoz, azonban egy időpont állapotát mutatja, így nem derül ki belőle, hogy mikor érkeztek a telepesek. Mivel itt a legfontosabb szempont annak igazolása volt, hogy a telepesek a számukra biztosított felszereléseket és állatokat átvették, míg a Kancellárián őrzött iratok elsősorban a Reisegeld, az úti pénz átvételének igazolására és a Bécsben kiállított útlevél átadásának megtörténteire szolgál. Nincs rovata a telepesek által magukkal hozott pénznek, ami közel egy évvel a megérkezés után már nem volt lényeges adat, de nincs rovata a Bécsbe érkezésüknek sem, mivel az útlevél átadásának már szintén nem volt jelentősége.

Az 1786. március 24-i összeírás szerint a két településre eredetileg beköltöztetett 206 külföldi család összesen 931 fővel gyarapította a kamarai birtok lakosságát, közülük 767-en Kömlődön, 164-en Kéren telepedtek le. A 931 főből 468 volt a gyermek, közülük 238 fiú és 230 lány.

26. táblázat. A családfők családi állapota községenként

	házas	özvegy	nőtlen	összes
Kömlőd	140	11	7	158
Kér	29	3	16	48
összes	169	14	23	206

A 206 családfő közül tízen voltak nők, valamennyien özvegyek, az átlagéletkoruk 43,3 év volt. Megfigyelhető, hogy valamennyien gyermekkel érkeztek, összesen 29 gyermeket hoztak, közülük 17 fiút és 12 lányt, továbbá hogy mindnek volt fiúgyermek, akik később átvehették a családfői tisztet.

A 196 felnőtt férfiből mindössze 27 volt nem házas, ami a II. József-kori népszámlálás adataitól jelentős mértékben eltér. Magyarországon ekkor a felnőtt férfilakosságnak csak a 60,5%-a volt házas,²³² addig a Kömlődre és Kérre betelepülőknél ez az arány 86,2%.

27. táblázat. A családfők kormegoszlása

kor	összesen	%	Kömlőd	%	Kér	%
15-19	3	1,5	0	0	3	6,3
20-24	25	12,1	12	7,6	13	27,1
25-29	31	15	25	15,8	6	12,5
30-34	33	16	25	15,8	8	16,6
35-39	30	14,6	24	15,3	6	12,5
40-44	43	20,9	38	24	5	10,4
45-49	21	10,2	15	9,5	6	12,5
50-54	10	4,8	9	5,7	1	2,1
55-59	3	1,5	3	1,9	0	0
60-64	6	2,9	6	3,8	0	0
65-69	1	0,5	1	0,6	0	0
70-74	0	0	0	0	0	0
75-79	0	0	0	0	0	0
>80	0	0	0	0	0	0
nem ismert	0	0	0	0	0	0
összesen	206	100	158	100	48	100

A családfők korát vizsgálva megállapítható, hogy a két faluban különböző korosztályokat telepítettek le. A két falu családfőinek 67%-át a 25–44 éves korosztály tette ki. Az egyes korcsoportokat vizsgálva kitűnik, hogy 20,9%-kal a 40–44 éves korosztály adta a legtöbb

²³² THIRRING, 1938, 39. old.

családfőt. Kömlődön 24%-kal szintén ez a korosztály volt a legnépesebb, míg Kéren 27,1%-kal a 20–24 éves korosztály, utánuk 16,6%-kal a 30–34 éves korcsoport következett.

Kömlődön a legfiatalabb egy 20 éves, házas, egy lánygyermekkel érkező földműves volt, a legidősebb pedig egy 65 éves, az Odera menti Frankfurtból származó, özvegy, hajóépítő mester. Kér három legfiatalabbja 19 éves, mindhárman nőtlenek és földművesek, egyikük kőműves mester is. A legidősebb is csak 51 éves, özvegy, földműves, gyermek nélkül jött, de hozta magával két nővérét és azok két gyermekét is.

A családfők átlagéletkora 36,2 év, a kömlődieké 37,6 év, a kérieké 31,6 év volt. A különbség abból ered, hogy Kömlődön a 158 családfőből 140 házas, 11 özvegy és 7 nőtlen családfőt telepítettek, míg Kérré a 48 családfőből 29 házast, 3 özvegyet és 16 nőtlent. A családfők ilyen elosztásának pontos oka nem ismert. Magyarázatul szolgálhat, hogy a telepések érkezésének idejére Kéren az építkezés sokkal lassabban haladt, mint Kömlődön. Talán a fiatalabbaktól várták a gyors befejezést, esetleg a gyermektelen fiatalok jobban elviselték az ideiglenes beszállásolást.

28. táblázat. A házas és özvegy családok átlagos gyermekszáma a családfő kora szerint

Családfő Kora	családok száma	gyermekszáma	átlagos gyermekszám
15-19	0	0	0
20-24	13	7	0,54
25-29	27	34	1,26
30-34	30	73	2,43
35-39	30	87	2,9
40-44	43	147	3,41
45-49	20	71	3,55
50-54	10	26	2,6
55-59	3	8	2,67
60-64	6	15	2,5
65-69	1	0	0
70-74	0	0	0
75-79	0	0	0
Összesen	183	468	2,55

Az átlagos gyermeklétszám a nem nőtlen családfők esetében 2,55 gyermek/család, ide számítva az özvegy férfi és nő családfőket is. A legmagasabb gyermekszám a családfők 45–49 éves korosztályából kerül ki, átlagosan 3,55 gyermek/család.

Legtöbb gyermeke a Nassau tartományban lévő Baxbach településről érkezett 41 éves földműves Ohm Adamnak volt: 6 fia és 4 lánya. A 24 gyermektelen családból egy volt csak özvegy, a többi házaspár, a legkülönbözőbb korosztályból, de főként a 20-as éveiben járó családfők tartoztak ide, mindössze egy a harmincas korosztályból (35 éves), három a negyvenesből, kettő az ötvenesből, és gyermek nélkül érkezett a legidősebb, 65 éves családfő is. A húszas és harmincas éveikben járó családfőknek a későbbiek során még születhettek gyermekeik. Fel-tűnő, hogy épp ez a réteg érkezett nagycsaláddal, azaz a feleségen kívül heten hoztak magukkal különböző fokú rokont.

29. táblázat. A gyermekek száma családonként

gyermekek száma családonként	családok	összes gyermek száma
0	24	0
1	35	35
2	40	80
3	30	90
4	32	128
5	9	45
6	7	42
7	3	21
8	1	8
9	1	9
10	1	10
összesen	183	468

3. 2. 3. Családszerkezet

169 házaspár, 14 özvegy (köztük érdekes módon 10 özvegyasszony) és 23 nőtlen férfi családfő érkezett a két településre. Az összes betelepülő családfőt vizsgálva megállapítható, hogy 22,8%-

uk a nukleáris családtípusba tartozott. Ha a csonka családokat és a nőtlen férfi családfők családjait nem számítjuk, akkor a teljes családban élőknel a nukleáris családok aránya 25,4%. Számokban kifejezve: a 169 teljes családból (férj, feleség) 43-ban találunk különböző rokoni fokú családtagot, illetve rokonsági fokot nem említő hozzátartozót, szolgálót, szolgálónót, továbbá egy özvegy és három nőtlen férfi is hozott magával rokont. A 47 nagycsaládban 82 különböző rokoni fokú, illetve a családhoz kötődő szolgát, inast lehet megszámlálni. 22 esetben 31 szolgálót, inast, segédet tüntetnek fel, és 26 esetben rokoni fokot megnevező 51 rokont. Igen gyakori a testvér (báty, nővér) és a sógor, sógornő, összesen 23 fő. Gyakori, hogy nőági felmenőt, anyát, anyóst is hoznak magukkal a családok, ez 13 főt jelent. Egy esetben apával (anyával együtt) érkezik a család, igaz, hogy itt a családfő is már 63 éves, az ő apja, korából adódóan feltehetően már nem volt képes a családfői tisztt betöltésére. (Valószínű, hogy ő volt a legidősebb bevándorló, a költözés idején már elmúlhatott 80 éves.)

Számos esetben előfordul, hogy az özvegyen maradt nőtestvér, sőt anya gyermekével együtt csatlakozik a család legidősebb férfitagjához illetve annak családjához és így alkotnak nagycsaládot. Néhányszor a csatlakozók többen vannak, mint maga az apából anyából és gyermekből álló család. Egy gyermektelen házaspárhoz ahol 28 éves a férj, csatlakozott az anya, 2 fiútestvér és 5 nővér. Ebben az esetben feltehetően az elhunyt apa családfői szerepét vette át a legidősebb fiú, aki addigra már nős volt, együtt tartva a családot átvéve a családfői szerepet. Másik esetben a kétgyerekes családhoz két sógor és két sógornő csatlakozik. Nem jelzi az összeírás, hogy a sógorok és sógornők milyen kapcsolatban állnak egymással. Felmerül a kérdés, hogy ha ők férj és feleség viszonyban állnak, miért nem alkottak önálló családot. Feltehetően a feleség négy testvéréről van szó.

A nagycsaládok vizsgálata Kömlőd és Kér esetében nem igazolja a német családoknál gyakori férfi családfői „visszavonulás” esetét. Bizonyítottan csak a 63 éves családfő hozta magával az apját, itt azonban már – a korabeli viszonyokat figyelembe véve – aggastyánról van szó, aki idős korából kifolyólag már korábban átadhatta fiának a családfői tisztt.

3. 2. 4. Járványok, betegségek, halálozás

A telepések a hosszú, hónapokig tartó utazástól rendkívül rossz egészségi állapotban érkeztek meg végleges helyükre. Tovább nehezítette a helyzetüket, hogy a házak jelentős része még nem

készült el. Ezért az elszállásolásukat szükséglakásokban, sokszor összezsúfoltan tudták csak megoldani, ahol a betegeket az egészségesektől nem lehetett elkülöníteni. Ráadásul különféle fertőző betegségek jelentkeztek, amelyek csakhamar járvánnyá alakultak. Funk Antal megyei orvos 1785. július 11-étől szeptember 25-éig 348 beteget kezelte.²³³ Felsorolta, hogy különböző betegségekben hányan szenvedtek. Eszerint hideglázban (talán malária) 188, rothadási lázban 59, forrolázban 27, vérhasban 46, skorbutban 28 telepes szenvedett, közülük súlyos beteg 134, haláleset 45 volt.

A megnevezések alapján nehéz kideríteni, hogy pontosan milyen betegségekről is lehetett szó, azonban mindenképpen arra lehet következtetni, hogy a mocsaras, nedves vidéken feltehetőleg rovarok és más élősködők által terjesztett fertőző betegségek fordultak elő. A hidegláz a váltólázat, maláriát jelenti, melynek kórokozója a mocsaras területen élő szúnyog, főként a Duna árterés részein és az ország déli részén. A rothadási láz elnevezés valószínűleg a vérmérgezést (szepszis) jelenti, amely a végtagok sérülését követő lágyrészfertőzések következtében alakult ki, a megfelelő sebellátás hiányában. A forroláz szintén baktériumfertőzés következtében létrejövő gyulladásra utal, amely a vesét, a szívet és az agyhártyát érintve gyakran okozott halálos kimenetelű betegséget.

A Kömlőddel szemben fekvő terület annyira nedves volt, hogy a kiküldött mérnökök nem tudták felmérni, mert csupa ingoványos területet találtak.

Az 1785. június 1-jétől 1786. február 28-éig terjedő 9 hónap alatt 879 telepes közül 207 halt meg, az összlakosság 23,5%-a. A Kömlődre szánt 693 telepes közül 187 halt meg (27%), a kéri 189 telepes közül 20 esett áldozatul járványos betegségeknek (10,6%). Különösen magas volt a halálozási arány az újszülöttek között (az 1785-től 1786. márciusig született 19 gyermek közül 13 halt meg (68,4%). A gyermekek halálozási rátája mindkét településen meghaladta az összlakosságra vonatkozó adatokat (Kéren 14,8%, Kömlődön 29,5%). A további hónapokban (1786. márciustól 1787. márciusig) a halálozások száma jelentősen lecsökkent, valamint az utólag bevándoroltak halálozási aránya is kedvezőbbé vált (8%).²³⁴

A telepesek gyógykezelése a telepítési pátens értelmében a kincstár számlájára ment, azonban a korabeli orvostudomány nem tudott sokat tenni a gyulladások és fertőzések okozta megbetegedések gyógyításában.

---

²³³ MOL – E 67, 1785/86, F. 18. p. 1–6.

²³⁴ MOL – E 309, 1785/86 No. 177.

Kömlődön a halálozási arányszám a járványok lezajlását követően is magasabb maradt Kérhez viszonyítva. A vezető halálok ebben az időben a járványos betegségek diftéria (torokgyík), skarlát (vörheny), tífusz, ezeket követi a nyavalyatörés (ennek nagy része agyvérzés lehetett) és a tuberkulózis (gümőkör).

A járványos betegségek erősen megtizedelték a telepeseket. Az 1787. március 27-éig megérkezett 1002 telepes közül 261 halt meg. Öt vagy hat család teljesen kihalt anélkül, hogy örökösök maradtak volna az elhalt szülők után.²³⁵ A Helytartótanács utasítása alapján az árvák megkapták a szülőknek ígért kedvezményeket. Az inspektor feladata volt a hátrahagyott javak készpénzzé tétele és a család meglévő pénzével együtt ennek átadása egy megbízható gyámnak az elhaltak rokonságából. Az árvákat a földbirtok haszna fejében tehát a gyám volt köteles felnevelni és az ő feladata volt a gyermekeket iskoláztatni, és velük a megfelelő gazdasági ismereteket elsajátíttatni. Ha telepes rokonok nem voltak, más belföldiek is vállalkozhattak a gyermekek gyámságára. Végző esetben az inspektor bérbé adta a birtokot és a befolyt jövedelemből a gyermekeket felnevelték. Az előzvegyült feleséget is megillette a férje javainak birtoklása, abban az esetben is, ha közben más némethez, vagy belföldihez ment férjhez.

A születések száma a legmagasabb a telepítés befejezését közvetlenül követő években volt. Az első tíz évben Dunakömlődön 76 ezrelék, Németkéren 66 ezrelék. A születések száma ezt követően folyamatosan csökken.²³⁶

A telepítési lista szerint 1785–1786-ban, 9 hónap alatt 45 pár kötött házasságot, amelyek közül 10-nél szerepel belföldi, mint házastárs. Ebben a nagy házassági kedvben feltétlen szerepe volt annak, hogy félteleknél nagyobbakat nem kaptak a nagyobb létszámú családok sem, míg a fiatal házások remélhették a 12 kh szántóföldből és kb. 3 kh kaszálóból álló félteleket az összes tartozékával együtt. Ez a körülmény magyarázza, hogy az első években sokszor nagyon fiatal házások is előfordultak, akadtak 17, sőt 16 éves vőlegények és 16, 15, sőt 14 éves menyasszonyok is. Az első időszakban (1785–1810) a férfiak többnyire 20–22, a nők 18–19 éves korban házasodtak.²³⁷ A családszerkezet vizsgálatánál már láttuk, hogy sok esetben más felnőtt családtagot (sógor, nagynéni, anyós) vagy szolgát, szolgálónót is vittek magukkal, akik később házasságot kötöttek más betelepülővel, ezzel új családot alapítottak.

---

²³⁵ MOL – E 309, 1785/86 No. 137.

²³⁶ SCHILLING, 1932, 99–100. old.

²³⁷ SCHILLING, 1932, 109. old.

3. 2. 5. Származási hely

Kömlőd és Kér telepeseinek származási helye vegyes képet mutat: a 206 telepes harminc német tartományból, illetve egyikük, aki már korábban költözött Magyarországra, Budáról érkezett Kömlődre.

A legtöbb család Trierből (37), Mainzból (23), Lotaringiából (20), Luxemburgból (18), Nassauból (14), Baden-Badenből (12) és Pfalzból (10) érkezett, ők alkották az összes betelepülők 60%-át. A telepítési biztosok figyelembe vették, hogy a két településre lehetőség szerint azonos tartományból való telepeseket költöztessenek, valamint azt is, hogy a rokon családokat (Ambach, Brills, Rothenbücher, Wälder) ne válasszák szét, de tekintettel voltak arra is, hogy mindkét, külön egységet képező faluba a legszükségesebb, a helyi szükségleteket kielégítő iparos mesteremberek kerülhessenek.

*Trier*ből elsősorban nagycsaládos földművesek érkeztek, jó néhányan ugyanabból a településből. Köztük gyakran feltételezhető a rokonsági kapcsolat. Bausenweilerből három Brills család érkezett, összesen 12 családtaggal. A 45 éves családfő három fiával és egy lányával, a 36 éves családfő két lányával, míg a 22 éves nőtlen családfő a menyasszonyával alapít éppen családot Kömlődön. A 174 családtagból álló 37 trieri család nagy részét Kömlődre telepítették le, az egyik ács mestert, Küfer Bernhardot, a szükséges iparos munkák elvégzése miatt Kérre irányították, annak ellenére is, hogy a telepések között volt földműves testvére is. A prioritások itt jelentkeznek legélesebben: az azonos helyről érkezettek egy helyre telepítése és a munkaerő szükségletek elsőbbséget élveznek a családi kapcsolatokhoz képest. Gunsert, Haag, Weinerth és a már említett Bausenweiler településekről 3-3 család, Bernkastel, Lingerhahn, Münzow és Winden községekből 2-2 család érkezett, a rokonság nem állapítható meg.

Mainz bevándorlói szintén római katolikus földművesek, mindössze egy kőműves van köztük. A 23 mainzi családból 21-et Kérre telepítettek. Feltűnő, hogy a családfők átlagos életkora sokkal alacsonyabb az átlagosnál, mindössze 28 év; itt találhatjuk a legtöbb nőtlen fiatalembert, és ebből következően a családok átlagos létszáma is alacsony (3,1 fő/család), ráadásul itt találjuk a legtöbb szolgálot is (12 fő). Az azonos falvakból való származás és a rokonság együtt utazása itt is megfigyelhető. Együtt jött a két Ambach, a két Bachmann és a három Rothenbücher családfő. Ez utóbbi három nőtlen Sommerkahlból származó családfő. Korukból adódóan (19, 20 és 21 évesek) feltehetően közeli rokonok, talán testvérek lehettek. A mainzi tartományból

érkezettek között szinte alig van egyedüli utazó. Traumersheimből és Sommerkahlból 5-5 család, Jakobstahlból 7 család származik, de ketten jöttek Allensheimből és Aschaffenburgból is.

Lotharingiából 20 népes, kizárólag földműves foglalkozású, római katolikus vallású, teljes (mindkét szülővel rendelkező) család költözött, valamennyien Kömlődre (összesen 102 fő). A családfők átlagéletkora 35,2 év, egy kivétellel mindannyian gyermekkel érkeztek, a családok átlagos létszáma magas 5,1 fő/család. Azonos településekről többen is kivándoroltak: Alsweilerből 4, Weisskirchenből 3, Rheimsbachból, Rohlwingenből, és Walsbrunnból 2-2 család, közülük csak az alsweileriék között találunk két azonos családnevű családfőt.

A *Luxemburgból* kivándorolt 18 család, hasonlóan a lotharingiaihoz, kizárólag földművesek, római katolikusok, egy özvegyasszony családfő kivételével teljes családot alkottak, és valamennyiüket Kömlődre telepítették, a családfők átlagéletkora valamelyest magasabb (37,3 év), mint a többi tartomány együttes átlaga (36,2 év). Az egy településről történő csoportos kivándorlás itt is megfigyelhető, a 18 család 10 településről származott legtöbben Luxemburg és Pentsch (3–3 család) településekről.

A 14 *Nassauból* kivándorolt, kizárólag földműves családból tizenkettőt Kömlődre, kettőt Kérre telepítettek le. A kömlődiek a legnépesebbek, az átlagos létszám 6,75 fő/család. Egy településről ebből a tartományból érkeztek a legtöbben: Betschbachból 8 család, összesen 62 családtaggal vándorolt ki és egy kivételével mindet Kömlődön helyezték el. Innen származik a legnépesebb nukleáris család, a hat fiával és négy lányával utazó 41 éves Ohm Adam és felesége. Innen származik a legnagyobb számú külső tagokkal utazó nagycsalád is, a 28 éves Zenger Ludwig, aki a feleségén kívül még 8 családtagot hozott magával, anyját, két fiútestvérét és öt leánytestvérét.

30. táblázat. A bevándorló családok és személyek száma tartományonként a két településen, együttesen

tartomány	a két falu együtt		
	bevándorló		átlag fő
	családok	személyek	családonként
Baden-Baden	12	62	5,16
Baden-Durlach	2	11	5,5
Bamberg	1	3	3
Brandenburg	1	2	2
Deutsch-Schlesien	1	3	3
Elsaß	7	25	3,57
Franken	1	7	7
Hanau	1	1	1
Hessen	2	12	6
Leyen	7	29	4,14
Lothringen	20	102	5,1
Luxemburg	18	74	4,1
Magyarország	1	3	3
Mainz	23	75	3,26
Mittel-Pfalz	8	33	4,1
Mundpfort	1	4	4
Nassau	14	87	6,2
Nassau-Saarbrücken	3	7	2,3
Ober-Pfalz	1	2	2
Pfalz	10	44	4,4
Preußen	1	1	1
Rheingrafen	8	47	5,87
Ritterschaft	8	38	4,75
Saarbrücken	3	17	5,67
Sickingen	2	10	5
Speyer	1	6	6
Straßburg (Baden-Baden)	1	3	3
Trier	37	174	4,7
Württemberg	1	5	5
Würzburg	2	10	5
Zweibrücken	8	34	4,25
összesen	206	931	4,52

31. táblázat. A bevándorló családok és személyek száma tartományonként, Kömlődön és Kéren

tartomány	Kömlöd			Kér		
	bevándorló		átlag fő	bevándorló		átlag fő
	családok	személyek	családonként	családok	személyek	családonként
Baden-Baden	9	51	5,67	3	11	3,67
Baden-Durlach	2	11	5,5	0	0	0
Bamberg	1	3	3	0	0	0
Brandenburg	1	2	2	0	0	0
Deutsch-Schlesien	1	3	3	0	0	0
Elsaß	2	5	2,5	5	20	4
Franken	1	7	7	0	0	0
Hanau	1	1	1	0	0	0
Hessen	1	6	6	1	6	6
Leyen	7	29	4,14	0	0	0
Lothringen	20	102	5,1	0	0	0
Luxemburg	18	74	4,1	0	0	0
Magyarország	1	3	3	0	0	0
Mainz	2	10	5	21	65	3,1
Mittel-Pfalz	6	27	3,5	2	6	3
Mundpfort	1	4	4	0	0	0
Nassau	12	81	6,75	2	6	3
Nassau-Saarbrücken	1	5	5	2	2	1
Ober-Pfalz	1	2	2	0	0	0
Pfalz	8	38	4,75	2	6	3
Preußen	1	1	1	0	0	0
Rheingrafen	8	47	5,87	0	0	0
Ritterschaft	6	32	5,3	2	6	3
Saarbrücken	3	17	5,67	0	0	0
Sickingen	2	10	5	0	0	0
Speyer	1	6	6	0	0	0
Straßburg (Baden-Baden)	0	0	0	1	3	3
Trier	33	153	4,6	4	21	5,25
Württemberg	1	5	5	0	0	0
Würzburg	1	3	3	1	7	7
Zweibrücken	6	29	4,8	2	5	2,5
összesen	158	767	4,85	48	164	3,42

3. 2. 6. Vallás

A telepesek egy kivételével a római katolikus egyházhoz tartoztak. Tehát a vallást is figyelembe vették a telepesek elhelyezésénél. A 206 telepes családból csak a 65 éves, brandenburgi származású hajóépítő volt református vallású. Az ő Duna parti letelepítése a mestersége miatt volt indokolt.

Dunakömlőd és Németkér a Pécsi Egyházmegyéhez tartozott. A telepesek nem hoztak magukkal papot, ezért a betelepült lakosságot már meglévő plébániához csatolták. Kömlőd a 4 km-re levő Pakshoz, Kér lakossága 1788. november végéig Földvárhoz, majd ezt követően Pakshoz tartozott. Hamarosan mindkét helyen megépült a plébánia, amelynek 2-2 terme kápolnaként szolgált. Kömlődön 1789. március elején állították fel a helyi káplánságot. A templom megépítésére az iskola és a plébánia megépítése után került sor. Az építkezésekhez a helyi lakosok adták a napszámot és az összes fuvar. A telepes házakhoz hasonlóan valamennyi középület is úgynevezett fecskerakás volt, szalmatörekes földből, nádtetővel. A templomokba az Officium Depositorium szolgáltatta a felszerelést, amely az eltörölt szerzetesrendek templomai-ból és kápolnáiból lefoglalt tárgyakat őrizte, és a használható kegytárgyakat innen válogathatták.

II. Ferenc király 1824-ben jóváhagyta és elrendelte a dunakömlődi templom építését. A neoreneszánsz stílusban épült templomot 1826. november 5-én Szent Imre napján szentelték fel.²³⁸ Temetőkápolnát 1815-ben építettek Kömlődön, majd helyette 1860-ban újat emeltek.

A Németkérrre betelepülők által 1816-ban, késő barokk stílusban épített római katolikus plébániatemplom 1896-ban kapott tornyot, eklektikus külsővel.²³⁹ A templom körül alakították ki a község temetőjét, ahol még megtalálható néhány, egykor még német területeken született egykori telepes sírja.²⁴⁰

3. 2. 7. Foglalkozás

A kömlődi és a kéri telepesek foglalkozási megoszlásában különbség mutatkozik. A jó szántóföldi és legelői adottságokkal rendelkező mezőföldi falu földműves lakosságot kívánt.

---

²³⁸ 2010-ben készült fényképét lásd a Mellékletben! 28.. számú kép

²³⁹ 2010-ben készült fényképét lásd a Mellékletben! 19. számú kép

²⁴⁰ 2010-ben készült fényképét lásd a Mellékletben! 9. és 18. számú képek

A 48 kéri telepes kivétel nélkül a földművességet jelölte meg az első helyen, a 48-ból 44, azaz a 92%-uk kizárólag a földműves mesterséghez értett. A négy telepes közül, akik második helyen szakmát is jelöltek, a falu szükségleteit kielégítő mesterséget űztek; ketten kőművesek, 1–1 ács, illetve szabó foglalkozású. Rajtuk kívül még egy ácsmester is érkezett Kérre, de az ő mestersége Bécs és Dunaföldvár között valahol „elveszett”. Küffer Johannt Bécsben, 1785. november 7-én még mint egy 25 éves ácsmestert írtak össze, de mire a dunaföldvári összeírásra néhány hónap múlva sor került, az ácsmesterség lemaradt a neve mellől. Bizonyítéka annak a törekvésnek, hogy az iparosok a telepes föld megszerzése érdekében elhallgatták az igazi mesterségüket. Ezt Bécsben nem tudták megtenni, mivel a Németországban kiállított első útlevelelen ez még rajta volt. Erről a törekvéstről a Kömlődre érkezetteknel is láthatunk néhány példát. Denzel Franz a szűcsmesterség mellé veszi fel a földművességet, Pfüster Kaspar pedig a kőműves mesterséget hagyja el és válik földművessé.

A kömlődiek között gyakoribb volt a mesterember, mint a kériek között. A kömlői betelepülők 14%-a rendelkezett szakmával, elsősorban az építőiparral (kőműves ács, szögvác, tégláégető; 5%), valamint a textil-, a bőr és a ruházati iparral (takács, szabó, posztókészítő, szűcs, tímár, cipész; 5%), hárman faiparral (asztalos, hajóépítő; 2%) foglalkoztak.

A 158 telepesből egy takács és egy hajóépítő csak a mesterségét jelentette be, nem vallották magukat földművesnek. A takácsmester egy segédet is hozott magával, ami arra utal, hogy az iparából kívánt megélni, a takácsműhely alapításához 50 forintot kapott a kamarától. A 65 éves hajóépítő ács feleségével együtt jött, a Duna parti helyszín alkalmas volt mestersége művelésére.

Iparos foglalkozás űzésének szándéka fedezhető fel az egyik 40 éves ácsmesternél is, akinek családjával együtt egy kőműves segéd is érkezett. Egy 60 éves földműveshez és családjához egy szögvác csatlakozott, az ő foglalkozási adatát a listák nem tüntették fel, mivel csak mint hozzátartozó szerepel az összeírásban. Arra vonatkozó adat nincs, hogy az iparával tudott-e valamit kezdeni, vagy önállósította magát és földművesként alapított családot. A két főfoglalkozású mesteren és a szögvácson kívül még tizenkilenc telepesnek volt valamilyen szakmája: négy ács, három kőműves, két asztalos, két takács, valamint egy-egy tégláégető, cipész, posztókészítő, tímár szűcs és egy fésűkészítő. Jellemző, hogy a 44 éves iskolamester is inkább a földművességet jelölte elsőként, pedig az iskola a telkek elosztásánál egy egész telekre számíthatott.

3. 2. 8. Oktatás

A telepítés befejezését követően a Helytartótanács sürgette az anyanyelvi iskolák felállítását. A dunaföldvári inspektort 1786. november 6-án felszólították, hogy foglalkozzon az iskola kérdésével. Az ügy azonban csak igen nehézkesen haladt előre. Két évet vett igénybe a tervek előkészítése és kivitelezése, mégsem történt megfelelő gondossággal. A két község számára ugyanis egyformára méretezték az iskolatermet, pedig Dunakömlődön 160, Németkéren 70 család gyermekeit kellett befogadni. Kiderült, hogy Kömlődön 140 a tanköteles gyermekek száma. Ehhez képest csak 40 gyermekre számítottak. Az inspektor későn jött rá a tévedésére, amikor az építkezés már a befejező stádiumban volt. Ekkor a tervezett tanteremhez hozzácsatolták a vele szomszédos tanítói lakás területét, a kamrának és az istállónak szánt helyiséget pedig tanítói lakásnak alakították át.²⁴¹

A kömlődi iskola 1788 őszén, a kéri 1789 nyarán készült el. Az iskolák a telepesházakhoz hasonlóan szalmatörekés földből, nádtetővel készültek.

Az iskolában németül tanítottak, de a tanítónak a helytartótanácsi utasítás szerint magyarul is kellett tudnia. A tanév kezdetben augusztus 1-jén, később szeptember 1-jén indult. Húsvét után azok a gyermekek, akik nélkülözhetők voltak a mezőgazdasági munkában, tovább járhattak iskolába, egészen július végéig. 1892-ben Kéren új iskolát építettek, ugyanebben az évben Kömlődön is a nagy iskola udvarában megépül a harmadik tanterem és az óvoda. 1927-ben Kéren emeletes iskola épült és sikerült tanító apácákat is a faluba hívni. Az iskola ma is áll a falu közepén, máig iskola funkcióval. (Korabeli és mai fényképét lásd a Mellékletben!)

A helytartótanácsi utasítás ellenére a tanítás nyelve egészen a 19–20. század fordulójáig kizárólag a német volt, majd átmenetileg mindent két nyelven tanítottak, végül a magyar nyelv tanítása kerekedett felül. Ebben az időben csak írni és olvasni tanultak anyanyelvükön, valamint a hittant németül, bár Kéren később ezt is két nyelven tanították. Az I. világháború előtti magyarosítás a háború alatt öntudatos németesítési törekvéssé vált. A kériek jobban beszéltek magyarul (a két világháború között a lakosság 95%-a), mint a kömlődiek.

---

²⁴¹ MOL – C 78, 1789. F 101. p. 1.

4. A Sóvári Kamarai Uradalom

4. 1. Sóvár története

A sóvári kamarai uradalomba történt II. József-kori német betelepítés ismertetése előtt röviden összefoglalom Sóvár település és a köré szervezett uradalom honfoglalásig visszanyúló történetét.

A sóvári uradalom a török harcoktól sosem érintett Sáros vármegyében terül el, néhány faluból álló birtoktest. Földterületének jelentős része erdő, fontosságát a kora középkor óta működő sóbányája jelentette. Az egybetartozó birtoktest a 13. század, bizonyítottan 1244 óta létezett.²⁴² Anonymus munkájának XVII. fejezetében a honfoglalás idején határvárként, *Castrum salis* (Sóvár) néven nevezi meg, ami arra utal, hogy sóbányáját már ekkor ismerték.²⁴³

Magyarország sóval való ellátásában a sóvári só jelentős szerepet játszott, mivel a máramarosi sóbányákat csak a 12. században nyitották meg annak ellenére, hogy Máramaros vármegye területén a só párlás útján való kinyerése és bányászata már az ókorban is ismert volt.²⁴⁴

A Soós család tulajdonába IV. László király birtokadományozása révén, 1285-ben került.²⁴⁵ A Sáros vármegyében a 17. századig meghatározónak számító Soós család innen veszi kezdetét és sóvári előnevét.²⁴⁶ Soós György 1303-ban bekövetkezett halála után fiai örökölték a sóvári birtokot, a sós kút jövedelmének egytized részéért perben álltak az egri egyházzal. A jelentős vagyonnak minősülő birtokért évtizedekig pereskedett Soós László királynéi étekgógmester és a királyi tárnokmester az uradalomhoz tartozó két *possessio* tulajdonjoga miatt.²⁴⁷

---

²⁴² Az esztergomi káptalan bizonyítja, hogy Sóvár földjét, rétjét, erdejét és tartozékait 1244-ben Sena fia Godus eladta 15 ezüst márkáért Detre fiának Miconak. MOL – DL 65 689

²⁴³ ANONYMUS, 1926, 47. old.

²⁴⁴ RÉTHY, 2010, 42. old.

²⁴⁵ MOL – DL 41 011, Az 1346-os keltezésű oklevél tartalmi átírása az 1285. évinek, amely szerint IV. László Simon fia Györgynek adományozza Sóvár, Sópatak és Delne királyi pusztákat. A sóvári uradalomra vonatkozó határjárást közli: SOÓS E., 1926, 34–35. old.

²⁴⁶ KARÁCSONYI, 1900, 170–171. old.

²⁴⁷ MOL – DL 57 321

A só bányászata, szállítása és kereskedelme a 14. század első harmadában vált királyi monopóliummá.²⁴⁸ A sóvári sós kút 1335 és 1347 között is per tárgya volt, a só jövedelmére végül egyezség született.²⁴⁹ A terület értékét növelte, hogy a sóbánya egy fő kereskedelmi útvonal közvetlen szomszédságában feküdt. A 14. századtól kezdve a lengyelországi kereskedelem egyik fő iránya a Sóvár melletti Eperjesen keresztül vezetett, ami a só kereskedelmére is kedvezően hatott.²⁵⁰ A kereskedelem fellendülése a 14. század közepe óta vonzotta ide a német, elsősorban a szász lakosságot.²⁵¹

1423-ban Zsigmond engedélyt adott a sóvári Soós családnak hogy kősó után kutasson Eperjes mellett, azonban a bányába beözönlő víz miatt abbahagyták a munkálatokat. 1474-ben Mátyás király megerősítette a Soós családot sóvári birtokában, s ebben az oklevélben tesznek említést először arról, hogy a sós vizet kifőzték, tehát a vízzel elárasztott üregből húzták fel a sós vizet.²⁵²

Az I. Ferdinánd és Szapolyai János közötti pártharcokban a Soós család Szapolyai pártján állt, amiért a bécsi kincstár megpróbálta rátenni a kezét a sóvári birtokra, ekkor még sikertelenül, a család visszaperelte azt Ferdinándtól. A családtól végül 1571-ben vették el a sóbányát, majd hosszú pereskedés után a család a háromszáz éves sóbányászati jogát 1592-ben végleg elvesztette, illetve részben elcserélte az uradalmat más birtokokra, a királyi kamarával folytatott per következtében.

A királyi kamara közben ismét kutatásokat végzett, aminek eredményeképp 1572-től a kősót a kamara fennhatósága alatt intenzív bányaművelés alá vették. A sóvári várat, mint Ferdinánd ellenes gyülekezőhelyet 1575-ben Ferdinánd parancsára felrobbantották.²⁵³

Az 1646-ban megjelent, majd több kiadást is megért, Magyarországot bemutató útleírásában Martin Zeiler is megemlíti Sóvárt, amely a sós vizéről híres, és amelyet „különböző helyekre szállítják”. Eperjest bemutató fejezetében a város mellett fekvő sóbányáról ír, amelynek értékét a benne található drágakövek, különösen az opál növeli.²⁵⁴

---

²⁴⁸ DRASKÓCZY, 2008, 150. old.

²⁴⁹ MOL – DI 57 339

²⁵⁰ DOMANOVSKY, 1922, 147. old.

²⁵¹ COERNING, 1857, II. kötet, 219. old.

²⁵² SOÓS E., 1926, 13. old.

²⁵³ SOÓS E., 1926, 16. old.

²⁵⁴ ZEILER, 1997, 73. old.

A 17. század elejétől a só kitermelését ismét a Soós család végezte, de ettől kezdve már bért fizetett a kincstárnak a bányászati jogokért, mivel a 16. század vége óta a só bányászata és értékesítése a kincstár tulajdonában volt.²⁵⁵ A Wesselényi-összeesküvésben való részvétel miatt 1671-ben a Soós család birtokainak kétharmadát elveszítette, köztük a teljes sóvári birtokot, a sóbányával együtt. Az uradalom 1703-ban II. Rákóczi Ferenc kezébe jutott. Az uradalomhoz a kincstár végleg a Rákóczi szabadságharc leverése után, a Rákóczi javak konfiskálása következtében 1713-ban jutott.

Az 1715. évi országos összeírás alkalmával Sóváron 14 adózót írtak össze.²⁵⁶ 1720. augusztus 31-én a kincstár összeírta javait, a sóvári possessio 14 telkes jobbágyának nagyobbik része, a családnevek vizsgálata alapján, magyar volt (Forgács, Székely, Hajdú, Kakas, Sebők, Bartos), néhány családnév szlovák, illetve ruszin nemzetiségre utal (Rusznák, Babincsák, Hlavati). Az összeírás leíró részének tanúsága szerint a három nyomásban megművelt szántóföld és a rét területe szűkös, a föld minősége agyagos, köves volt, a 14 jobbágybirtok összesen 112 pozsonyi mérő szántót és 21 kaszás földet jelentett.²⁵⁷

A sóbányát és a sófőző üzemet 1722-ben a felső-magyarországi királyi kamarai sóigazgatóság alá rendelték.²⁵⁸ A kincstár az uradalmat 1735-ben a sóbányával együtt elzálogosította, majd 1750-ben ismét, most már véglegesen visszaváltotta, és maradt is kincstári birtok, sóbányájával, erdejével és falvaival együtt egészen az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlásáig.

1750-től kezdve az uradalom gazdasági ügyeiért a királyi kamara Gazdasági Szakbizottsága (Comissio Oeconomica), majd Gazdasági Ügyosztálya (Departamentum Oeconomica) volt a felelős.²⁵⁹ Különösen fontos volt a Mária Terézia által valamennyi tartományban 1766-ban bevezetett erdészeti ügye. A Magyarországra is érvényes erdőrendtartást csak 1769-ben, lényegesen enyhébb formában lehetett bevezetni.²⁶⁰

---

²⁵⁵ MAKSAY, 1992, 160. old

²⁵⁶ MOL – N 78, Sáros vármegye, 6. téka, 2. f. Másolatát lásd a Mellékletben!

²⁵⁷ MOL – E 159, Fasc. 51. No. 21. 1. f.

²⁵⁸ SOÓS E., 1926, 19. old.

²⁵⁹ NAGY ISTVÁN–F. KISS ERZSÉBET, 1995, 215. old.

²⁶⁰ MAGYAR, 2000, 61. old.

A sóbánya aknáit 1752-ben ismét elárasztotta a víz, ettől kezdve tömlőkben húzták fel a sós vizet, amelyből kifőzték a vizet és úgy nyerték ki a sót. A kifőzött só kevésbé volt értékes, esősorban a helyi és közeli vidék igényeit látta el.²⁶¹

Utazásai során II. József Sóvár sóbányáját is felkereste. Élénk érdeklődést mutatott a kamara egyik legnagyobb bevételét jelentő királyi sómonopólium iránt, ezért a só kitermelésén túl a forgalmazás, a sólerakatok elhelyezését és a sószállítás folyamatát is áttekintette. Az utazásra 1770-ben került sor, amikor az országban állomásozó lovasezredek meglátogatása volt a célja. Június 1. és 3. között az eperjesi huszárezred megtekintése közben látogatott el a közeli Sóvárra.²⁶²

II. József 1785. évi rendelete értelmében, a feudális berendezkedésű erdőuradalmakat a polgári közigazgatási elveknek megfelelő erdőgazdaságokká alakította át.²⁶³ Azonban Sóváron a só bevétele fontosabb volt. Ezért a sóbányászatot és ezzel Sóvár sóbányáját is a Bécsi Bányászati és Pénzverési Kamara fennhatósága alá helyezték, ami egyúttal azt is jelentette, hogy a bányához tartozó erdőket is ide vonták, a bányászathoz szükséges fa biztosítása érdekében.²⁶⁴

1785 és 1786 között a II. József 1782. évi telepítési rendelete hatására Sóvárra a német tartományokból a sóbányászattal és az erdőgazdálkodással kapcsolatos munkaerőgondok enyhítésére mintegy 50 család érkezett. 1783-ban a Kamara felmérte az elhagyott telkeket és házakat és ennek alapján tették javaslatot a sóvári kamarai uradalom üres házáinak benépesítésére.²⁶⁵ A telepítés következtében a javarészt szlovák lakosságú Sáros vármegyében a korábban is vegyes, szlovák, ruszin, német, magyar lakosságú Sóvár német többségűvé vált, egyedülként a vármegyében.

A II. József-kori telepítés után több mint tíz évvel megjelent Vályi András-féle helynévlexikon Sóvárt még mint többségében szlovák nemzetiségű települést említi, a tizenöt éve odaköltözött, félfalunyi német telepesről egy szót sem szól.²⁶⁶ Lipszky János 1808-ban megjelent

---

²⁶¹ BERZEVICZY ALBERT, 356. old.

²⁶² KULCSÁR, 2004, 219., 259. old.

²⁶³ MAGYAR, 1990, 59. old.

²⁶⁴ NAGY ISTVÁN – F. KISS ERZSÉBET, 1995, 265. old.

²⁶⁵ MOL – E 67 1783 – 1643 – September, 8. f. A jegyzéken a megürült házakhoz megjegyzést is fűztek, amely szerint kihalt árendások helyére kellene a telepesek.

²⁶⁶ „Hajdani vár és tót falu Sáros vármegyében, földesura a Kir. Kamara. Nevezetesített a többek között hajdan, midőn Miczbán Simonnak birtoka vala, kitől hitvesének 1222-dikben hét fia született egyszerre, s ezekből híres

művében is még egy településről ír, azonban feltünteti, hogy németül Salzburg, szlovákul Slaná néven is említik. Ezek már előre jelzik a később különváló településrészeket.²⁶⁷

A sóvári uradalmat 1794-ben királyi rendelettel, az 1790. évi XXII. törvénycikk értelmében az erdő és a sószállító hivatallal együtt visszahelyezték a Magyar Kamara fennhatósága alá.²⁶⁸ Az uradalom ismét a kassai kamarai adminisztrációhoz került.²⁶⁹ A kamarai bányák ügyeinek 1807-es rendezése nyomán az erdőügyek felügyeletére királyi rendelettel 1808. december 15-én létrehoztak három területileg illetékes erdő-szakigazgatási szervet Budán, Temesváron és Kassán. A sóvári erdőség ettől kezdve a kassai Forst-Ober Inspektorat (erdő-főfelügyelőség) felügyelete alatt végezte gazdasági tevékenységét. A szervezet élére erdőügyi biztost neveztek ki, 1810-től Joseph Graf Malaspina töltötte be ezt a tisztséget.²⁷⁰

A Magyar Kamara utasítására az ország egész területén az erdőfelügyelőségek hatalmas költséggel járó korszakos munkába fogtak, egy mindenre kiterjedő, új erdőügyi rendezés érdekében. Ennek során felmérték a kincstár birtokában lévő erdőket. A sóvári erdőbirtokot a budai erdőfelügyelőség 1806–1807-ben, majd 1819-ben mérte fel, majd erdőgazdasági tervet készített. 1822-ben sok munkáskezet igénylő 5800 öl, azaz mintegy 11 kilométer hosszúságú úsztató csatornát építettek a fa szállítására, amely évtizedeken át működött és biztosította a hegyekben kitermelt fa egyszerűbb lejutását az erdőgazdaság telepére.²⁷¹

Az uradalom területén a helyi adottságoknak megfelelően a sóbányászat, a sószállítás és az erdőgazdaság jelentette a fő megélhetési forrást. A földművelés a birtok fekvése, éghajlata és a föld minősége miatt nem játszott komoly szerepet. Divald Adolf erdészeti osztálytanácsosnak a sóvári uradalomról írt jelentésében leírja, hogy magas és meredek hegyek között fekszik, továbbá

---

nemzetségek lettek. Lakosai katolikusok, fekszik Eperjeshez negyedmérföldnyire. Sós vize és sőt főző kir. művháza is nevezetesíti, sóháza és ispotálya is van, földgye középszerű., fája réttye, legelője van, keresetre is jó módgyok.” In: VÁLYI, 1799, III. kötet, 278–279. old.

²⁶⁷ LIPSZKY, 1808, 602. old.

²⁶⁸ MAGYAR TÖRVÉNYTÁR, 1790, 167. old.

²⁶⁹ NAGY – F. KISS, 1995, 318. old.

²⁷⁰ NAGY – F. KISS, 1995, 505. old.

²⁷¹ DIVALD, 1869, 419–421. old

hogy az „éghajlata oly zord, hogy a fűtés évi időszaka 8 hónap, a talaj mezőgazdasági termőképessége oly csekély, hogy abból hasznot csak feltételesen lehet meríteni.”²⁷²

Az 1828. évi országos összeírás már három települést említ: Sóvár, Svevica Sóvár (Németsóvár) és Sóvár Sóbánya. Sóváron, a későbbi Tótsóváron 120 háztartást írtak össze. Lakosai főként szlovákok voltak, de éltek itt ruszinok, magyarok és kis számban németek is. Svevica Sóváron 48 háztartást találtak, valamennyien németek. 20 családnév megegyezik az 1785-ben és 1786-ban betelepítettek német családneveivel. Közülük néhány többször is, amely arra utal, hogy a fiúgyermekök önálló családot alapítottak. A Sóvár Sóbánya néven felvett település (szintén Tótsóvár része lett) összeírása 221, vegyes nemzetiségű családnevet tartalmaz, közöttük számos német nemzetiségűét is. Ebben a névsorban azonban egy sincs a negyven évvel korábban betelepültek közül.

További kutatást érdemel az a kérdés, hogy mi lett a sorsa az 1828-as összeírásban nem szereplő 29 német telepesnek. Fiúörökös nélkül meghaltak, esetleg elköltöztek a sóvári uradalomhoz tartozó távolabbi községekbe vagy esetleg más kincstári birtokra? Tény, hogy a Svevica Sóvár közvetlen szomszédságában lévő másik két Sóvár néven nevezett településen, Sóbányán és a csak egyszerűen Sóvárnak nevezett a későbbi Tótsóvár mezővárosban az 1828-as összeírásban nem találhatók. Sóváron már az 1785–1786. évi német betelepítés előtt is éltek németek, származásukról nincsenek adatok, azonban valószínű, hogy egy részük a 18. század folyamán, III. Károly, illetve Mária Terézia német betelepítésekör érkezett. A közeli Eperjes városban már korábban is éltek bányászathoz értő német szakemberek, akiket Sóvár sóbányája is vonzott.²⁷³

---

²⁷² DIVALD, 1869 A sóvári uradalomról szóló rész a jelentés 412–460. oldala tartalmazza. Az uradalom teljes területe Divald jelentése szerint 1869-ben 17 360 kh volt, amely 15 997 kh erdőből, 1730 kh szántóból, 345 kh rétből, 105 kh kertből és 913 kh közös legelőből állt. A sóvári sóbánya-igazgatóság három kerületre oszlott, a sóvári és a kecerpeklini kamarára és a licsérdi hagyományozási uradalomra. A jelentés megemlíti még, hogy az iskoláztatás komoly gondot jelent, tekintettel az iskolák hiányára. Az uradalom erdőségeit szintén a fenti kerületi beosztás szerint osztották szét, Sóvárnak 8620 kh, Kecerpeklinnek 6377 kh erdeje volt.

²⁷³ Erre utal Czeglédi Imrének Munkácsi Mihály festőművész őseire vonatkozó kutatása, amelynek során megállapította, hogy Munkácsi (eredeti családnevén Lieb) ősei sóvári sóhivatalnokok voltak, akik a 18. század elején érkeztek Magyarországra. Lieb János Ferenc Antal, a magyarországi Lieb-ág alapítója 1708-ban a pfalzi Launingben született. 1731-ben a bécsi kamara a Sáros megyei Sóvárra helyezte sóhivatali írnoknak. 1741-ben nősült, felesége egy sóvári sótisztviselő leánya. CZEGLÉDI, 2007. 9. old.

A kizárólag a II. József-kori német telepesek által lakott településrész a 19. század első évtizedeiben vált ki az anyaközségből és Németsóvár néven – megkülönböztetésül a szlovákok lakta falurésztől – önálló közigazgatási egységgé vált. Az 1828. évi országos összeírás alkalmából Sóvárt három településként írtak össze: a 120 adózó háztartással rendelkező Sóvárt, a 48 adózó családdal bíró Svevica Sóvárt és a legnépesebbet, a 221 adózóval rendelkező Sóvár Sóbányát. A három település még Fényes Elek 1851-ben megjelent művében is elkülönül: „Sóvár, tót–német mezőváros Sáros vármegyében Eperjeshez délnyugatra 1/2 mérföldnyire: 2461 római, 120 görög katolikus., 104 evangélikus. lakos. Eloszlik tulajdonképpen Sóvárra, Sóbányára és Sváb utcára. Van itt 3 katolikus templom, egy plébánia, nagy urasági magtár, sör-, pálinkafőző és kávéház. De legnagyobb nevezetessége sófőző-intézetében áll, 1575 körül legelőször fedeztetett itt fel kősó, s később bányáüreg műveltetett, hanem jelenleg csak a Leopold nevű van folyamatban. A sósvíz ökörbőrből készült tömlőkkel húzatik fel, s csatornák segedelmével az itten lévő 6 medencébe (cisterna), s innen a főzőházakba s kazánokba vezetetik. Az évenkénti sónyereség 101 000 mázsára megyen, s a főzőházaknál 110 ember, a sóshordók készítésével 24 bodnár dolgozik, ezenkívül különböző munkákra 20 rendes cseléd szolgál, ide nem értvén a számos sótisztteket, kikre egy fő-felügyelő vigyáz fel. Sóvárhoz, mint só-kamarai jószághoz 5 falu tartozik, úgy mint Gulviz, Kakasfalva, Ábránfalva, Erdőske, és Sós-Ujfalú. Ezeknek erdősséggel 10 485 holdra terjednek, melyekhez később t. i. 1797-ben még 397 7/12 hold járult. Elosztatnak 100 vágásra, s évenként 3500 öl fát szolgáltatnak. Fő fafajta: vörös bükk, és tölgy, sokkal kevesebb nyír, juhar, kőris, nyár, cser, hárs, cseresznye, alma, körte, továbbá vetett öreg és topolya fenyő, stb. A sóvári hegyláncban találtak vasérc, különféle kövek, u. m. olivin, félopát, opáljasbis, hegykristály, obsidian, gyöngykő, kavacs, kvarc, márga, basalt, homokkő, kovacs, stb.; valamint a sósvízben (Sohle) is találtak mészföldet, sósavanyos mészt, szénsavanyos vasat és meszet, meglehetősen mennyiségű kavicsfölddel...²⁷⁴ Az uradalom jelentőségét a 19. század közepén is a sóbányászat és az erdőszet jelentette. Csak a sóbánya több mint százötven munkáskezet igényelt, nem számítva a munkát irányító sótisztteket és sófelügyelőket.

Németsóvárt tehát 1851-ben egyszerűen csak Sváb utcának nevezték, ami az 1785-ben, a telepesek számára kialakított egyutcás faluszerkezetéből eredeztethető. 1869-ben, az első modernkori népszámláláskor már önálló község, mindössze 59 házzal és 399 szlovák és német nemzetiségű, római katolikus vallású lakossal. A faluban templom sem volt ezért a szomszédos

---

²⁷⁴ FÉNYES, 1851, 41–42. old.

Tótsóvárra jártak misézni, és anyakönyvileg is oda tartoztak. Németsóvár a 19. század folyamán lassan elvesztette német többségét. Az 1900. évi népszámlálás idejére a 392 fős lakosságából már csak 109 volt német (258 szlovák és 25 magyar mellett), a trianoni békeszerződés utáni, 1930. évi csehszlovákiai népszámlálás során Németsóvár (Šváby) 408 lakójából már 401 volt szlovák.²⁷⁵

A kamarai uradalom központja – szintén megkülönböztetésül felvéve a tót előtagot, az 1860-as évek eleje és 1869 között²⁷⁶ – Tótsóvár mezőváros lett, de mindhárom település továbbra is a királyi erdészeti kincstáré volt. Az egykori Sóvár városából nemcsak Tótsóvár és a Sváb utcának titulált Németsóvár vált önállóvá, hanem a 16. században alakult Sóbánya település is.²⁷⁷

1869-ben Tótsóvár 163 házában 1336-an éltek, pontos nemzetiségi adat nincs. Csak annyit lehet tudni, hogy lakói főként szlovákok és néhány német. A századfordulóra (1900) a kisközséggé visszaminősített falu 1472 fős lakosságából 1261 szlovák, 147 magyar és mindössze 57 német volt. Határa a 20. század elején 1466 kh (1900), a kincstári község területe 92 kh szántóból, 7 kh kertből, 1 kh rétből, 72 kh legelőből és 279 kh erdőből állt.²⁷⁸ Az uradalom területén még mindig működött a híres sóbánya, azonban ekkor már a terület értékét az 10,5 ezer kh erdőségre épülő erdőgazdaság jelentette. A kakasfalvi kincstári erdőuradalom faúszató csatornáján tűzifát úsztattak le, amelynek sóvári végállomásán lerakó telepet és árusító helyet alakítottak ki. Sóváron a 19–20. század fordulóján opált is bányásztak, amely 40–150 munkásnak adott megélhetést.²⁷⁹ A só bányászatát a kincstári sókamara felügyelte, területén öt, a kincstárhoz tartozó, erdészeti tevékenységet végző néhány száz, főként szlovák és kisebb számú ruszin lakost számláló falu tartozott: Sósgyülvész, Delnekakasfalva, Ábrány, Erdőske, és Sósújfalú.

A trianoni békeszerződés értelmében Csehszlovákiához csatolt területen, az 1930-ban elvégzett népszámlálás során Tótsóvár 1613 lakójából mindössze 21 magyart és 8 németet számoltak meg.²⁸⁰

A település lakossága még a 20. század ötvenes éveiben is az erdőgazdaságban és a sóbányában dolgozott, amit 1960-ban bezártak. Helyén műszaki múzeumot hoztak létre. A királyi kincstári uradalomból csehszlovák, majd 1993-ban szlovák állami tulajdon lett. Németsóvár

---

²⁷⁵ Németsóvár. RÚL 15. kötet. 2005, 77. old.

²⁷⁶ Potemkin Ödön 1863. évi Sáros vármegyei ismertetőjében még csak Sóvárt említi. POTEMKIN, 1863, 35. old.

²⁷⁷ TÓTH, 1910. II. kötet, 471. old.

²⁷⁸ RUBINEK, 592. old.

²⁷⁹ BERZEVICZY, 1900, 356. old.

²⁸⁰ RÚL 15. kötet. 121. old.

(Švaby) és Sóbánya (Sol'ná Baňa) községeket 1960-ban Tótsóvárhoz csatolták (Solivar), majd az összevont települést 1970-ben Eperjeshez (Prešov). A 18. század végén a kamara mérnökei által tervezett és a telepesek saját keze munkájával felépített német telepházakat 1981–1987 között lebontották, mutatóban sem hagyva meg egyet sem, s helyükön lakótelepet építettek. Az egykori német falu emlékét Eperjesen ma már csak egy utcanév őrzi, a Švábska ulica.

A II. József-kori német betelepülők leszármazottairól nincsenek adataink. A II. világháborút követő Beneš-dekrétumok a német nemzetiségű lakosságot megfosztotta állampolgárságától, rájuk a kitelepítés vagy a teljes beolvadás várt. Németsóvár azonban már ezt megelőzően, a 19. század második felétől kezdve folyamatosan elvesztette német polgárait.

A Németsóvár lakossága az 1828. évi összeírás szerint még teljes mértékben német nemzetiségű, a 19–20. század fordulóján már vegyes, német és szlovák nemzetiségű. Lakóinak száma 1869 és 1890 között kismértékben, de folyamatosan csökkent (1869: 399 fő, 1880: 386 fő, 1890: 371 fő), majd 1900-ban növekedést mutatott, azonban ez a növekedés már a szlovák nemzetiség gyarapodását jelentette (109 német lakos mellett 258 szlovákot számoltak meg a népszámlálás során). A község elszlovákosodásának okát a község szűkös határában, a mindössze 796 kh földterületében kell keresni. Az egykori német telepítés elsősorban a földműves lakosságra épült, a német földművesekre jellemző földtulajdon-gyarapításra itt nem volt lehetőség. Ennek megfelelően a községben a házak száma sem növekedett. Az 1786–1787-ben épült 48 házhoz képest 1900-ban is csak 62 ház állt a faluban. A németek a szűkös megélhetési lehetőségek elől elvándoroltak.

A nemzetiségi összetétel megváltozásának folyamata az egész vidékre, és nemcsak a Sirokai járásra, ahol Németsóvár feküdt, jellemző volt. Az évszázadokon keresztül jelentős németséggel rendelkező szomszédos Eperjes szabad királyi, majd 1877-től rendezett tanácsú város lakóinak nemzetiségi összetétele is gyökeresen átalakult; 13 098 fős polgári népességéből az 5513 magyar és 6804 szlovák, valamint 121 ruszin mellett mindössze 1705 németet számoltak meg az 1900. évi népszámlálás alkalmával.²⁸¹

A trianoni békeszerződés következtében elcsatolt Németsóvár lakosságának 98%-a már szlovák volt 1930-ban. Az 1991. évi, utolsó csehszlovákiai népszámlálás az eperjesi nemzetiségek között meg sem említi a németet. A 2001. évben a Szlovák Köztársaságban megtartott első népszámlálás szerint Eperjes 92 786 lakosából 42 fő volt német nemzetiségű.

---

²⁸¹ NÉPSZÁMLÁLÁS, 1900, 246–247. old

4. 2. II. József sóvári német telepesei

A II. József-kori német telepések Sáros megyei színhelyének, a sóvári kamarai uradalom történetének rövid áttekintése után részletesen bemutatom az 1785–1786. évi telepítés történetét, annak lebonyolításának részleteit, társadalmi és gazdasági vonatkozásaival együtt.

A Magyar Országos Levéltárnak a Magyar Kamara levéltárában őrzött iratai között megtalálhatók a betelepítés történetének legfontosabb dokumentumai, amelyek a telepítés előkészítésére, lebonyolítására, a telepesházak építésére, a telepések ideiglenes elhelyezésére és mindezek költségeire vonatkoznak. Az egyes családok adataira is bőségesebb információk állnak rendelkezésre a kamaránál őrzött iratok alapján, valamint a Magyar Királyi Kancellárián felvett és fennmaradt jegyzékekből. A kancellária volt a felelős az útlevelek kiállításáért, míg a kamara gondoskodott az utazás gazdasági lebonyolításáról.

A Magyar Kamara II. József telepítési pátensével egy időben ismét felmértette a kamarai birtokokon elhelyezhető üres jobbágytelkeket. Az 1783. szeptember 2-án kelt listára Sóvár is felkerült. Az összesítő listán ekkor 76 elhagyott zsellérházat említettek meg (inquilinares, deserta domus) és mindössze 15 lakott házat.²⁸² A telepítési biztosok hozzáfogtak a szervezőmunkához, amelynek eredményeképp 44 féltelkes colonista és 30 zsellér számára jelöltek ki házhelyet, valamint kimérték a féltelknyi szántóföldet²⁸³ a hozzá tartozó legelővel.²⁸⁴ Az összeírás egyúttal tartalmazza a sóvári telepítés pontos költségvetését is. Az 1784. október 15-én, tíz hónappal az első telepes megérkezése előtt kelt dokumentum szerint a telepítés teljes költségére 110 339 forint és 19 krajcárt irányoztak elő.

A költségvetési összesítés szerint a telepések számára építendő ház hálóhelyből (cubile), körbefalazott kemencével (murato camino) ellátott konyhából (culina), kamrából (camera), nyolc szarvasmarha befogadására alkalmas istállóból (stabulo pro 8 pecoribus capaci) áll, házanként minden egyes darabja 1641 forint, 1 és egynegyed krajcárba kerül. Összesen a 44 ház 72 204 forint és 55 krajcárba került. A tételes költségvetési felsorolás szerint a 44 új telepes házat szilárd

²⁸² MOL – E 67 1783 – 1643 – September, 8. f.

²⁸³ A fél telkek pontos méretét nem határozták meg. Ebben az időben Sáros vármegye átlagos teleknagysága 14 hektár volt. WELLMANN, 1989, 960. old

²⁸⁴ MOL – E 67 – 1784/85. Sessio 76. No. 2. Conscriptio Regio Cameralis Dominii Soovár Sessionum Desertarum, nec non Dominalium, Allodialium Terrarum Arabilium et Pratorum quae inter advenientes Neo Colonistas cultivanda et usuanda distribui poterunt, (a továbbiakban: Conscriptio) 291–293 f.

anyagból, kőből (ex solidis materialibus; 25 984 forint 56 krajcár), nyers téglából, zindelyből (ex crudis tegulis; 23 724 forint 15 krajcár) és faanyagból (ex lignis; 22 495 forint 44 krajcár) kell felépíteni.²⁸⁵

A 44 háztartáshoz szükséges állatok (telepesenként két ló és egy tehén) vásárlására összesen 2904 forintot irányoztak elő, családonként 66 forintban határozták meg az összeget, amelyet abban az évben még tudták tartani, 1784 szeptemberében két ökör, illetve két ló ára egyaránt 51–51 forint, egy tehéné pedig 15 forint volt.²⁸⁶ A telepesek választhattak két igás ökör (duo boves jugales) vagy két igás ló (duo equi jugales) között, a 66 forint ezek variációjaként áll össze. A listán még 44 szekér ára is szerepel egyenként 30 forint 54 krajcár, összesen 1359 forint 36 krajcár összegben.

A költségvetés betervezett még 30 zsellér számára is házat, amely annyiban különbözött a telepesek számára tervezett házaktól, hogy az istállót csak három szarvasmarha befogadására méretezték.²⁸⁷

4. 2. 1. A telepesek útlevelei, és forrásértékük

Fennmaradtak a Sóvárra érkezett családfők nevére Bécsben kiállított útlevelek, ezeket útjuk végén a sóvári inspektornak át kellett adni. Az útleveleket a kamara sóvári uradalmában megőrizték, majd bekerültek a kamarai levéltárba. Az útlevelek segítségével a telepesek nevei és adatai összevethetők a Magyar Királyi Kancellária levéltárában őrzött telepeslistákkal, az ott szereplők neveivel és adataival.²⁸⁸

A telepesek útleveleit II. József nevében Pálffy Károly kancellár aláírásával Bécsben, a Magyar Királyi Kancellárián állították ki, ugyanazon a napon, amikor a telepesek jegyzékébe is felvették őket, feltüntetve a családfőnek átadott, személyenkénti 2 forint Reisegeld összegét. Az útlevél első oldala ugyanazokat az adatokat tartalmazta, mint ami a telepeslistán is szerepel: a családfő nevén kívül a származási helye (település és tartomány), kora, családi állapota, vallása, foglalkozása, fiainak és leányainak száma, a magával hozott pénz mennyisége.

²⁸⁵ MOL – E 67 – Conscriptio 291. f.

²⁸⁶ MOL – E 67 – 1784/85. Sessio 76. No. 2. 323. f.

²⁸⁷ MOL – E 67 – Conscriptio 292. f.

²⁸⁸ MOL – E 330 – 1. csomó, 2. tétel – Passuales Svevorum Colonorum Sovariensium Anni 1785–1787

4. 2. 2. Az utazás

Bécsből a Dunán hajóval 10–14 nap alatt tették meg az utat Budáig, majd 1–2 nap pihenő után, kijelölve a végcélt, továbbbindították őket szekereken Sóvár felé. Az útlevelet Budán a Helytartótanács és a Magyar Kamara láttamozta, feljegyezve a budai érkezés dátumát átadták a családfőnek újabb 2 forint útipénzt családtagonként. Sóvárra érkezésük után az uradalomnál leadták az útlevelet, egyúttal felvették az utolsó egy forint útipénzt, szintén személyenként.²⁸⁹ Az útleveleken feltüntették az útirányt is; Budáról Sóvárig a Pest, Gödöllő, Hatvan, Gyöngyös, Miskolc, Szikszó, Forró, Sóvár Marsch Route szerint kellett utazni. Előfordult, hogy Kassán, a kamarai kirendeltségen is láttamozták az útlevelet, egy nappal korábban, mielőtt Sóvárra érkeztek.²⁹⁰ Éjszakai pihenőt a postaállomásokon tartottak. A mintegy 300 kilométeres út a helytartótanácsi szervezetben működő postaszolgálati postaúton²⁹¹, szekerekkel 10–15 napig tartott. A szállást, az étellemezést, a teljes útiköltséget a kamara állta.

A Bécs–Sóvár közötti, mintegy 540 kilométeres utat két hét és egy hónap között tették meg, attól is függően, hogy éppen milyen időjárási és útviszonyok uralkodtak. Előfordult, hogy egyes családok egyedül szekereztek végig a megadott postaútvonalon, azonban inkább a csoportos utazás volt jellemző. Ez a körülmény is közrejátszott a megtett távolság időtartamának hosszára. Minél nagyobb volt a csoport, annál hosszabb ideig tartott az út.

32. táblázat. Egyes családok utazásának időtartama a Bécs–Sóvár útvonalon 1785-ben:

<i>család</i>	<i>Bécs</i>	<i>Buda</i>	<i>Sóvár</i>	<i>időtartam</i>
Carpentier	szeptember 2.	szeptember 16.	október 3.	31 nap
Kepeller	szeptember 5.	szeptember 10.	szeptember 17.	12 nap
Bayer	szeptember 13.	szeptember 17.	szeptember 30.	17 nap
Trexler	szeptember 14.	szeptember 23.	október 6.	22 nap
Huet	szeptember 15.	szeptember 24.	október 1.	16 nap
Ley	szeptember 26.	október 4.	október 14.	18 nap
Freth	október 17.	október 26.	november 5.	19 nap
Hack	október 27.	november 3.	november 12.	16 nap

²⁸⁹ MOL – E 330 – 1. csomó

²⁹⁰ Carpenter Peter útlevelét 1785. október 2-án ellenjegyezték Kassán. MOL – E 330 – Passuales – Carpenter Péter útlevele

²⁹¹ EMBER, 1989, 672. old.

1785. szeptember 2-án a Carpentier család tizenhat másik családdal együtt indult el Bécsből és négy családdal együtt folytatta útját Budáról Sóvárra. A 86 fős csoport Budán 20 főssé zsugorodva indult tovább Sóvárra. A Bécs–Sóvár távolság ennek a csoportnak több mint két és félszer hosszabb ideig, 31 napig tartott, míg a három nappal későbbi kéttagú csoport útja csak 12 napig. 1785. szeptember 5-én egy 30 családos csapat indult útnak Bécsből, összesen 126 taggal. Közülük két nő és családos, de egyedül érkező férfi kivált a csoportból és öt nap alatt lehajózott Budára, megelőzve több korábban elindult csoportot, majd újabb rekordot beállítva egy hét alatt eljutott Sóvárra. A 36 éves Kepeller Christian és a 26 éves Rudolph Adam ugyanabból a faluból, a Mainz melletti Bittesheimből indultak útnak, de otthon hagyták a feleségeiket és gyermekeiket. Az útlevélen szerepeltették a család tagjait, de a Reisegeldet csak egy személyre kaptak. Ők – talán óvatosságból – csak felderíteni akarták a beígért nagy lehetőséget, majd amikor megtapasztalták a valóságot, visszamentek családjukért. A Kepeller és a Rudolph család 9, illetve 8 hónap múlva ismét megjelent Bécsben, de most már hozták magukkal feleségüket és gyermekeiket is. Az útiköltséget azonban már csak a családtagokra kapták meg, a családfő már nem, ugyanis a kincstár nem finanszírozta kétszer a családfők útiköltségét, ezért gyakran az elszámolások alapját képező listákon sem szerepelnek, csak a Sóváron leadott útlevelekből tudunk egykori létezésükről, illetve vándorlásukról.

Az utazás időtartamában jelentkező különbséget az időjárási és az útviszonyokon kívül valószínűleg az együtt utazók száma, a gyerekekről való gondoskodás időigényes volta stb. magyarázza.

Az első sóvári telepes, aki Bécsből Sóvárra indult, a földműves, 35 éves, a Frankfurt melletti Münsterből származó Leonhard Bonny volt. Bécsben 1785. augusztus 11-én jegyezték fel a nevét, miközben megkapta a 10 forint útipénzt maga, felesége, valamint három lánya után, és indult el Budán (augusztus 11.) keresztül Sóvárra, ahová 1785. szeptember 13-án érkezett. Őket, bécsi indulással augusztus 22-én nyolc, 24-én öt és 25-én három család követte, szeptemberben pedig még további 23 család. Az első, szeptember 8-án Sóvárra érkezett telepesek neve között azonban nem található az egyedül utazó Bonny család, pedig 10 nappal korábban, augusztus 20-án megérkeztek Budára, mégis 5 nappal később érkeztek a célállomásra. Az első, 1785. szeptember 8-án Sóvárra érkezett hét német telepescsalád családfőinek névsora: Friederich Philip, Fritz Johann Adam, Fuchs Jakob, Kneipp Nikolaus, Kron Hubertus, Kronin Margaretha,

Schieffer Johann Heinrich. A Bécsből két nappal később induló öt család két nappal később, a három nappal később induló újabb három család szeptember hónap folyamán érkeztek meg.

A szeptemberi első öt sóvári telepescsalád a Bécsben, 1785. szeptember 2-án összeírt 17-ből került ki, ezen a napon összesen 86 fő indult útnak a császárvárosból, de előtte még a Kancelláriánál átvették a családfők nevére kiállított útlevelet, jegyzékbe foglalták adataikat, felvették a fejenként 2 forintot érő Reisegeldet és hajóra szálltak. A hajóút két hétig tartott. A kikötővárosokban éjszakai szállást kaptak, végül 1785. szeptember 16-án érkeztek Budára, ahol a Helytartótanács ellenőrizte az útleveleket és feljegyezték rájuk a budai érkezés tényét. A 17 családból 5 volt luxemburgi; az összesen 20 főből álló luxemburgi csapatot nem választották el egymástól. Mindannyiuk számára Sóvárt jelölték végcélul. Budáról vagy Pestről szekereken indultak tovább és az említett útvonalon haladva október 3-án érkeztek Sóvárra. Az öt luxemburgi család közül négy ugyanabból a faluból, Juckenből, míg ötödik társuk a Juckentől néhány kilométerre lévő Arzfeld városkából érkezett.²⁹² Feltehetően ismerték egymást, kettőjük valószínűleg, a családnév hasonlóságából, illetve (elírás miatt) azonosságából ítélve rokon is lehetett, a négy év korkülönbség testvérpárt jelenthet. Az 1785. szeptemberi, Luxemburgból érkezett telepések között francia hangzású neveket is találunk.

Az 1785-ös évet októberben további 3 család zárta. Így az első évben gyakorlatilag a telepítés nagy része megtörtént, összesen 44 család telepedett le Sóvárra. Egyelőre még szűkös körülmények között éltek, idegen családokhoz beköltöztetve. A következő év májusában még két családot, majd júliusban hármat, végül az utolsót 1787 júniusában indítottak útnak Bécsből Sóvárra.

A családok legrészletesebb összeírása 1785. szeptember 8-án kelt, majd a két nappal később ugyanezt a névsor kiegészítették a szeptember 10-ei érkezettekkel. Név szerint feltüntették az összes családtagot, korukkal és rokonsági fokkal együtt, ezért ez a 13 család alkalmas arra, hogy a 18. század végi német telepések családszerkezetét alaposabb vizsgálat alá vegyük, amelyet a telepes családok vizsgálatánál részletesen kifejtek.

A telepések az utolsó, fejenkénti egy forint útipénzt a célállomáson vették fel. 1785. szeptember 30-án a már Sóváron tartózkodó 23 család 105 tagja felvette a kamarától az „itinerális

---

²⁹² Ma mindkét település Németországban, Rajna-vidék-Pfalz Tartományban van, néhány kilométerre a luxemburgi határtól.

pecuniae”-t.²⁹³ Ettől kezdve a telepések fejkvóta szerinti élelmiszersegélyben részesültek. Először azonban még az ideiglenes elhelyezésükről kellett gondoskodni, ugyanis az ígért házak nem készültek el, azokat csak a következő év tavaszán, a telepések közreműködésével kezdték építeni. Az építkezés előkészületeire a Kassai Kamarai Hivatal már az év elején, 1785. január 7-ei utasításában felhívta a sóvári uradalom provizorának, Erdélyi Györgynek a figyelmét, gondoskodjék a hat hónap múlva érkező telepesekről.²⁹⁴

Az 1786 áprilisában megkezdett építkezés folyamatáról, nagyságrendjéről a hónap közepén és a hónap utolsó napján összeállított elszámolásból lehet képet alkotni. 1786 tavaszán nagy erővel folytak a munkálatok. Az április 15-ei fizetési kimutatás szerint ács munkálatokra 17,21 forintot, kőműves munkákra 72 forintot, napszámosoknak 22,18 forintot, kőfejtő és kővágó munkálatokra 35,33 forintot, elszállásolásra 23,53 forintot, összesen 171 forintot és 60 krajcárt költöttek. Az április 30-ai elszámolás szerint 1 ácsmester és 7 ácssegéd, valamint 1 kőműves és 26 kőműves segéd, továbbá 69 napszámosnak összesen 206 forint 48 krajcárt fizettek ki.²⁹⁵ Az utolsó kifizetésre 1787. október 27-én került sor, ekkor kőművesnek és ácsmesternek fizettek ki 24,33 forintot, azaz ekkor fejeződött be az építkezés. A telepések számára az egyutcás településen összesen 48 telepesház épült fel.

A telepések ugyanazt a kedvezményt kapták, mint a korabeli társaik a Bácskában, vagy a Bánságban, azaz házat, telket, különböző gazdasági felszerelést, valamint két lovat és egy tehenet. Ennek ellenére az istállót a féltelmes telepések esetében nyolc állat tartására építették meg, a háromállásos istállót a zsellérházak mellé építettek.²⁹⁶ A házak felépítéséig a jövevényeket az uradalom épületeiben és helybeli jobbágyok házaiban szállásolták el.

A gazdasági tevékenységük beindulásáig fizetett gabonasegélyről, az elszállásolás teljes költségéről Erdélyi György sóvári provizor 1785 szeptemberétől kezdve minden hónap végén kimutatást készített. A kimutatásban szerepel, hogy az egyes jövevény német családot melyik magyar családhoz osztották be. A tehetősebb, nagyobb gazdasággal rendelkező családok két telepescsaládot is befogadtak. A kényelmetlen együttlakás azonban feltehetően ingyen munkáskezet is jelentett a befogadóknak. A kamara a telepések 16 éves korától fizetett, fejenként

---

²⁹³ MOL – E 330 – 1. csomó – 122 f. Másolatát lásd a Mellékletben!

²⁹⁴ MOL – E 330 – 1. tétel, levelezés, Nro. 13. 3. f.

²⁹⁵ MOL – E 330 – 4. tétel, Lohnungs Zettl

²⁹⁶ MOL – E 67 – Conscriptio 291–292. f.

és havonta fél forintot a befogadó családoknak. 1785. szeptember 30-án készült el az első elszámolás, a tört hónapokra fejenként és naponta egy krajcárt fizettek koszt és kvártély címen. Az 1785. szeptember 30-ai elszámolás szerint a Sóvárra érkezett 23 család 58 tizenhat évesnél idősebb tagjának összesen 15 forint 21 krajcárt utalt ki a sóvári kamarai provizorátus.²⁹⁷ 1785. november végéig folyamatosan érkező 44 családdal befejezettnek tekintették a sóvári uradalom kolonizációját.

A kamarai részletes utasítás alapján Erdélyi György provizor a telepesek minden költségét fizette, amelyről rendszeresen tételes kimutatást készített. Ez kiterjedt az építkezés, az ellátás, a juttatott eszközök, szerszámok és az állatok beszerzésének, sőt betegség esetén a gyógyszerek költségeire is.

4. 2. 3. Demográfia, lélekszám

Mint már láttuk, a telepesek zöme, 44 család 1785 őszén érkezett Sóvárra, közülük hárman csak körülnézni jöttek, hogy érdemes-e a családjukkal együtt visszatérni. Két családfő be sem várta a tél végét, visszatért Németországba. Ezt bizonyítja az a 1786. februári kimutatás, amely a családok ellátására 135 forint 46 krajcárt számol el, s amely szerint 42 családról, azaz 104 felnőttől és 83 gyermektől kell gondoskodni.²⁹⁸ Majd hazatért Németországba a harmadik telepes is. Nemsokára mind a hárman visszatértek családjukkal együtt, 1786. március 20-án, május 16-án és június 6-án.²⁹⁹ Őket további öt család követte; négy 1786-ban, egy pedig 1787-ben. Akik egyedül jöttek, majd visszamentek Németországba a család többi tagjáért, közben feltehetően elmesélték az otthoniaknak, hogy a magyar befogadók teljesítik az ígéreteket. A későbbi öt új család ugyanazokból a tartományokból érkeztek (az 1786. évi négy új családnál nem tüntették fel a település nevét, hanem csak a tartományét), mint az 1785. évié. Az 1787-ben, utolsóként letelepedett 23 éves, nőtlen Esslinger Sebastian a zweibrückeni Breitenbachból származott, ugyanonnan, ahonnan két évvel korábban már két család is Sóvárra költözött; ő annak az 50 éves Esslinger Petrusnak volt a fia, aki 1785 szeptemberében az egyik első telepesként érkezett 50 éves feleségével, 18, 10 és 5 éves lányával, valamint 8 éves fiával. Ebben

---

²⁹⁷ MOL – E 330 – 127. f.

²⁹⁸ MOL – E 330 – Impopulations Journal – 5. tétel

²⁹⁹ MOL – E 330 – Passuales – Kepeller Christian, Rudolph Adam, Kraus Valentin útlevele

az esetben feltehetően családegyesítésről lehetett szó, függetlenül attól, hogy a 23 éves fiatal-ember önálló gazdaként jelentkezett be.

A telepeslista rovatait vizsgálva gyakran feltűnik, hogy ha a szűken vett család számadatait (családfő, feleség, fiúk, lányok) összeadjuk, nem ugyanazt a számot kapjuk, mint ami az adatsor utolsó, a család összlétszámára vonatkozó rovatában szerepel. A különbséget néha megmagyarázzák a megjegyzés rovatban, ha egyáltalán az írnok hagyott erre helyet a listán. A szűk család kiegészül rokonokkal (após, anyós, testvér) vagy szolgálóval, cseléddel, többnyire önálló életpálya elindításának lehetőségét magában hordozó fiatal férfival.

A német családokra a 18 század második felében a nukleáris családtípus volt a jellemző, ettől a megállapítástól nem térítenek el az adatok, azonban árnyalják a kérdést. Míg a 18. században a magyar, a szerb és a horvát falvakban a többcsaládos háztartások aránya 50%-os, addig a német nemzetiségű településeken a nukleáris háztartásszerkezetű családok aránya 70–80% körüli.³⁰⁰

A Sóvárra költözött 49 családból 9 családnál egészült ki a létszám nagyszülőkkel, testvérekkel, de gyakori a családhoz csatlakozott kézműves mesterlegény is (itt takács és ács), akik később önállósították magukat. Negyven család tartozott a nukleáris családtípushoz, a szülőkön és gyermekeken kívül nem tartozott senki sem a családi kötelékhez. Kilenc család a nagycsalád, azaz több generációs családtípust képviselték, a szülőkön és a gyerekeken kívül valamelyik nagyszülőt, egy esetben a nagyszülő párt is hozták. Előfordult, hogy a családfő vagy annak felesége fiútestvére is csatlakozott a költöző családhoz. A nagyszülővel érkezett családok esetében megfigyelhető az a német családokra jellemző „visszavonulás” szokása, amely szerint a családfői, illetve a háztartásfői pozíciót, azaz a gazdaság vezetését az idősödő gazda még életében átadta örökösének. Az érkező családoknál megfigyelhető ez a jelenség. A családfői szerepet a negyvenes éveiben járó fiú vállalja, miközben a családfő apja már nagyapai minőségben még aktív, tapasztalatánál fogva vezető szerepet tölthetett volna be a nagycsaládban. Ez a szokás más nemzetiségű családoknál sehol sem figyelhető meg.

A kilenc nagycsaládban 13-an voltak hozzátartozók. A legkülönösebb családja a 29 éves, mainzi Zahn Péternek volt, aki a feleségén és a lányán kívül egy rokonsági fokot nem említő takácslegényt és egy porosz katonaszökevényt is hozott magával. Hárman nagyszülővel együtt,

---

³⁰⁰ FARAGÓ, 1996. 246. old.

hárman oldalági rokonnal (fiútestvérrel, illetve sógorral), négyen ismeretlen családi kötelékű szolgálóval (cseléd, iparossegéd) érkeztek.

A családfők kormegoszlásából kiderül, hogy a legnagyobb költözőkódó populáció a 35–49 éves korosztályból került ki, a telepesek 53%-a ebből a korosztályból került ki, a 20–29 éves korosztály a teljes populáció egyötödét tette ki. A legidősebb telepes családfők 61 évesek, a legfiatalabbak 23 évesek voltak.

33. táblázat. A családfők kormegoszlása Sóváron

kor	összesen	%
15-19	0	0
20-24	5	10,2
25-29	5	10,2
30-34	3	6,1
35-39	10	20,4
40-44	7	14,3
45-49	9	18,4
50-54	5	10,2
55-59	1	2
60-64	4	8,2
65-69	0	0
70-74	0	0
75-79	0	0
>80	0	0
nem ismert	0	
összesen	49	100

Sóvár község a német telepesek érkezésekor 228 fővel gyarapodott, amelyből 93 volt a családfő, illetve annak felesége, akik 53 fiúgyermeket és 69 leányt hoztak. A 42 gyermekes családból 122 gyermek származott, ami 2,5 gyermekes átlagot jelent. Az egyedül érkezett 23 éves férfi családfőn és a feleséggel érkezett 46 éves takácsmesteren kívül még öt 24 és 27 év közötti házas családfőnek nem volt gyermeke. Ők még új lakhelyükön gyarapodhattak, a takácsmester házaspár fertilitási mutatójához azonban a feleség életkorát kellene ismerni.

Az első nyolc sóvári telepescsalád 1785. szeptember 8-ai, majd két nap múlva kiegészített hat további összeírása részletesen, név szerint felsorolja az összes családtagot, a rokonsági fokkal

és korokkal együtt. Ez a két lapból álló összeírás lehetőséget nyújt a 14 család szerkezetének tanulmányozására.³⁰¹

A II. József-kori népszámlálás adataival³⁰² egybevetve, amely a kor elemzőit is meglepte, megállapítható, hogy az akkori magyarországi 39,5%-os nem házas (özvegy, nőtlen) férfiak aránya az összehasonlításban szereplő adatoktól jelentősen eltér. A 13 férfi családfőből 5 volt a nem házas, ami 31%-os arányt mutat. 2–2 férfi özvegy, illetve egyedülálló volt. Egy özvegy nő is szerepelt családfőként. A 9 házaspárban 7 esetben 5–12 évvel a férfi volt idősebb a feleségénél, egy esetben egyidősek voltak és egy esetben a feleség volt 5 évvel idősebb a férjénél. A 14 családból 11 esetben nukleáris típusú család és 3 nagycsalád (egy-egy fiútestvér, illetve lánytestvér és egy anya, valamint két rokonsági fokot fel nem tüntető „famulus”) szerepel.

A 14 család 34 gyermeket, 16 fiút és 18 lányt hozott, ami 2,4 fős átlagot jelentett. A 9 házas család 24 gyermeket (14 fiút és 10 lányt) hozott, ez a gyermekek családonkénti 2,7 fős átlagát mutatja. A legidősebb gyermek 18 éves, a legfiatalabb 1 éves volt. A népszámlálás két gyermekkategóriát különböztet meg, az 1–12 és a 13–17 éveseket, ezért a 18 éves gyermekek felnőttnek számítanak a statisztikai számításban. Az összeírás 61 személynek közli a korát (egy férfi családfőét nem közli a táblázat), ebből 31 fő 18 éves és annál idősebb, a 30 gyermek közül 22 fő 1–12 éves és 8 gyermek 13–17 éves.

A népszámlálás katonai szempontok miatt kiemelten vizsgálta a fiúgyermek arányát a felnőtt férfilakosság arányával, ezért az erre vonatkozó adatok összehasonlíthatók a betelepülők adataival. A népszámlálás adatai szerint Magyarországon 100 férfira 27,7 1–12 éves és 7,7 13–17 éves fiú jut, összesen 35,4.³⁰³ A vizsgált összeírásunkban ez a számarány lényegesen magasabb; a 100 férfira jutó 1–12 éves fiúgyermek arányszáma 71, a 13–17 éveseké pedig 36, összesen 100 18 éves és annál idősebb férfira 107 1–17 éves korú gyermek jut, ami szinte pontosan háromszor magasabb, mint a népszámlálás során számolt magyarországi adatok. Természetesen a számok 100 férfira felkerekített arányszámok, hiszen Sóvárra nem érkezett száz 18 éven felüli férfi.

Az összeírásban szereplő gyermekek korát vizsgálva az egyes családokban, feltűnő, hogy számos helyen nagy korkülönbséggel következnek egymás után a gyermekek. A 8–9 évnyi korkülönbség egyértelműen utal a magas gyermekhalandóságra, bár erre vonatkozó adatok nem

---

³⁰¹ MOL – E 330, Conscriptio Neo-Colonistarum ad Reg. Camerale Dnum Soovár die 8^a 7^{bris} 785

³⁰² THIRRING, 1938, 39. old.

³⁰³ THIRRING, 1938, 41. old.

állnak rendelkezésre. A fertilitást is csak ezen adatok ismeretében lehetne kiszámolni. Azonban található néhány feltűnő adat a női fertilitásra. A legfiatalabb anya 18 éves korában szült, azaz a betelepülés idején 30 éves és a gyermeke 12. Az összeírás természetesen nem mutatja az esetleg korábban szült, de meghalt gyermekeket, így ez az adat csak az életben maradt gyermekek esetében számolható fertilitást mutatja. A legidősebb anya 45 éves korában szült, 50 éves koráig négy gyermeke maradt életben, akik közül 5 éves volt a legfiatalabb.

A 14 német telepescsalád adatait tartalmazó összeírás rámutat arra, hogy a demográfiai adatokat csak rendkívül körültekintéssel lehet összevetni a II. József-kori népszámlálási adatokkal. A telepescsaládok adatainál gyermeknek tekintették a családfővel együtt utazó 17 évesnél idősebb nőtlen és hajadon gyermekeket is, míg a népszámlálás során a 17 évesnél idősebbek már a felnőtt lakosság soraiba tartoztak.

34. táblázat. A családok átlagos gyermekszáma a családfő kora szerint Sóváron

Családfő Kora	családok száma	gyermekek száma	átlagos gyermekszám
15-19	0	0	0
20-24	5	4	0,80
25-29	5	1	0,20
30-34	3	7	2,33
35-39	10	19	1,90
40-44	7	30	4,28
45-49	9	34	3,77
50-54	5	16	3,20
55-59	1	1	1,00
60-64	4	10	2,50
65-69	0	0	0
70-74	0	0	0
75-79	0	0	0
Összesen	49	122	2,49

A továbbiakban – ismét a teljes sóvári telepés populációt vizsgálva – megállapítható, hogy a legtöbb gyermeke a 40–44 év közötti családfők családjából származott, hét család harminc gyermeke 4,28-as átlagos gyermekszámot mutatott, ami magas fertilitási arányszámot jelent. A legnépesebb családja a frankfurti származású, 48 éves ácsmesternek, Renger Michaelnek volt, hat fia és három lánya.

A családfők átlagéletkora 40 év volt, közülük mindössze egy nő volt, aki 48 éves korában, özvegyen egy fiával és négy lányával választott új hazát. Rajta kívül még 4 özvegy férfi családfő (átlagéletkoruk 46,6 év) és egy 23 éves nőtlen fiatalember érkezett, mint egyedülálló családfő.

Az összes gyermekes család közül a 35–49 év közötti családfők hozták a gyermekek 60%-át. A legtöbb család kétgyermekes volt (12 család). A családok egynegyede tartozott ehhez a csoporthoz, ugyanannyian voltak az egy és a három gyermekesek (9–9 család).

35. táblázat. A családok megoszlása a családfő kora és a gyermekek száma szerint

Családfő kora	Gyermekek száma							Összes gyermekes család	Összes család
	0	1	2	3	4	5	>5		
15-19	0	0	0	0	0	0	0	0	0
20-24	2	2	1	0	0	0	0	3	5
25-29	4	1	0	0	0	0	0	1	5
30-34	0	0	2	1	0	0	0	3	3
35-39	0	3	5	2	0	0	0	10	10
40-44	0	0	1	1	2	2	1	7	7
45-49	1	1	1	1	2	1	2	8	9
50-54	0	1	0	2	1	1	0	5	5
55-59	0	1	0	0	0	0	0	1	1
60-64	0	0	2	2	0	0	0	4	4
65-69	0	0	0	0	0	0	0	0	0
70-74	0	0	0	0	0	0	0	0	0
75-79	0	0	0	0	0	0	0	0	0
80-	0	0	0	0	0	0	0	0	0
összesen	7	9	12	9	5	4	3	42	49
%	14,3	18,4	24,5	18,4	10,2	8,1	6,1	85,7	100

A népmozgalmi adatok a telepeslistára Bécsben feljegyzett adatokhoz képest a végleges megtelepedésig is változtak. Az egyik férfi családfő, Kraus Valentin 1785. augusztus 25-én Bécsben jelent meg egyedül, de feljegyezték róla, hogy házas és egy fia és egy lánya maradt Speyerben. A sóvári látogatás után hazament, hogy a családjával visszatérjen, de már csak a gyermekeivel jöhetett, mivel a feleség időközben meghalt.

1786. februári kimutatás szerint, amelyben a beszállásolás költségeit számolták el, jelentették, hogy Buschhauer Johann egyik gyermeke meghalt (három fia és négy lánya volt), ezért 1786. március 1-jétől a fejpénz már nem jár utána.

A sóvári kamarai uradalom fennmaradt iratai teljes mértékben a II. József-kori telepítésre vonatkoznak. A mindössze 1787 év végéig tartó iratok, elsősorban a házépítés és az ideiglenes beszállásolás költségeinek elszámolására vonatkoznak. Az elhelyezett családokért járó pénz, fejenként napi 1 krajcár, egész addig járt, amíg a családok be nem tudtak költözni új helyükre. Ezek között az iratok között nem találni – Buschhauer Johann elhunyt gyermekén kívül – más halálozásra utaló adatot, amely összehasonlítva a más, főként az alföldi, vízparti területre költöző telepesek adataival, ahol 10%-ot is elért az egy éven belül elhunytak száma, rendkívül kedvezőnek mutatkozik.

A telepesek sorsának további alakulására, a családok népmozgalmi adataira az Eperjesi Állami Levéltárban (Státny archív v Prešove) őrzött egyházi anyakönyvekben végezhető kutatások alapján derülne fény.

Az 1828. évi regnicolaris országos összeírás adatai alapján – mint már korábban szó volt róla – megállapítható a családok, családnevek eltűnése. A betelepítési listák elemzése alapján kiderül, hogy csak 20 családnév maradt fenn az eredetileg betelepített 49 családból. Ennek magyarázatául több tényező is szolgál. Egyrészt több lánygyermek volt a betelepülő családokban, mint a családnevet továbbörökítő fiú. Csak azokat a családokat vizsgálva 1785-ben, akik 1828-ban is léteztek, a fiúgyermek aránya megfordul (30:26), míg az eltűnt családnevű családokban 23:43 volt a fiúk és a lányok aránya.

Másik számottevő különbség a telepesek anyagi helyzetében fedezhető fel. A húsz 1828-ban is fennmaradt telepescsaládból kilencnek volt pénze a beköltözés idején, összesen 1704 forint, míg a 29 eltűnt családnév gazdái közül csak hatan hoztak, mindössze 450 forintot, ami csak 26%-a a másik csoportnak. E számok mögött feltehetően egyszerű társadalmi rétegződésbeli különbség mutatkozik. Több pénzzel könnyebben át lehetett vészelné a költözködés utáni nehézségeket, valamint a jobban táplálkozó családok gyermekei túlélési esélyei nagyobbak voltak.

A családnevek eltűnésének harmadik lehetősége a családok továbkköltözése lehet, azonban ehhez széles körű anyakönyvi kutatást kellene végezni mind a környékbeli települések anyakönyveiben (mint láttuk, a szomszédos két, ugyanazon uradalomhoz tartozó településen nem bukkantak fel ezek a nevek), mind pedig más, a kamarai uradalomhoz tartozó falvak között. A

telepesek feltehetően nem hagyták kihasználatlanul a betelepüléstől számított tízévnyi, 1796-ban lejáró adómentességet.

Mint már a családfők korának elemzésekor említettem, a német családoknál ebben az időben Magyarországon és a német tartományokban egyaránt élt az úgynevezett „visszavonulás” szokása. Ezzel gyakran együtt járt a törzsöröklési rendszer, azaz az ingatlanok, a jobbágytelek átörökítése egyetlen utód javára.³⁰⁴ A család többi fiúgyermekét pénzben elégtették ki, és ők ezzel tudtak új gazdaságot alapítani, vagy esetleg jó házasság révén jutottak földhöz. Mind ezekből következik, hogy a sóvári kamarai uradalom szűkös telki földterülete az eltűnt földműves családok esetében a településről való elköltözést valószínűsíti.

4. 2. 4. Foglalkozás

A sóvári telepesek valamennyien mezőgazdasági tevékenységet jelöltettek meg a foglalkozás rovatba, földművesnek (Ackersmann, Bauer), illetve egy fő önálló foglalkozásként a borász és méhész szakmát (Weinbauverständiger und Bienenzuchtkünd) jelöltette be. A telepesek 74%-a kizárólag a földművességet jelölte meg, ami 8%-kal magasabb arány, mint a teljes bevándorló állománynál. A telepítési pátensben lefektetett, a mezőgazdasági szakemberek számára biztosított előnyök megszerzése érdekében a kézművesek is földművesnek vallották magukat, amely aztán a letelepedést követő első időszakban, a hozzá nem értés miatt, sok kár okozója volt. Ezért nem meglepő, hogy egyedül a borász és méhész jelentette magát valamely más szakmához tartozó mesternek. Sáros vármegye éghajlata és fekvése egyébként szőlőtermelésre nem volt alkalmas, de a méhészet meghonosítására annál inkább, talán azért is küldték ide a méhész betelepülőt, tény, hogy még nyolcvan év múlva is, a vármegye mezőgazdaságát bemutató leírás szerint „a méhészet igen rossz lábon áll, ámbár kedvező helyeiben nem szűkölködik e megye”.³⁰⁵

A többieknek, a földművességen túl egy-egy szakmájuk volt, 13-an jelezték, hogy értenek valamilyen szakmához. Legtöbben az erdészethez és a faiparhoz tartozó szakmával rendelkeztek;

---

³⁰⁴ Faragó Tamás idézi David Gaunt elméletét *The property and kin relationship of retired farmer in northern and central Europe* címmel. (In: Wall Richard–Jean Robin–Peter Leslett: *Family forms in historic Europe*. Cambridge – New York – London, 1983) Közli FARAGÓ, 1996, 246. old.

³⁰⁵ POTEKIN, 1863. 15. old.

három ácsmester, egy-egy bogvár, szelencekészítő, de a faiparhoz szorosan kapcsolódó molnár szakmából hárman érkeztek Sóvárra, de ide sorolható a szögkovács is.

Sáros vármegye nagy része hegyvidéken terül el, közöttük bővizű folyók (Sóvár közelében a Tarca) és malom építésére alkalmas hegyi patakok folynak. A Tarca és a Tapoly vizén a 19. század közepén ötszáz fűrészmalom működött, de nevezetes volt a sóvári gabonamalom is.³⁰⁶

Ezek az adatok és tények – összehasonlítva a teljes bevándorló állomány foglalkozási adataival – arra utalnak, hogy a bevándorlók letelepedési helyét kijelölő kamarai ügyintéző tisztában volt a benépesítésre váró kamarai birtokok munkaerő-szükségletével.

A sóvári telepesek közül a három leggazdagabb család is iparos volt: a szelencekészítő mester volt a leggazdagabb, utána következett a tégláégető, majd az egyik ácsmester.

A helyi szükségletek kielégítésére tehát egy tégláégető mestert is Sóvárra küldtek, aki aztán évtizedek múltán is a községben üzte az iparát, neve az 1828. évi adózó népség országos összeírásában is szerepel.

A helyi igények kielégítésén túlmutat a három textilipari szakember (két szabó és egy takács) érkezése, és feltehetően erre utal az a tény, hogy az 1828-as összeírás alkalmából már csak az egyik szabómester családjának neve olvasható. Valószínű, hogy többiek a közeli Eperjes nagyobb munkalehetősége miatt elköltöztek.

Összehasonlítva az 1785–86. évi telepesnévsort az 1828. évi összeírásban szereplő nevekkkel, feltűnik, hogy az 1828-as névsorból hiányzók között főként földművesek vannak. A mesterséget űzők közül pedig csak annak a két iparoscsaládnak a neve hiányzik, akiknek az életkorán, illetve a család helyzetén már a betelepüléskor látszott, hogy valószínűleg a család férfiágon el fog tűnni (csak lánygyerekekkel rendelkező családok, illetve 45 év feletti gyermektelen házaspár). A földművesek számára a gyenge minőségű szűkös határ nem biztosíthatott magas szintű megélhetést, így aki tehette elköltözött földműves gazdálkodásnak jobban megfelelő más kamarai földbirtokra.

A fentiekből adódóan valószínűnek látszik, hogy a bécsi, illetve budai munkaerő elosztó központokban figyelembe vették a szakmai igényeket. Ennek megfelelően elsősorban az erdészettel, fával kapcsolatos szakmai tudást preferálták, továbbá a helyi szükségletek kielégítőit (tégláégető, takács- és szabómester). Az erdészethez és a faiparhoz köthető szakmákból háromszor annyian érkeztek a sóvári uradalomba, mint a teljes telepes állomány átlaga.

---

³⁰⁶ POTEKIN, 1863, 16. old.

A sóbányászat a sóvári kamarai uradalomban nem a hagyományos módon történt. 1752-ben a sóaknákat elárasztotta víz, ettől kezdve a vizet kiszivattyúzták az üregből és a vizet elfőzve nyerték ki a kősót.³⁰⁷ Ez a technológia nem a bányászat hagyományos munkaerőelemeit igényelte, hanem a sófőzőház működtetéséhez szükséges fa- és gépipari technológiát. A bányászathoz kapcsolódó a sószállításához és a sókereskedelemhez kötődő szakmák nem tűntek fel az érkező munkaerő-állomány adatai között.

4. 2. 5. Vallás

II. József 1781. október 25-én kiadta a türelmi rendeletét, amelynek értelmében a protestánsok és görögkeletiek szabadon gyakorolhatták vallásukat. Mint láttuk, a rendelet eredményeképp a német bevándorlók – a teljes populációt tekintve – 24,4%-a evangélikus és 6,31%-a református vallású volt. A protestánsokat főként a déli országrészre telepítették, többnyire önálló községeket alapítva. A sóvári telepescsaládok egy kivételtől eltekintve valamennyien római katolikusok voltak, tekintettel arra, hogy Sóvár mezővárosában erős volt a római katolikus közösség. A 19. század közepén három római katolikus templom is volt.³⁰⁸ Az egyetlen evangélikus vallású telepés az 1828. évi országos összeírás alkalmával már nem található Németsóvár lakói között.

A telepések körében római katolikus vallás kijelölésekor figyelembe vették, hogy Sáros vármegye 131 ezer fős lakosságának 88%-a római katolikus volt, valamint, hogy a falusi lakosság evangélikusai a szlovák nemzetiségűek közül kerültek ki. Az evangélikus németek a szabad királyi városokban, Eperjesen, Bártfán és Kisszebenben éltek nagyobb közösségekben.³⁰⁹

A kiválasztás tudatos volt, tekintettel arra, hogy az újonnan létesített község részben kizárólag telepés németek éltek, a többféle vallás gyakorlása megnehezítette volna a telepések mindennapi vallásgyakorlását. Ugyan a közeli Tótsóváron élt néhány evangélikus vallású, azonban a legközelebbi evangélikus közösség a félmérföldnyire fekvő Eperjesen volt csak, ahová rendszeresen kellett volna istentiszteletre járniuk. A 19–20. század fordulóján, amikor a nemzetiségi összetétel erősen megváltozott, Németsóvár lakói között 11 evangélikus élt, továbbá

---

³⁰⁷ SOÓS E., 1926, 19. old.

³⁰⁸ FÉNYES, 1851, 41. old.

³⁰⁹ THIRRING, 1938, 47. old.

Tótsóvár lakossága között is már 110 evangélikust találunk, még sem volt önálló evangélikus egyházközség egyik községben sem, csak Eperjesen.³¹⁰

Németsóvár község önállóságának mintegy százéves történetében nem építettek semmilyen templomot sem, római katolikus lakói mindig a szomszédos Tótsóvárra jártak imádkozni, illetve anyakönyvi szempontból is Tótsóvárhoz tartoztak. Az evangélikus lakosság pedig a település önállósága idején Eperjeshez tartozott.

4. 2. 6. Származási hely

A sóvári telepések származási helye meglehetősen vegyesnek mondható. A 49 család³¹¹ 14 tartományból érkezett. Legtöbben Luxemburgból (46 fő, 10 család), Leyenből (29 fő, 6 család) és Trierből (28 fő, 7 család) érkeztek. Négy helyről (Elsaß, Koblenz, Schwaben, Würzburg) csak egy-egy család származott. A legnagyobb létszámú családok Frankfurtból (8 fő/család), Elsaßból (7 fő/család), Zweibrückenből (5,5 fő/család) és Lotharingiából (5,3 fő/család) jöttek.

Ha ugyanabból a tartományból érkezett több család, akkor több esetben is előfordul, hogy ugyanabból a településből származnak a telepések. A szomszédos, vagy rokon családok egymást biztatva próbáltak meg új életet kezdeni az idegen hazában. Valószínű ennek lélektani okai is lehettek; könnyebben vállalkoztak csoportosan. A bécsi elosztó központban, a Magyar Királyi Kancelláriánál, ahol az útlevelet kiállították, illetve a Magyar Királyi Kamaránál, ahol a betelepítésre váró helyek gazdasági körülményeit és környezetét ismerték, döntötték el, hogy az egy helyről származó családokat nem választják szét, vagy maguk a családok kérték, hogy együtt utazhassanak.

Baden-Durlach tartománybeli Altley településről öt család indult útnak, közöttük a rokonság, a nevek azonosságából bizonyosra vehető. Innen származik a Sóvárra érkezettek egyetlen özvegyasszony családfője is, Kronin Margaretha, aki négy lányával és egy fiával kerekedett fel. Hogy egy 48 éves özvegyasszony miért indul útnak 18, 16, 11 és 5 éves lányával, valamint 13 éves fiával, azt bizonyosan nem tudni. De nem kell túl sok kombinációs képesség

---

³¹⁰ POSZVÉK, 1903, 219. old.

³¹¹ Az 1787-ben a szülei után Sóvárra költözött 23 éves Esslingen Sebastiant egyedülálló családfőnek tekintjük bár nincs adat arról, és nem is valószínű, tekintettel a felépített 48 telepházra és az ugyanannyi kimért féltelekre, hogy kapott volna önálló gazdaságot. Tény, hogy a család az 1828. évi összeírásban már nem szerepel önálló családként.

ahhoz, hogy ha megvizsgáljuk a szintén özvegy, 50 éves Kron Robertus családját. Neki három gyermeke volt, a kiházásítás előtt álló 20 éves Gertrud, valamint egy 14 éves fia és egy 12 éves lánya. Velük együtt érkezett, családjával együtt a 42 éves Kron Johann, 30 éves feleségével, 12 éves, valamint 3 éves fiával együtt. A három Kron családdal összesen 14 fő hagyta el Altley községet, valamennyien földművesek voltak. Így nem véletlen, hogy az 1828. évi összeírás során két Kron családfőt is összeírtak, Johannt és Adamot, akik valószínűleg azonosak az 1785. évi összeírásban szereplő 12 éves Johann Roberttel, illetve a 14 éves Johann Adammal.

Rokonság fedezhető fel a *Luxemburgból* származó családoknál is, akik közül négyen, ugyanazon a napon, 1785. szeptember 2-án érkeztek Jucken és ketten, szintén ugyanazon a napon, 1785. szeptember 15-én Tratten településről Bécsbe. A Carpentier családnév francia származásra utal, két ilyen nevű család érkezett a francia határhoz közeli kis Jucken faluból. Az ugyaninnen érkezett négy telepes között két szabómester, valamint egy bognár is volt, természetesen csak második szakmának jelölték meg mesterségüket, elsőként a földművességet vallották.

A *Mainzból* érkezett három család közül két család ugyanabból a faluból, Bittesheimből jött. Az utazásra való szövetkezésük kétség kívüli, ugyanazon a napon (1785. szeptember 5.) regisztrálták őket Bécsben és ugyanazt a módszert alkalmazták, azaz – bár mindketten családos emberek voltak, egy, illetve három gyermekkel – először csak körülnézni jöttek, majd még a tél beállta előtt hazamentek a családjukért és a következő év májusában és júniusában ismét megjelentek Bécsben, ahol ugyanoda, azaz Sóvárra kérték az úti célt. Egyébként a sóvári telepesek között ők jártak a legjobban, mivel a telepesházak 1785 telére még nem voltak készen, azaz kihagyták az ideiglenes szálláson kényszerűségből eltöltendő telet. Az egyik mainzi telepesnél, Zahn Péternél a származási hely kiegészíthető még egy ország nevével, ugyanis Zahn családjához csatlakozott Batzelt Joseph porosz katonaszökevény is, rokonsági fokozat és kor megjelölése nélkül, tehát feltehetően a sóvári megtelepedés után önálló életet indított vagy továbbállt, tény, hogy az 1828. évi összeírásban egyikük neve sem szerepel, mint ahogy a szintén a földműves telepes családfőhöz csatlakozott Puchner Joseph takácssegédé sem.

Leyen (Leiningen grófság) tartományból hat család, ketten ugyanabból a faluból Weisenbergből, ugyanazon a napon érkezett Bécsbe és együtt tették meg az utat Sóvárra is. A leyeni telepeseknek volt a legtöbb pénzüik, innen érkezett a leggazdagabb, 1100 forinttal rendelkező szelencekészítő telepes is. A hat telepes közül öt hozott magával pénzt, ők hozták az

összes sóvári bevándorló pénzének 67%-át, és ők vetették meg leginkább lábukat az új helyen; hatuk közül öt család neve megtalálható az 1828. évi összeírásban is. A hat telepesből kettő jelentett szakmát, a szelencekészítőn kívül egy szintén a gazdagabb telepesek közé számító (200 forinttal rendelkező) tégláégető mester. A többiek földművesek voltak.

Pfalz (Mittelpfalz) tartományból három család vándorolt ki, ketten ugyanonnan, Mühlbachból, akik együtt utaztak Bécsig, majd onnan végig Sóvárig együtt maradtak. A két fiatal családos földműves (23 és 27 évesek) neve nem szerepel az 1828. évi összeírásban, feltehetően néhány év után továbbálltak. A harmadik telepes a földművesség mellett a molnár mesterséget jelölte meg. Sóváron, a folyókkal, patakokkal bőven rendelkező vidéken számos malom működött, ezért itt számíthatott a szakértelme kihasználására, de a sóvári sóbánya és sófőzőház is igényelte a fagegmunkáláshoz értő szakembereket. Nem véletlen tehát, hogy a letelepedés idején 60 éves Bayer Konrád leszármazottjának neve megtalálható az 1828. évi összeírás lapjain.

Trier tartományból (Trieri érsekség) heten költöztek Sóvárra. Közülük két család egy helyről, Neu településről, akik együtt utaztak. Velük együtt érkezett Bécsbe 1785. szeptember 26-án másik két trieri család. Valamennyien földművesek, egy közülük az ácsmesterséget is bejelentette. Három család neve megtalálható az 1828. évi összeírásban is, köztük az ácsmesteré, aki ráadásul ácsmester sógorát is magával hozta, nevét (Seuss Jacob) is feltüntették a telepeslistán és a közös útlevelel. Az ács szakmára a sóvári uradalomban, előbb a házak építésénél, később a sóbánya fából készült sósvíz kiemelő részlegénél, a fából készült ciszternáknál volt szükség. Ők, valamint egy másik, földműves telepes cseléddel érkezett. Ez a két család pénzt is hozott magával, és az 1828-as összeírásban is szerepelnek, azaz hosszabb távon is megtalálták számításaikat.

Lotharingia tartományból négy településéről négy család vándorolt ki, ketten együtt utaztak, a megtelepedési mutatójuk a legjobb valamennyi tartomány közül. Három család neve olvasható az 1828. évi összeírásban köztük a szögb Kovács mesterséggel rendelkező Freth Nicolaus is.

36. táblázat. A bevándorló családok száma származási hely szerint

tartomány neve	bevándorló		átlag fő családonként
	családok száma	személyek száma	
Baden-Durlach	5	24	4,8
Elsaß	1	7	7,0
Frankfurt	2	16	8,0
Koblenz	1	3	3,0
Leyen	6	29	4,8
Lotharingia	4	21	5,3
Luxemburg	10	46	4,6
Mainz	3	13	4,3
Pfalz	3	11	3,7
Schwaben	1	2	2,0
Speyer	1	3	3,0
Trier	7	28	4,0
Würzburg	1	3	3,0
Zweibrücken	4	22	5,5
összesen	49	228	4,65

4. 2. 7. A bevándorlók pénze

A sóvári bevándorlók összesen 2154 rajnai forintot hoztak magukkal. A 49 telepes közül 15 hozott magával kisebb-nagyobb összeget, otthon hagyott örökséget, vagy bármilyen kintlévőséget senki sem közölt a bécsi hatóságoknak. Jelentősebb összeggel csak a 48 éves, feleségével, egy fiával és két lányával költözködő Prister Franz rendelkezett. 1100 forintja öt és félszerese az utána következő leggazdagabbnak. Egy-egy családfő rendelkezett 150, 180 és 200 forinttal, ketten hoztak 100-100-at a többiek 10 és 90 között teljesen vegyes szórásban.

Mint a telepítés Királyi Kamara által összeállított költségvetésében látható volt, ezek az összegek elsősorban a megélhetés költségeire voltak elegendők mindaddig, amíg a telepesek az első gazdasági tevékenységük után jövedelemhez jutottak. Az egy-egy személy ellátásáért kapott havi 1 forint jelzi a mindennapos élelmezési költségek nagyságát. Az egyes házak építésére

költött 1641 forintot³¹² pedig a leggazdagabb telepes sem érte el. A sóváriak pénze átlagosan több mint 10 forinttal magasabb volt (44 forint), mint a teljes telepeslistából adódó átlag, azonban ez az összeg is legfeljebb további állatok és munkaeszközök beszerzésére volt elégséges. A telepesek magukkal hozott pénze inkább a kényelmesebb berendezkedésre, magasabb színvonalú megélhetésre volt elegendő, mint ahogy azt a telepesek pénze és a megtelepedett, 1828-ban is megtalálható családok vizsgálatából levont összefüggés is jelzi.

37. táblázat. A bevándorlók által behozott pénz mennyisége a családfők kora szerint

gulden	korcsoport										össz
	15-19	20-24	25-29	30-34	35-39	40-44	45-49	50-54	55-59	60-64	
1-10	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	1
10-25	0	0	0	1	0	1	2	0	0	0	4
26-50	0	1	0	0	0	1	1	0	0	0	3
51-100	0	0	0	0	0	1	1	1	0	0	3
101-150	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	1
151-200	0	0	0	0	1	1	0	0	0	0	2
201-300	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
301-500	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
501-1000	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
1001-3000	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	1
3001-	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
családfők száma	0	5	5	3	10	7	9	5	1	4	49
a pénzt hozó családok	0	1	1	1	1	4	5	1	1	0	15

³¹² MOL – E 67 – Conscriptio 291. f.

ÖSSZEGZÉS

Az 1784 és 1787 között Németországból Magyarországra érkezett 7600 családfő vezette, összesen 34 ezer fős népesség adatainak feldolgozása alapján a német telepescsaládok demográfiájára számos új következtetés vonható le. Mivel a 7600 családfő közül 5057-nek a teljes adatsora megtalálható a Magyar Országos Levéltár Királyi Kancelláriai levéltárában, ezért az ezek alapján végzett statisztikai számítások a teljes, 7600 családot jelentő állományra érvényesek. A betelepülők családszerkezetével, a családfők korával, vallásával, származási helyével, szakképzettségével és anyagi helyzetével kapcsolatos következtetések:

1. A bevándorlók túlnyomó többsége családi kötelékben érkezett az országba. A családok átlagos létszáma 4,46 fő. A családfők 84,7%-a házas férfi volt, 9%-a egyedülálló és 5,7%-a volt özvegy férfi és nő. Jellemző volt a nagycsalád, amely elsősorban idős szülőket és egyedülálló testvéreket jelentett.

2. Javarészt fiatal és középkorú populációt alkottak. A telepes családfők 64,4%-a a 25 és a 44 éves korosztályból került ki. A legnagyobb számú korcsoport a 30 és 34 év közöttiekből került ki, ők a teljes családfői állomány 17, 7%-át jelentették. A 20 év alatti és a 65 év fölötti önálló telepes családfő nem alkotott jelentős számarányt, mivel a fiatalok közül sokan gyermekként szerepelnek a családok között, illetve az idősebbek már nagycsaládok tagjaiként érkeztek.

3. A bevándorló nős és özvegy családfők többsége 2-3 gyermekkel érkezett. A gyermekek statisztikáját csak a teljes családok (4282 család) és az özvegyen maradt (290 özvegy) családfők esetében vizsgálom. (Nőtlen férfi vagy hajadon nő nem hozott magával gyermeket.) A bevándorló nős családfők (teljes család) többsége (81,9%) gyermekkel együtt érkezett. Az átlagos gyermeklétszám a teljes családban 2,57 gyermek, a csonkák esetében 2,4 gyermek, a kettő együtt 2,56 családonkénti gyermekszámot tesz ki (11 706 gyermek 4572 családban). A magas fertilitás mellett magas a gyermektelen családok aránya is (18,1%), amelynek közel fele a harminc éven aluli családfők soraiból került ki.

4. A táblázatokban két rovat tünteti fel a származási helyet. Az egyikben a tartomány, illetve az ország, a másikban a település neve található. A német tartományokon kívül Franciaországból, Hollandiából, Svájcban, Poroszországból és a Habsburg Birodalom tartományaiból is érkeztek telepesek Magyarországra. Legnagyobb populáció Lotharingiából (505 család), Pfalzból (587 család), Trierből (435 család), Saarbrückenből (314 család) és Elzászból (280 család) származik, összesen 61 tartományt, illetve országot említenek a listák.

5. A bevándorlók 68%-a a római katolikus felekezethez tartozott, egyharmaduk protestáns volt. II. József türelmi rendeletében széles jogokat biztosított a két utóbbi felekezetűeknek is,

ezért is indultak el Németországból nagyszámban. A 24,4% evangélikus mellett meglepően magas volt a reformátusok aránya (6,3%).

6. A telepesek túlnyomó többsége földműves foglalkozást jelöltette be szakképzettségnek (74,41%). Közülük 18,24% egyéb szakmával is rendelkezett, ők feltehetően a nagyobb kedvezményekhez való jutás miatt kérték a földművessé való átminősítésüket. Jelentős volt a helyi szükségleteket kielégítő iparosmesterek beköltözése is (24,57%).

7. A telepesek 69,4%-ának egyáltalán nem volt készpénze. Ők a gazdasági élet beindulásáig a Magyar Kamarától kapott útipénzből és letelepedési segélyekből éltek. A pénzzel érkezett telepeseknek a magukkal hozott pénz összege alapján megállapítható, hogy – leszámítva néhány tehetősebb iparost – a szegényebb réteg bevándorlásáról volt szó. A táblázatok 1784-től 1786. október 27-éig történt vezetéséig a bevándorló családok által behozott pénz teljes összege 170 793 forint volt. Az egy családra jutó behozott pénz összege 33,68 forint volt, ami legfeljebb a megtelepedés utáni első időszak életkörülményeinek javítására volt elegendő.

8. A 7600 telepescsaládból az ország csaknem minden részébe érkeztek, legtöbben (76,2%) a bécsi udvar telepítéspolitikájának köszönhetően a Bácskába és a Bánságba költöztek.

9. Magyarország történelmi helyzetének alakulása során az elmúlt több mint kétszáz év alatt az egykori betelepült német népesség – különböző korokban és különböző módon – szinte teljes mértékben eltűnt kitelepítés (Dunakömlőd, Németkér és a Bácska), illetve különböző atrocitások következtében (Bácska és Bánát), beolvadt (Sóvár) vagy kivándorolt (Bácska és Bánát) az 1780-as években történt letelepedésük helyszínéről. Sóváron, a szlovák környezetben a 19–20. század fordulóján tűnt el a német lakosság. Tolna vármegyében a II. világháború végéig teljes egészében megmaradt, sőt megerősödött, legfeljebb a nyelvhasználata alakult át, majd a népesség 74,3%-át a II. világháborút követően kitelepítették. Bács-Bodrog vármegyében és a Bánság vármegyéiben a történelmi Magyarország felbomlasztása után folyamatosan csökkent, majd a II. világháború után megszűnt a jelenlétük.

LEVÉLTÁRI FORRÁSOK

MOL – A 39

Magyar Országos Levéltár, Magyar Kancelláriai Levéltár, Acta Generalia, A 39

MOL – C 78

Magyar Országos Levéltár, Helytartótanácsi Levéltár, Departamentum Fundi Studiorum,
C 78

MOL – E 7

Magyar Országos Levéltár, Magyar Kamarai Levéltár, Protocollum Sessionale
Comissionis Impopulationis et Manufacturarum negotium regulantis E 7, 1764–1768

MOL – E 46

Magyar Országos Levéltár, Magyar Kamarai Levéltár, Banatica, E 46

MOL – E 67

Magyar Országos Levéltár, Magyar Kamarai Levéltár, Magyar Kamara regisztratúrája,
Impopulationalia, 1784–1785, E 67

MOL – E 87

Magyar Országos Levéltár, Magyar Kamarai Levéltár, A Visszaállított Magyar Kamara,
Oeconomica, E 87

MOL – E 125

Magyar Országos Levéltár, A Helytartótanács kamarai vonatkozású regisztratúrája,
Impolulationalia, E 125

MOL – E 156

Magyar Országos Levéltár, Magyar Kamara Archívuma, Urbaria et conscriptiones, E 156

MOL – E 159

Magyar Országos Levéltár, Magyar Kamara Archívuma, Regesta Decimarum, E 159

MOL – E 309

Magyar Országos Levéltár, Magyar Kamarai Levéltár, Fünfkirchner Cameral-
administration E 309

MOL – E 330

Magyar Országos Levéltár, Kincstári uradalmak, Sóvári kamarai uradalom, E 330

MOL – N 26

Magyar Országos Levéltár, Regnicolaris Levéltár, Conscriptio regnicolaris art VII. 1827
ordinara, N 26

MOL – N 78

Magyar Országos Levéltár, Regnicolaris Levéltár, Országos összeírások, Ladula BB–CC,
Ladula GG–HH, 1715. évi összeírás

MOL – N 79

Magyar Országos Levéltár, Regnicolaris Levéltár, Országos összeírások, Ladula DD–EE,
Ladula JJ–KK, 1720. évi összeírás

MOL – P 108

Magyar Országos Levéltár, Esterházy család levéltára, Repositorium, P 108

MOL – P 1568

Magyar Országos Levéltár, Baranyai hagyaték, P 1568, Az Einrichtungswerk des
Königreichs Hungarn tördelt korrektúrája, 7. cs. No. 223.

MOL – S 11

Magyar Országos Levéltár, Térképtár, Kamarai térképek, S 11

MOL – S 12

Magyar Országos Levéltár, Térképtár, Kormányhatósági fondokból kiemelt térképek,
Helytartótanácsi térképek, S 12

MOL – T 62

Magyar Országos Levéltár – Tervtár, T 62

MOL – DI

Magyar Országos Levéltár – Diplomatikai levéltár

HIVATKOZOTT IRODALOM

ACSÁDY, 1896

Acsády Ignác: Magyarország népessége a Pragmatica Sanctio korában. Budapest, 1896

ÁGOSTON, 1998

Ágoston Gábor: Demográfiai és etnikai viszonyok a 16. századi Magyarországon. In: A Kárpát-medence etnikai és demográfiai viszonyai a honfoglalástól a török kiűzéséig.

Szerk.: Font Márta. Pécs, 1998. 47–61.

ANONYMUS, 1926

Magyar Anonymus. Béla király jegyzőjének könyve a magyarok cselekedeteiről.

Fordította, bevezetéssel, jegyzetekkel és térképpel ellátta Pais Dezső. Budapest, 1926.

BAK, 2008

Bak Borbála: Magyarország történeti topográfiája. Budapest, 2008

BARÓTI, 1893–1907

Baróti Lajos: Adattár Délmagyarország XVIII. századi történetéhez I–V. rész.

Temesvár 1893–1900; Pótfüzet. Temesvár, 1907

BARÓTI, 1892

Baróti Lajos: A bánási legrégibb német település története. Ismeretlen kútfők alapján.

Temesvár, 1892

BARTHA, 2007

Bartha Júlia: A nagykunságiak kitelepülése a Bácskába. Bácsország, 2007/1. 24–26. old.

BÉL M., BÁCS-BODROG, 1982

Bél Mátyás: Bács-Bodrog vármegye. Fordította és jegyzetekkel ellátta Szöts Rudolf.

Bács-Kiskun megye múltjából VI. Helytörténeti források és szemelvények a XVIII–XIX. századból. Szerkeszti Iványosi Szabó Tibor. Budapest, 1982. 69–92. old.

BERZEVICZY, 1900

Berzeviczy Albert: Sárosmegye. Az Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képen.

Felső-Magyarország II. rész. 325–362 old. Budapest, 1900

BLEYER, 1928

Das Deutschtum in Rumpfungarn. Összeállította Jakob Bleyer. Budapest, 1928

BOGDÁN, 1990

Bogdán István: Magyarország hossz- és földmértékek, 1601–1874. Budapest, 1990. A Magyar Országos Levéltár Kiadványai IV. Levéltártan és történeti forrástudományok 6.

BOROVSKY, BÁCS-BODROG, 1909–1910

Bács-Bodrog vármegye I–II. Szerkeszti Borovszky Samu. Budapest, 1909–1910

BRODARICS, 2011

Brodarics- emlékkönyv. Egy különleges pártváltás a mohácsi csata után. Írták, a kötet dokumentumait válogatták Kasza Péter és Pálffy Géza. Budapest, 2011

BUCHMANN, 1936

Buchmann Károly: A délmagyarországi telepítések története. Budapest, 1936

COTHMANN, 1888

Cothmann Antal m. kir. udvari tanácsosnak jelentése a bács kerületi kamarai puszták állapotáról 1763. dec. 28. Fordította Iványi István. Szabadka, 1888.

CSÁNKI

Csánki Dezső: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. I–V. kötet. Budapest, 1890–1913

CSETRI, 1936

Csetri Károly: Bácska lakossága a legrégibb időktől a XIX. század végéig. Bp., 1936

CSORBA – PÁL, 1998

Árnyéka eltűnő nevemnek... Források Délvidék történetéhez. A XVI. század végétől Trianonig. Szerkesztette Csorba Béla, Pál Tibor. Budapest, 1998

CZEGLÉDI, 2007

Czeplédi Imre: Munkácsi ősei és rokonsága. Békés Megyei Múzeumok Közleményei 31. Békéscsaba, 2007

CZOERNIG, 1857

Czoernig, Karl: Ethnographie der Oesterreichischen Monarchie. I–III. kötet. Wien, 1857

DÁNYI – DÁVID, 1960

Dányi Dezső – Dávid Zoltán: Az első magyarországi népszámlálás, Budapest, 1960

DÁVID, 1997

Dávid Géza: Magyarország népessége a 16–17. században. In: Magyarország történeti demográfiája (896–1995). Szerk.: Kovacsics József. Budapest, 1997. 141–171.

DIE DONAUSCHWABEN, 1987

Die Donauschwaben. Deutsche Siedlung in Südosteuropa. Ausstellungskatalog. Stuttgart, 1987

DIVALD, 1869

Kivonat Divald Adolf osztálytanácsos jelentéséből, melyeket a m. kincstári erdőkre nézve a m. k. pénzügyminisztériumhoz koronként felterjesztett. Erdészeti Lapok, 8. évf. 10–11. füzet (1869. október – november) 359-460. old.

DOMANOVSKY, 1916

Domanovszky Sándor: A hazai német telepítés története és a nyelvtudomány. Századok, 1916. 323–324. old.

DOMANOVSKY, 1922

Domanovszky Sándor: A szepesi városok árumegállapító joga. Budapest, 1922. In: Uő.: Gazdaság és társadalom a középkorban. Tanulmányok. Válogatta, sajtó alá rendezte és a bevezető tanulmányt írta Glatz Ferenc. Történetírók Tára, Budapest, 1979

DRASKÓCZY, 2008

Draskóczy István: Só a középkori Magyarországon. In: Gazdaság és gazdálkodás a középkori Magyarországon. Szerk.: Kubinyi András, Laszlovszky József, Szabó Péter. Budapest, 2008. 147–161. old.

ECKHART, 1958

Eckhart Ferenc: A bécsi udvar gazdaságpolitikája Magyarországon 1780–1815. Bp., 1958

EIMANN, 1798

Johann Eimann: Reisebuch aus Detschland nach Ungarn. Kézirat, Neusiwatz, 1798.

EIMANN, 1822

Johann Eimann: Der Deutsche Kolonist, oder die deutsche Ansiedlung unter Kaiser Joseph dem Zweyten in den Jahren 1783 bis 1787. Absonderlich im Königreich Ungarn in dem Bácszer Comitat. Pest, 1822. Új kiadás München, 1965. Összeállította Friedrich Lotz.

EINRICHTUNGSWERK, 2010

Einrichtungswerk des Königreichs Hungarn (1688–1690). Herausgegeben von János Kalmár und János J. Varga. Forschungen zur Geschichte und Kultur des östlichen Mitteleuropa Band 39. Quellen – Band 1. Stuttgart, 2010

ELICKER, 1936

Elicker, Karl: Festschreibung des 150 Jahr. Gemeinde Bulkesz. Újvidék, 1936

EMBER, 1983

Ember Győző: Magyarország közigazgatása. Levéltári Közlemények 1983. 3–100. old.

EMBER, 1989

Ember Győző: A közlekedés javítása. In: Magyarország története, 1686–1790.

Főszerkesztő: Ember Győző–Heckenast Gusztáv. Budapest, 1989. 669–673. old.

FAMLER, 1884

Famler, Gustav Adolf: Torzsa und seine Ansiedlung. Újvidék, 1884

FARAGÓ, 1996

Faragó Tamás: Rokonsági viszonyok a magyarországi falvakban a 18. században.

Demográfia, 1996. 241–266. old.

FEJÉR

Fejér György Codex Diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. I–XI. kötet, Buda, 1829–1844.

FELDTÄNZER, 1990

Oskar Feldtänzer: Joseph II. und die Donauschwäbische Ansiedlung. Dokumentation der Kolonisation im Batscherland 1784–1786. München, 1990

FELHŐ, 1970

Az úrbéres birtokviszonyok Magyarországon Mária Terézia korában. I. kötet Dunántúl.

Szerkesztette Felhő Ibolya. Budapest, 1970

FELHŐ – VÖRÖS ANTAL, 1961

Felhő Ibolya – Vörös Antal: A helytartótanácsi levéltár. Budapest, 1961

FÉNYES, 1851

Fényes Elek: Magyarország geographiai szótára I–IV. kötet. Pest, 1851

FÖLDBIRTOKVISZONYOK, 1936

Magyarország földbirtokviszonyai az 1936. évben. Budapest, 1936

GRISELINI, 1780

Griselini, Franz: Versuch einer politischen und natürlichen Geschichte des Temeswarer Banats in Briefen an Standenpersonen und Gelehrte. I–II. Bécs, 1780

GYETVAI, 1992

Gyetzvai Péter: A tiszai korona-kerület telepítéstörténete. I–III. kötet. Kalocsa, 1992

GYETVAI, 1998

Gyetzvai Péter: A Tiszai Korona-kerület újranépesítése a XVIII. században. In: Árnycéka eltűnő nevének. Források Délvidék történetéhez. A XVI. század végétől Trianonig. Szerkesztette Csorba Béla, Pál Tibor. 97–106. old., Budapest, 1998

GYÖRFFY, 1966

Györffy György: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. A–Cs. Abaújvár, Arad, Árva, Bács, Baranya, Bars, Békés, Bereg, Beszterce, Bihar, Bodrog, Borsod, Brassó, Csanád és Csongrád megye. Budapest, 1966

GYÖRFFY, 1977

Györffy György: István király és műve. Budapest, 1977

GYÖRFFY, 1987

Györffy György: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. H–K. Heves, Hont, Keve, Kolozs, Komárom, Krassó, Kraszna, Küküllő megye és Kunság. Budapest, 1987

HAMBUCH, 1988

300 éves együttélés – A magyarországi németek történetéből. Budapesti Nemzetközi Történeteskonferencia. Szerkeszti Hambuch Vendel. Budapest, 1988

HELYSÉGNÉVTÁR, 1869

A Magyar Korona országainak helységnévtára. Budapest, 1873.

HELYSÉGNÉVTÁR, 1967

Magyarország helységnévtára 1967. Budapest, é. n.

HELYSÉGNÉVTÁR, 2003

A Magyar Köztársaság helységnévtára. Budapest, 2003

HORVÁTH, 2009

Horváth Gyula: Dél Erdély és Bánság. A Kárpát-medence régiói. Bp., 2009

IVÁNYI E., 1991

Iványi Emma: A „Magyar Einrichtungswerk.” In: Gazdaság és mentalitás Magyarországon a török kiűzetésének idején. Szerk.: Praznovszky Mihály és Bagyinszky Istvánné. Salgótarján, 1987. 159–180.

IVÁNYI I., 1886

Iványi István: Szabadka szabad királyi város története. Szabadka, 1886

JAUSS, 1885

Jauss, Johan: Szeghegy im ersten Jahre seines Bestandes. Kula, 1885

JOÓ, 1985

Joó Kálmán: A magyarországi német települések helytörténetének kutatásáról.

Honismeret 1985/6. 46–48. old.

KÁLDY NAGY GYULA, 2008

Káldy Nagy Gyula: A szegedi szandzsák települései, lakosai és török birtokosai 1570-ben.

Szeged, 2008

KALMÁR, 1991

Kalmár János: A Bánság berendezése az Einrichtungswerk alapján. Századok, 125.

évfolyam (1991), 489–499. old.

KAMARAI UTASÍTÁS, 1899

Kamarai utasítás a bácsmegyei telepítésekről 1763-ban. Magyar Gazdaságtörténeti

Szemle, 1899. 6.

KARÁCSONYI, 1900

Karácsonyi János: A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig. Első kötet, Bp., 1900

KENÉZ, 1979

Einrichtungswerk des Königreich Hungarn. Fordította Kenéz Győző. In: Bürokrácia és közigazgatási reformok Magyarhonban. Budapest, 1979, 39–65.

KOCH, 1884

Koch, Jozef: Sendbriefe an unsere deutschen Bauern. Neusatz, 1885

KOCSIS, 1999

Kocsis Károly: A délvidéki magyarság etnikai földrajza. In: Néprajzi Látóhatár, 1999. 1–4. szám, 1–36. old.

KOCSIS – KICOŠEV, 2004

Kocsis Károly – Sasa Kicošev: A Vajdaság mai területének etnikai térképe. Bp., 2004

KOLLEGA TARSOLY, 1993

Kollega Tarsoly István: Német bevándorlók II. József korában. Történeti Demográfiai Füzetek 12., 1993. 35–55. old.

KÓNYI, 1932

Kónyi Mária: Az 1715–22. évi rendszeres bizottság javaslatai. In: A Bécsi Magyar Történeti Intézet Évkönyve II. Budapest, 1932. 137–182. old.

KOVÁCH, 1998

Kovách Géza: A Temesi Bánság demográfiai és gazdasági fejlődése 1716–1898. Szeged, 1998

KEK, No 9.

Közép-Európai Közlemények. No 9. III. évfolyam 2. szám. Főszerkesztő Gulyás László

KUBINYI, 1996

Kubinyi András: A Magyar Királyság népessége a 15. század végén. Történelmi Szemle 1996. 2–3. szám, 135–161. old.

KULCSÁR, 2004

Kulcsár Krisztina: II. József utazásai Magyarországon, Erdélyben, Szlavóniában és a Temesi Bánságban 1768–1773. Budapest, 2004

LIPSZKY, 1808

Lipszky, Joannes: Repertorium locorum objectorumque in XII. tabulis mappae regnorum Hungariae, Slavoniae, Croatiae et confinium militarium magni item principatus Transylvaniae. Buda, 1808

MAGYAR, 2000

Magyar Eszter: Erdőgazdálkodás Mária Terézia korában. In: Táj és történelem. Tanulmányok a történeti ökológia világából. Szerk.: R. Várkonyi Ágnes. Budapest, 2000. 49–70. old.

MAGYAR TÖRVÉNYTÁR, 1715/a

1715. évi 10. cikkely. Az újból visszaszerzett birtokjogok kimutatására felállítandó bizottságról. Magyar Törvénytár. 1657–1740. évi törvénycikkek. Budapest, 1900

MAGYAR TÖRVÁNYTÁR, 1715

Az 1715. évi 59. cikkely. Magyar Törvénytár. 1657–1740. évi törvénycikkek. Budapest, 1900

MAGYAR TÖRVÉNYTÁR, 1723

III. Károly 1723. évi decretuma. 31. cikkely. A kerületi táblák helyéről, s a törvényszékek tartásáról. In: Magyar Törvénytár 1657–1740. évi törvénycikkek. Budapest, 1900

MAGYAR TÖRVÉNYTÁR, 1723/b

1723. évi 117–122. cikkely. Magyar Törvénytár. 1657–1740. évi törvénycikkek.
Budapest, 1900

MAGYAR TÖRVÉNYTÁR, 1723/c

1723. évi 103. cikkely. Az ország benépesítéséről. Magyar Törvénytár 1657–1740. évi
törvénycikkek. Budapest, 1900

MAGYAR TÖRVÉNYTÁR, 1741

Mária Terézia 1741. évi decretuma. XVIII. cikkely. Erdélyről, valamint a
Magyarországhoz tartozó megyék, kerületek és vidékek visszacsatolásáról és
bekebelezéséről. In: Magyar Törvénytár 1740–1835. évi törvénycikkek. Budapest, 1901.

MAGYAR TÖRVÉNYTÁR, 1790

II. Lipót 1790. évi decretuma. 22. cikkely. A posta és a bányaugy miképpen igazgatandó a
törvényekkel megegyezően. In: Magyar Törvénytár 1740–1835. évi törvénycikkek.
Budapest, 1901.

MAGYAR TÖRVÉNYTÁR, 1873

1873. évi XXVII. törvénycikk. A határőrvidék polgárosítása. A bánsági határőrvidék és a
titeli zászlóalj polgárosításának törvénybe iktatásáról és a polgárosítás folytán szükségessé
vált más intézkedésekről. In: Magyar Törvénytár 1872–1874. évi törvénycikkek.
Budapest, 1896

MAKSAY, 1992

Maksay Ferenc: A Magyar Kamara archívuma. Szerkesztette Buzási János. Bp., 1992

MANHERZ, 1998

A magyarországi németek. Szerkesztette Manherz Károly. Budapest, 1998

MARJANUCZ, 2002

Marjanucz László: Adalékok a Habsburg berendezkedés és telepítés bánsági történetéhez.
Történeti Tanulmányok – Studia Historica 5. Szeged, 2002

MARJANUCZ, 2010

Marjanucz László: A bánsági német bevándorlás okai. Közép-Európai Közlemények, III.
évfolyam, 2. szám

MILLEKER, 1886

Milleker Bódog: Versec szab. kir. város története. I–II. kötet. Budapest, 1886

MILLEKER, 1909

Milleker Bódog: Nagyzsám története. 1370–1909. Temesvár 1909

MILLEKER, 1915

Milleker Bódog: Délmagyarország középkori földrajza. Temesvár, 1915

MILLEKER, 1923

Milleker, Felix: Die erste organisierte deutsche Kolonisation des Banats unter Mercy 1720–1726. Werschetz, 1923

MORNAU, 1915

Mornau József: A szeghegyi német nyelvjárás hangtana. Budapest, 1915

NAGY – F. KISS, 1995

Nagy István – F. Kiss Erzsébet: A Magyar Kamara és egyéb kincstári szervek.

Szerkesztette F. Kiss Erzsébet. Budapest, 1995

NAGY KÁLOZI, 1943

Nagy Kálozi Balázs: Jászkunsági reformátusok leköltözése Bácskába II. József korában. Budapest, 1943

NÉPSZÁMLÁLÁS, 1900

A Magyar Korona Országainak 1900. évi népszámlálása. Első rész. A népesség általános leírása községenként. Budapest, 1902.

NÉPSZÁMLÁLÁS, 1930

Az 1930. évi népszámlálás. I. Demográfiai adatok. Budapest, 1932

ORTVAY, 1891–1892

Ortvay Tivadar: Magyarország egyházi földleírása a XIV. század elején I–II. kötet. Budapest, 1891–1892

PELCZ, 1916

Pelcz Béla: Rokkantellátás a hétéves háború után. Századok, 50, 1916, 369–377. old.

PETRI – REINLEIN – WOLZ, 1986

Anton Peter Petri – Friedrich Reinlein – Franz Wolz: Heimatbuch der Heidegemeninde Marienfeld im Banat. Marienfeld, 1986

POSZVÉK, 1903

A Magyarországi ág. hitv. evang. keresztyén egyház névtára az 1903. évben. Szerkesztette Poszvék Sándor. Budapest, 1903

POTEMKIN, 1863

Potemkin Ödön: Sáros vármegye leírása, statisztikai, földrajzi, okirati és történelmi tekintetben. Pest, 1863

PRATSCHER, 1936

Pratscher, Viktor: Die Deutschen der Gemeinde Feketitsch. Újvidék, 1936

RÉTHY, 2010

Réthy Károly: Aknaszlatina, az európai sóbányászat egyik fellekvára. Bányászattörténeti Közlemények, 2010. 42–48. old.

RÚL 1–19. kötet

Révai Új Lexikona 15. kötet. Főszerkesztő Kollega Tarsoly István. Szekszárd, 2005,

RUBINEK, 1911

Magyarországi gazdacímtár. Magyarország, Horvát- és Szlavónországek 100 kat. holdon felüli birtokosainak és bérlőinek címjegyzéke, az egyes megyék részletes monográfiájával. Szerkesztette Rubinek Gyula. Budapest, é. n. (1911)

SCHILLING, 1932

Schilling Rogér: Dunakömlőd és Németkér telepítés-, népiségtörténete. Budapest, 1932

SCHMIDT, 1899

Schmidt Henrik: A verbászi német nyelvjárás. Budapest, 1899

SCHMIDT, 1930

Schmidt, Henrik: Haus und Hof der Donauschwaben. Deutsch-ungarische Heimatblätter II. (1930)

SCHIMSKA, 1918

Schimska, Ernst: Technik und Methoden der Theresianische Besiedlungen in Banat. Veröffentlichungen des Wiener Hofkammerarchiv. Baden bei Wien, 1918

SCHÜNEMANN, 1935

Schünemann, Konrad: Österreichs Bevölkerungspolitik unter Maria Theresia. Berlin, 1935.

SOÓS E., 1926

Soós Elemér: Sóvár története, hadi és műleírása. Budapest, 1926

SOÓS I., 1991

A pozsonyi rendi bizottság tervezete. Az ún. „Magyar Einrichtungswerk”. Fordította:
Soós István. Jegyzetek: Soós István és Varga J. János. Századok, 1991, 500–516. old.

SÖRÖS, 1912

Sörös Pongrác: A pannonhalmi sz. Benedek Rend története. Budapest, 1912.

STANGLICA, 1934

Stanglica, Franz: Die Auswanderung der Lothringer in das Banat und sie Batschka im 18.
Jahrhundert. Frankfurt, 1934

SZENTKLÁRAY, 1879

Szentkláray Jenő: Száz év Dél-Magyarország újabb történetéből. Temesvár, 1879

SZILÁGYI, 2007

Szilágyi Miklós: A nagykunságiak Bácskába települése és az alföldi mezővárosi lakosság
XVIII–XIX. századi telepes mozgalmi. Bácsország, 2007/1. 27–29. old.

TAFFERNER, 1974–1995

Tafferner, Anton: Quellenbuch zur donauschwäbischen Geschichte 1. kötet 1974; 2. kötet
1977; 3. kötet 1978; 4. kötet 1982, Stuttgart; 5. kötet München, 1995

TAGÁNYI, 1867

Tagányi Károly: A neo-acquistica javak becsü-tarifája. Gazdaságtörténelmi Szemle, 1867.
317–320. old.

THIRRING, 1938

Thirring Gusztáv: Magyarország népessége II. József korában. Budapest, 1938

TÓTH, 1886

Tóth Sámuel: A magyarországi ev. ref. egyház egyetemes névtára az 1886. évre.
Budapest, 1887

TÓTH, 1910

Tóth Sándor: Sáros vármegye monografiája. I–III. kötet, Budapest 1910.

VÁLYI, 1799

Vályi András: Magyarországnak leírása, melyben minden hazánkbeli vármegyék,
városok, faluk, puszták, uradalmak, fábrikák, huták, hámorok, savanyú és orvosló vizek,
fürdőházak nevezetesebb hegyek, barlangok, folyó vizek, tavak, szigetek, erdők, azoknak

hollételek földes urok fekvések, történetyek, különbözőféle termésbeli tulajdonságaik, a betűknek rendgyek szerint feltaláltatnak. I–III. kötet, Buda 1799

VARGA J., 1991

Varga J. János: Berendezési tervezetek Magyarországon a török kiűzésének időszakában. Az „Einrichtungswerk.” Századok 1991. 449–488.

VARGA J., 1998

Varga J. János: Magyarország népessége a 17. században. In: A Kárpát-medence etnikai és demográfiai viszonyai a honfoglalástól a török kiűzéséig. Szerk.: Font Márta. Pécs, 1998. p. 63–72. old.

VÁRKONYI, 1987

R. Várkonyi Ágnes: Magyarország visszafoglalása. Budapest, 1987

VERANCSICS

Verancsics Antal összes munkái. Közli Szalay László. Magyar Történelmi Emlékek, Pest, 1857–1875

WELLMANN, 1989/a

Wellmann Imre: Magyarország népességének fejlődése a 18. században. In: Magyarország története, 1686–1790. Főszerkesztő: Ember Győző–Heckenast Gusztáv. Budapest, 1989. 25–80. old.

WELLMANN, 1989/b

Wellmann Imre: A mezőgazdaság a felvilágosult abszolutizmus korában. In: Magyarország története, 1686–1790. Főszerkesztő: Ember Győző–Heckenast Gusztáv. Budapest, 1989. 931–984. old.

WILHELM – KALLBRUNNER, 1936

Wilhelm, Franzl – Kallbrunner, Josef: Quellen zur deutschen Siedlungsgeschichte in Südosteuropa. München, 1936

ZEILER, 1997

Martinus Zeiler: A magyar királyság leírása. Szerk. Kollega Tarsoly István. Szekszárd, 1997

TÁBLÁZATOK JEGYZÉKE

1. A telepítés helyszínei 1784–1787 között. Forrás: CZOERNIG, 1857, 70. old.	36
2. A családfők kormegoszlása családi állapotuk szerint	41
3. A női családfők kormegoszlása családi állapotuk szerint	42
4. A teljes (férj, feleség) családok átlagos gyermekszáma a családfő kora szerint	43
5. A teljes családok megoszlása a családfő kora és a gyermekek száma szerint	44
6. Özvegy családfők megoszlása életkoruk és gyermekeik száma szerint	45
7. A bevándorló családok és személyek száma származási helyük szerint	46
8. A bevándorló családok vallása	49
9. A családok vallása származási helyük szerint	50
10. A foglalkozások megoszlása	52
11. A foglalkozások megoszlása a betelepülők között	53
12. A bevándorlók foglalkozása származási hely szerint	57
13. A bevándorlók foglalkozása korcsoportonként	58
14. A pénzzel érkező családok száma a foglalkozás és a behozott pénz mennyisége szerint	59
15. A bevándorlók által behozott pénz mennyisége foglalkozási ágak szerint	60
16. A bevándorlók által behozott pénz mennyisége a családfők kora szerint	60
17. A bevándorló családok pénze nagyság és származási helyük szerint	61
18. Összesített táblázat a pénzzel érkezők száma és mennyisége, valamint származási helyük szerint	62
19. Telepesházak építése a Bácskában 1784 és 1786 között. Forrás: MOL – E 125. 1785/86. F. 308, Pos. 5.	77
20. Helyzetkép a bevándorlók sorsáról a bácskai kerületben 1784. márciustól 1786. júniusig. Forrás: MOL – E 125. 1785/86. F. 308, Pos. 5.	80
21. Úrbérrendezés a bánsági vármegyékben 1780-ban. Forrás: KOVÁCH, 1998, 88. old	88
22. Bánsági falvak 1717-ben és 1723–1725-ben (Mercy térképén). Forrás: SZENTKLÁRAY, 1879, 21–27. old.	92
23. A bánsági telepítés 1784–1786 között. Forrás: CZOERNIG, 1857, 60. old.	101

24. Kimutatás az 1786. március 24-éig átadott gazdasági felszerelésről Kömlődön és Kéren. Forrás: MOL – E 309, 1785/86, No. 155	119
25. Elszámolás a kömlődi és a kéri telepítési költségekről 1787 áprilisáig . Forrás: MOL – E 309, 1786/87, No 436	121
26. A családfők családi állapota községenként	122
27. A családfők kormegoszlása	123
28. A házas és özvegy családok átlagos gyermekszáma a családfő kora szerint	124
29. A gyermekek száma családonként	125
30. A bevándorló családok és személyek száma tartományonként a két településen, együttesen	131
31. A bevándorló családok és személyek száma tartományonként, Kömlődön és Kéren	132
32. Egyes családok utazásának időtartama a Bécs–Sóvár útvonalon 1785-ben. Forrás: MOL – E 330, Passuales, 1. cs.	147
33. A családfők kormegoszlása Sóváron	153
34. A családok átlagos gyermekszáma a családfő kora szerint Sóváron	155
35. A családok megoszlása a családfő kora és a gyermekek száma szerint	156
36. A bevándorló családok száma származási hely szerint	164
37. A bevándorlók által behozott pénz mennyisége a családfők kora szerint	165

MELLÉKLET

II. József kivándorlási pátense

Wir Joseph der Andere, von Gottes Gnaden erwählter Römischer Kayser, zu allen Zeiten Mehrer des Reichs, König in Ungarn, Böhmen, Galizien und Lodomerien etc. thun hiermit Jedermänniglich kund, daß Wir in Unsern Königreichen Ungarn, Galizien und Lodomerien viele unbesetzte, leere und öde Gründe besitzen, welche Wir gesonnen, mit Teutschen Reichsgliedern, besonders aus dem Oberrheinischen Kreise, anzusiedeln.

Zu dem Ende versprechen Wir bei Unserer angebohrnen kaiserl. königl. Parole allen zu Uns wandernden Reichsfamilien, deren Wir viele Tausende an Ackersleuten und Professionisten benöthiget sind:

Erstens: Eine gänzlich vollkommene Gewissens- und Religions-Freyheit, wie auch jede Religions-Parthey mit denen benöthigten Geistlichen, Lehrern, und was darzu gehörer, auf das vollkommenste zu versorgen.

Zweytens: jede Familie mit einem ordentlichen neuen, nach Landes-Art geräumigen Haus nebst Garten zu versehen.

Drittens: Die Ackersleute mit dem zu jeder Familie erforderlichen Grund, in guten Äckern und Wiesen bestehend, wie auch mit dem benöthigten Zug- und Zucht- Vieh, denn Feld- und Haus-Geräthscheften zu beschenken.

Viertens: Die Professionisten und Tagwerker hingegen haben sich bloß deren in der Hauswirtschaft nöthigen Geräte zu erfreuen: wo nebstbei aber denen Professionisten für ihre Handwerks-Geräthe anzuschaffen 50 Gulden Rheinisch im Baaren ausgezahlet werden.

Fünftens: Der älteste Sohn von jeder Familie ist und bleibet von der MilitärRekrutirung befreyet.

Sechstens: Jede Familie erhält von Wien aus freye Transportirung bis auf Ort und Stelle der Ansiedlung, wozu die benöthigten Reisegelder ausgezahlet werden: darnach dauert die Verpflegung noch so lange fort, bis die Familie im Stande ist, sich selbst zu ernähren. Sollte aber nach dieser Unterstützungs-First eine oder die andere Familie in ein universchuldetes Unglück gerathen, so wird gegen dreyjährige Rückerstattung aller Vorschub geleistet.

Siebtens: Um die neuen Ankömmlinge, welche auf der Reise, oder wegen Veränderung des Klimas, oder auch auf sonstige Weise, erkranken möchten, so geschwind als möglich in ihren vorigen gesunden Zustand zu versetzen, werden Spitäler angelegt, um dieselbe darinnen auf das sorgfältigste unentgeltlich zu verpflegen.

Achtens: Endlich wird diesen Reichseinwanderern von dem Tag ihrer Ansiedlung an, durch ganze zehen Jahre die Freyheit zugesichert; binnen welcher Zeit solche von allen Landes- und Herrschafts-Steuern, Abgaben und Lasten, wie sie auch Nemen haben möchten, gänzlich befreyet seyn und verbleiben sollen. Nach Verlauf dieser zehen Frey-Jahren aber sind sie verbunden, eine leidendliche, landesübliche Steuer-Abgabe, so wie andere Landes-Einwohner, zu entrichten.

Welchen Entschluß und Willensmeinung Wir zur Steuer der Wahrheit mit Urkund dieses, besiegelt mit Unsern K. K. aufgedruckten Sekret-Insiegel, bestätigen, so gegeben:

Wien, am ein und zwanzigsten September, Anno siebenzehnhundert zwei und achtzig. Unserer Reiche, des Römischen im neunzehnten des, des Ungarischen und Böhmisches im zweyten.

Joseph
vt. Rudolf Fürst von Colloredo,
m[anu] p[ro]pria
(L. S.)

Ad Mandatum Sacrae Caesareae Regiaeque
Majestatis proprium
Ignaz von Hofmann

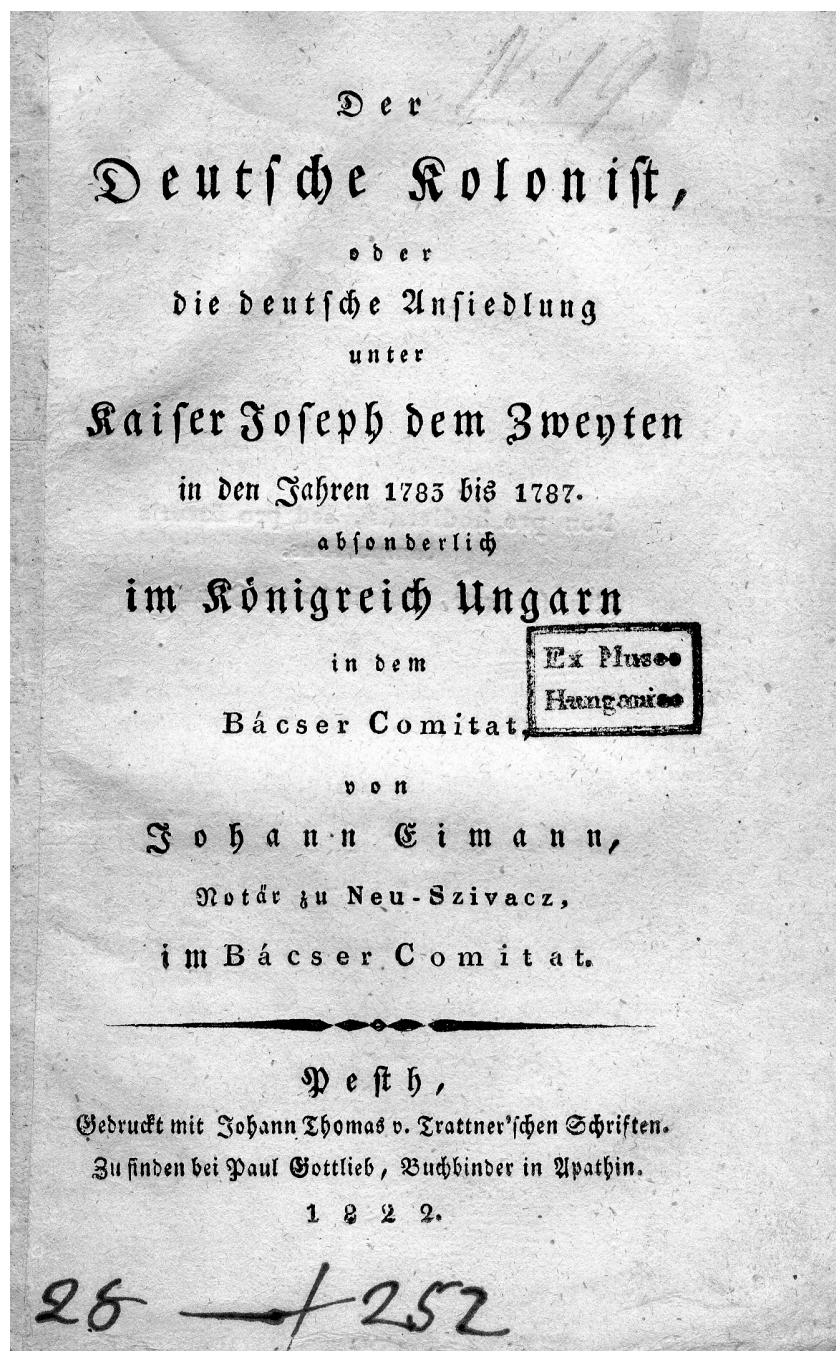
KÉPJEGYZÉK

1. Johan Eiman: Der Deutsche Kolonist című munkájának címlapja
2. A telepeslista első oldala 1784. április. MOL – A 39, 6267/1784
3. II. József nyelvrendelete szerint a telepeslistákat 1784. július 9-étől németül vezették. MOL – A 39, 11 093/1784
4. A német nyelvű telepeslista első oldala. MOL – A 39, 11 093/1784
5. Összesítő táblázat a telepesek számáról 1785. december 18-án. MOL – A 39, 15 591/1785
6. Összesítő táblázat a kézművesekről. MOL – A 39, 15 591/1785
7. Összesítő táblázat a telepesek számáról és a telepítés költségéről. 1785. november 1. – 1786. október 31. MOL – A 39, 13 006/1786
8. Telepeslista. MOL – A 39, 15 591/1785
9. A németkéri temető. A szerző fotója
10. Franz Wilhelm és Josef Kallbrunner sematikus térképe a telepesek németországi származási helyéről. Megjelent: WILHELM – KALLBRUNNER, 1936
11. A jozefinista telepítés egyik színtere, a Bácska, a mai Vajdaságban
- 12–13. Telepesház az 1930-as években Németkéren és Dunakömlődön. Forrás: SCHILLING, 1932
14. Dunakömlődi utca az 1910-es évekből. Forrás: SCHILLING, 1932
15. Németkéri egykori telepesház a 21. században, ma falumúzeum. A szerző fotója
16. A németkéri „emeletes iskola” az 1930-as években. Forrás: SCHILLING, 1932
17. A németkéri „emeletes iskola” 2010-ben. A szerző fotója
18. Németkéri temető, 19. századi sírok. A szerző fotója
19. A telepesek által épített németkéri római katolikus templom. A szerző fotója
20. Aki megúsza a kitelepítést 1945 után, a németkéri magyar férj mentesítette. A szerző fotója
21. ... és akik nem, kitelepítés 1946-ban
22. Telepesház udvara Németkéren, Falumúzeum. A szerző fotója
23. Tótsóvár a 19. század végén. Forrás: Az Osztrák--Magyar Monarchia irásiban és képben
24. Eperjes, Tótsóvár és Németsóvár 1910-ben.
25. Sóvári telepesház terve. MOL – T 62, 447. 1.
26. Ikerház terve a sóvári uradalom számára. MOL – T 62, 447. 2.

27. A dunakömlődi dombok a Bottyán-várból nézve, 2010-ben. A szerző fotója
28. A telepések által 1826-ban a szőlőhegy oldalába épített templom Dunakömlődön, 2010. A szerző fotója
29. Egykori német telepesház Dunakömlődön, 2010. A szerző fotója
30. Sóvári összeírás. A telepések ideiglenes elhelyezése magyar családoknál. Forrás: MOL – E 330, 5. tétel, 140. f.
31. Sóvári összeírás családonként, 1785. szeptember 8. Forrás: MOL – E 330, 5. tétel, 120. f.
32. Telepések szállítóhajója a 18. századból. Forrás: DIE DONAUSCHWABEN, 1987, 248. old.
33. Cservenka (Bács-Bodrog vármegye) telepítési térképe. Forrás: MOL – S 11, No 1183
34. Abraham Baummer sóvári telepes útlevelének előlapja, 1785. szeptember 20. Forrás: MOL – E 330, Passuales, No 14
35. Feljegyzések az útlevel hátlapjára. Abraham Baummer sóvári telepes útlevelének hátlapja. Forrás: MOL – E 330, Passuales, No 14
36. A Bánság térképe 1780-ban. Forrás: GRISELINI, 1780, Melléklet
37. Gróf Mercy Bánság térképe. Forrás: SZENTKLÁRAY, 1879, Melléklet
38. Bánsági telepesfalvak. Forrás: GRISELINI, 1780, II. kötet, I--II. tábla
39. Telepesház tervek a Bánságban. Forrás: GRISELINI, 1780, II. kötet, I--II. tábla
40. Bánsági telepesfalvak. Forrás: GRISELINI, 1780, II. kötet, I--II. tábla

KÉPEK

1. Johan Eiman: Der Deutsche Kolonist című munkájának címlapja

Conscriptio									
Nordbanarum Coloniarum in I. Regno					Hungariae Incolatum petentium				
Nomen	Patria	Acta	Religio	Condita, aut officium	Coleto vel liberato	Proles	Substantia	Casualia	Numero Personarum
Die 18. Aprilis 1784. s. numerantur									
Sebastianus Ramp	Dehoniae Episcopatus Silesiensi Pagus Silesia, civitas Silesia	30	Romana Catholica	Agricola, et horti cultor	liber	1. 2.	Nullam	Abhonorabilis: Act. III ^a Martii 1784.	5.
Georgius Branncker	Episcopatus Silesiensi in Arona.	35	?	Agricola	?	1. 2.	Nullam	Abhonorabilis:	8.
Petrus Blätling	Episcopatus Silesiensi in Sancto Petri.	38	?	?	?	1. 2.	50 Cor.	Abhonorabilis: Episcopatus Silesiensi: Act. II ^a Martii 1784.	8.
Petrus Burgard	Episcopatus Silesiensi in Silesia.	22	?	?	?		Nullam	Nullas.	2.
James Hayn	Episcopatus Borussiae in Kladau.	38	Augustana Confes. sive additio.	?	liber		Nullam	Abhonorabilis: Episcopatus Silesiensi: Act. II ^a Martii 1784.	1.
Georgius par Villpach	Episcopatus Borussiae in Darmstadtum.	37	?	Agricola et horti cultor.	liber		Animal III ^a B.	Nullas.	2.
Michael Hellerbaum	Episcopatus Silesiensi in Silesia.	28	?	Agricola, Musica cum horti cultor.	liber	2. 2.	Nullam	Abhonorabilis: Episcopatus Silesiensi: Act. II ^a Martii 1784.	11.
Habertus Vimbart	Episcopatus Silesiensi in Silesia.	28	?	Agricola et Mus. sive.	?	2. 2.	Nullam	Abhonorabilis: Episcopatus Silesiensi: Act. II ^a Martii 1784.	7.
Joel Adamus Kamp	Episcopatus Silesiensi in Silesia.	22	?	Agricola, horti.	?		?	Abhonorabilis: Episcopatus Silesiensi: Act. II ^a Martii 1784.	2.
Guillelmus Diederich Daus	Episcopatus Silesiensi in Silesia.	20	Methodus Evangelica, Agri. in adhibet.	?	?		?	Abhonorabilis: Episcopatus Silesiensi: Act. II ^a Martii 1784.	2.
James Seiwstein	Episcopatus Silesiensi in Silesia.	30	Romana Catholica	Sabios, Agri.	?		?	Abhonorabilis: Episcopatus Silesiensi: Act. II ^a Martii 1784.	2.
Die 19. Aprilis									
Friedrich Stemmelt	Episcopatus Silesiensi in Silesia.	31	Augustana Confes. add. Sextor.	?	?		?	Nullas.	2.
Abraham Kauer	Episcopatus Silesiensi in Silesia.	28	?	Agricola.	?		?	Abhonorabilis: Episcopatus Silesiensi: Act. II ^a Martii 1784.	2.
Blasius Stiel	Episcopatus Silesiensi in Silesia.	30	Romana Catholica	Agri. et horti cultor.	?	2. 2.	?	Abhonorabilis: Episcopatus Silesiensi: Act. II ^a Martii 1784.	6.
Nicolaus Luchs	Episcopatus Silesiensi in Silesia.	31	?	Agricola, horti.	?	1.	?	Abhonorabilis: Episcopatus Silesiensi: Act. II ^a Martii 1784.	3.
Georgius par Villpach	Episcopatus Silesiensi in Silesia.	37	?	Agricola.	liber		?	Abhonorabilis: Episcopatus Silesiensi: Act. II ^a Martii 1784.	11.
200.									
									39.

M. KIR.
ORSZÁGOS LEVÉLTÁR.

MAS UND KÖNIGL.
GEHEIMNES
FINANZAMT

Pro his 9. Familis capite
repetitis referre Act. I^a
Episcopatus Silesiensi: Act. II^a
Act. II^a Martii 1784.

2. A telepeslista első oldala 1784. április

MOL – Magyar Kir. Kancelláriai Levéltár – Acta generalia – A 39 – 6267/1784

N° 7720/784

2

Protocollum;
über das
Hungariz: Ansiedlungs-Geschäft;
vom 9ten Junii
1784.
anzufangen;

[Handwritten flourish]

M. KIR.
ORSZÁGOS LEVÉLTÁR.

3. II. József nyelvrendelete szerint a telepeslistákat 1784. július 9-étől németül vezették
MOL – Magyar Kir. Kancelláriai Levéltár – Acta generalia – A 39 – 11 093/1784

Extractus Protocolle

Ann Colonisten welche von 1ten Jan: 1785. bis früh im
Dato von hier aus abgezogen sind.

Mon	Familia	Personen
Januario		
Februario	54	78.
Martio	70	24.
Aprili	120	598
Majo	1847	8699
Junio	1154	5522
Julio	412	2075.
Augli	224	1594.
Septembri	209	958
Octobari	228	1524
Novembri	197	818
Decembri	13	24.
Summa		464321854

M. KIR.
ORSZÁGOS LEVÉLTÁR.

Quint Jun 18ten Dec 1785.

5. Összesítő táblázat a telepesek számáról 1785. december 18-án
MOL – Magyar Kir. Kancelláriai Levéltár – Acta generalia – A 39 – 15 591/1785

N ^o 105.	von Schmied Willingen in Willingen	30	halbfähig	Sin Föhler	mit Ehrl.	—	—	500	2.
N ^o 106.	Johann Adam Henderscher	24	2 ^e	Sin Lehmann	mit Ehrl.	—	—	250	2.
N ^o 107.	Wöhler Henderscher	30	2 ^e	2 ^e	mit Ehrl.	1	—	100	3
N ^o 108.	Johann Henderscher	25	2 ^e	Sin Lehmann	mit Ehrl.	—	—	200	2.
N ^o 109.	Johann Ulrich	20	2 ^e	2 ^e	mit Ehrl.	—	—	60	2.
N ^o 110.	Offizier Niederwieser	24	2 ^e	2 ^e	mit Ehrl.	—	—	10	2
N ^o 111.	von Luzer Rüdt	22	2 ^e	Sin Lehner	mit Ehrl.	1	1	—	1.
N ^o 112.	von Burgsind Herold	44	2 ^e	Sin Lehmann und Lehner	mit Ehrl.	2	1	—	5

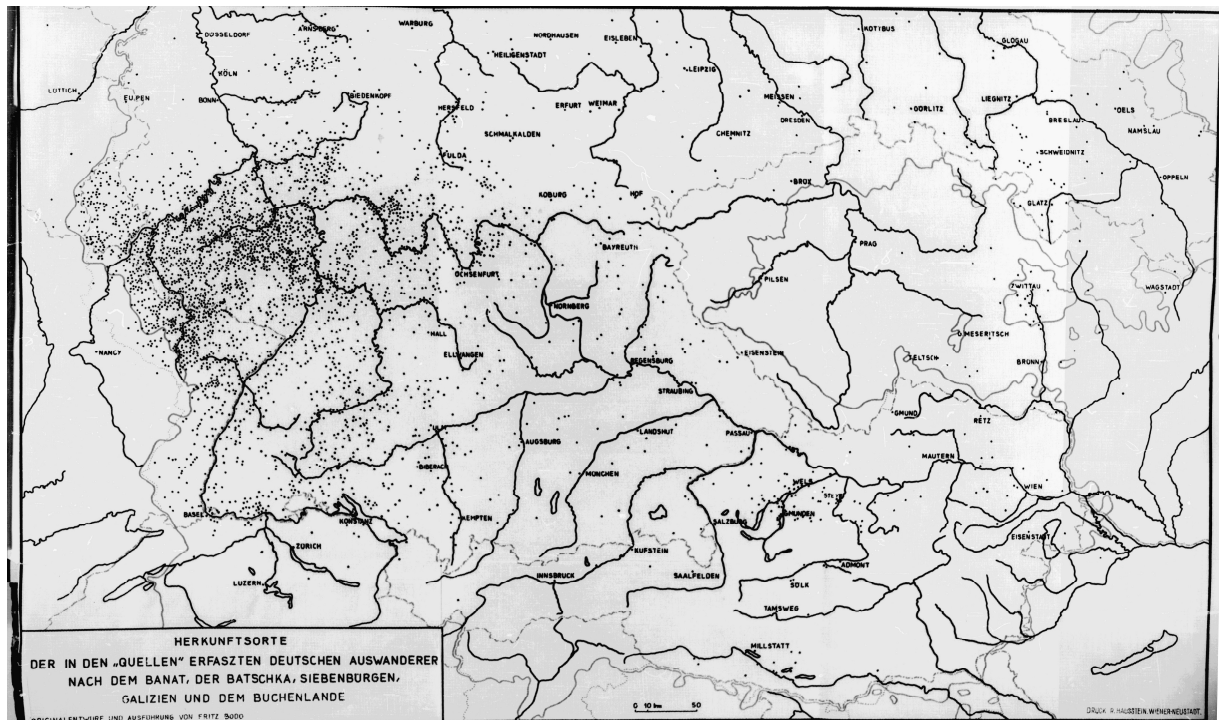
8. Telepeslista. MOL – A 39, 15 591/1785

A lista utolsó sorában, 112-es sorszám alatt szerepel Sebastian Herold földműves és pék telepes neve, aki Burgsind településről (Franken) származott, 44 éves, római katolikus, nő, két fiával és egy lányával érkezett. A család a Tolna megyei Németkéren telepedett le. A listán szereplő fia sírja megtalálható a németkéri római katolikus temetőben. Fényképét lásd a következő lapon!

9. A németkéri temető. Itt található az 1864. januárban, 89 éves korában elhunyt Johan Herold sírja, aki 10 éves korában apjával és családjával együtt érkezett Németországból. A temetőben ez az utolsó olvasható sírkő, ahol az elhunyt bizonyítottan még az óhazából érkezett

10. Franz Wilhelm és Josef Kallbrunner sematikus térképe a telepések németországi származási helyéről. Megjelent: WILHELM – KALLBRUNNER, 1936

11. A jozefinista telepítés egyik színtere, a Bácska, a mai Vajdaságban

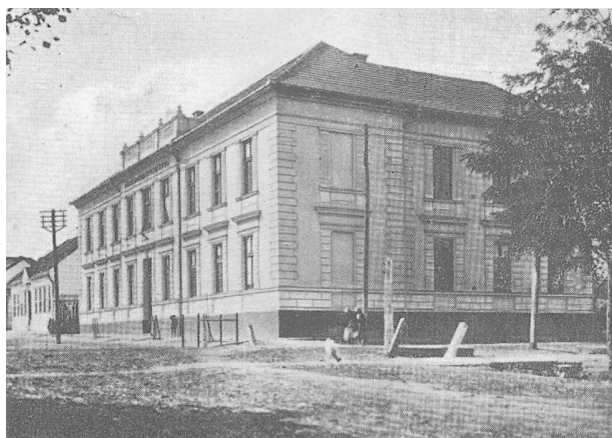
12--13. Telepház az 1930-as években Németkércen és Dunakömlődön

14. Dunakömlődi utca az 1910-es évekből

**15. Németkérci egykori telepház a 21. században,
ma falumúzeum**

16. A németkéri „emeletes iskola” az 1930-as években

17. A németkéri „emeletes iskola” 2010-ben

18. Németkéri temető, 19. századi sírok

19. A telepések által épített németkéri római katolikus templom

**20. Aki megúsza a kitelepítést 1945 után,
a németkéri magyar férj mentesítette**

**21. ... és akik nem,
kitelepítés 1946-ban**

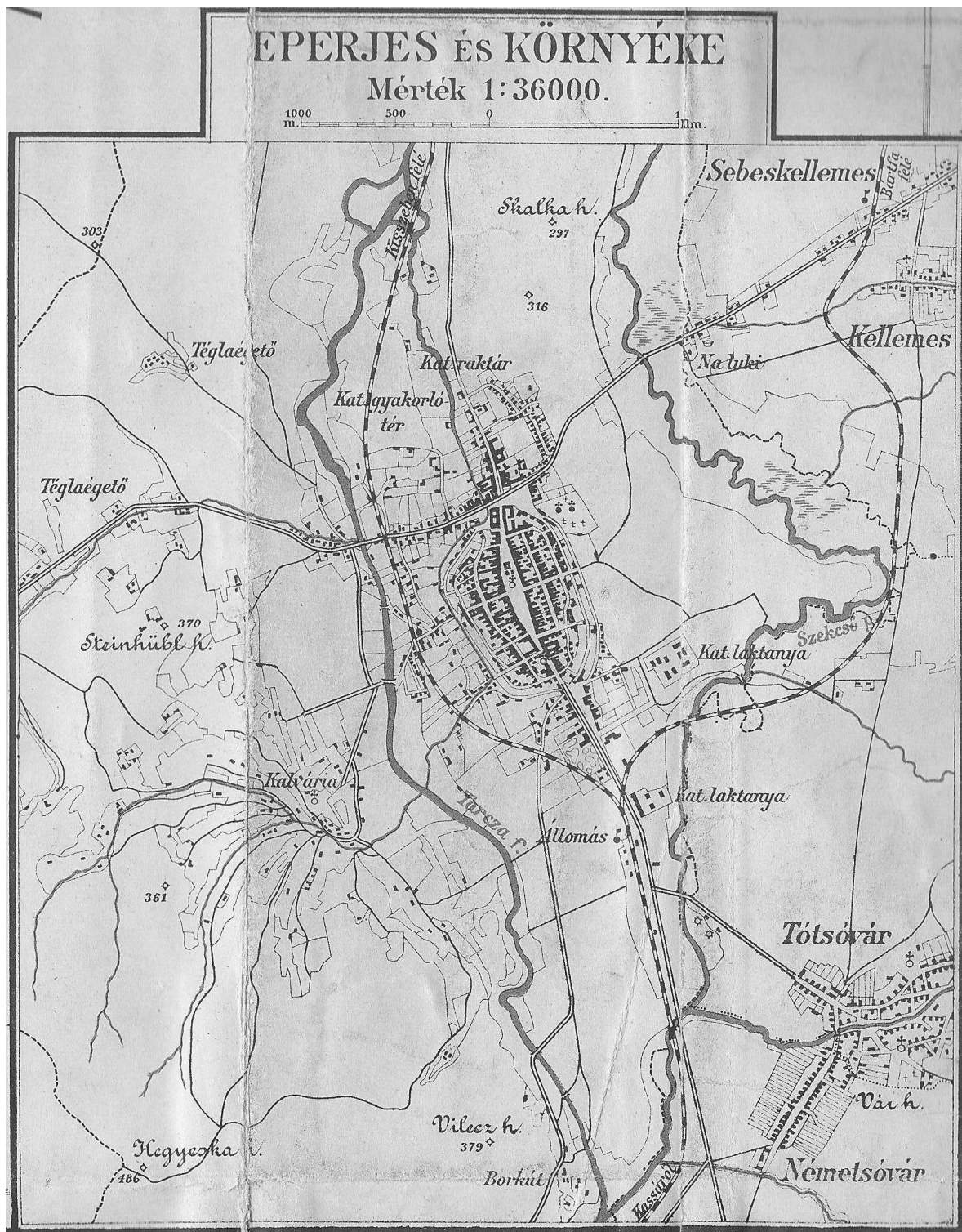
22. Telepesház udvara Németkéren, Falumúzeum

23. Tótsóvár a 19. század végén.

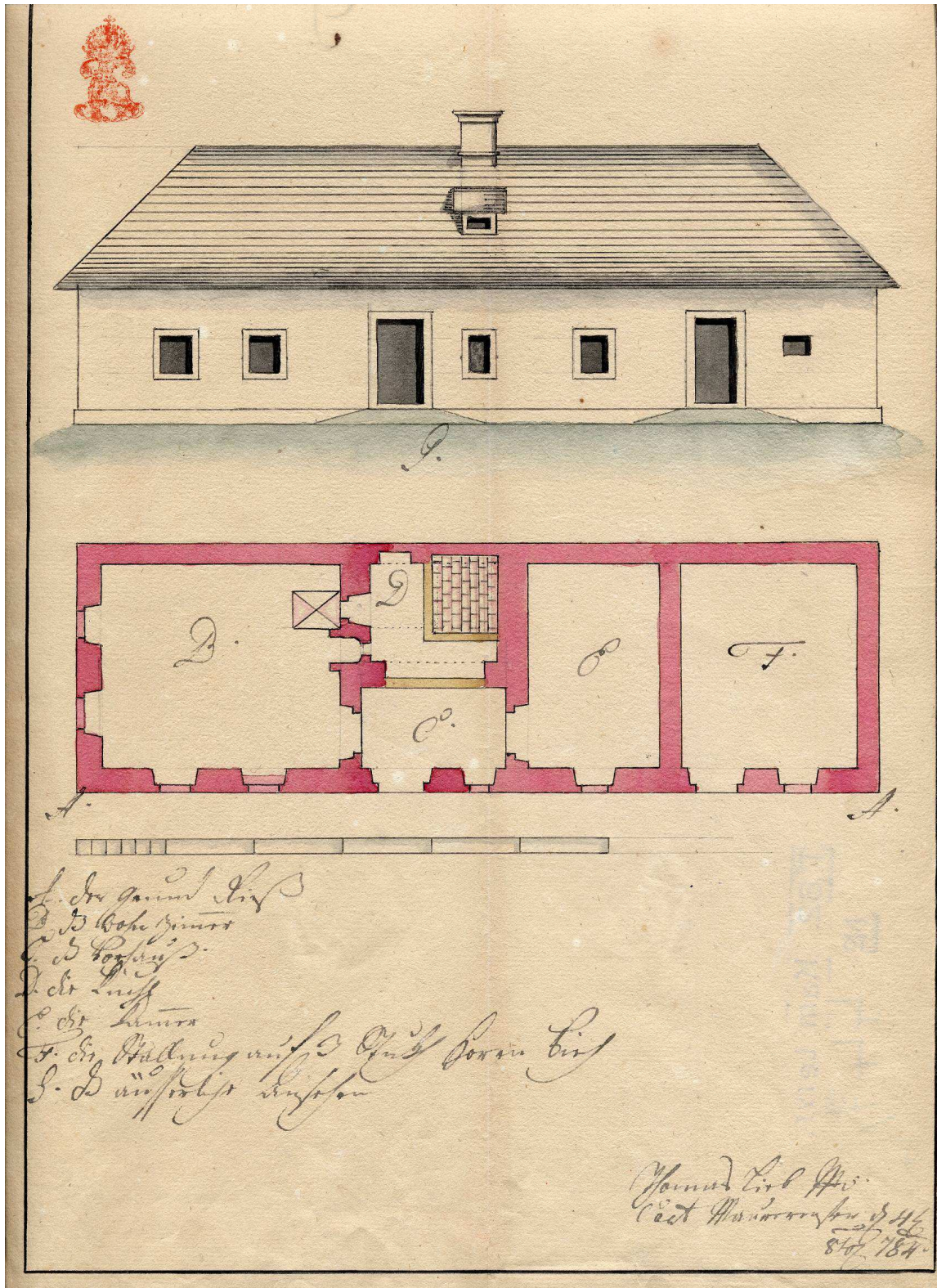
Forrás: Az Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képben. Felső-Magyarország. Budapest, 1900
A patak jobb partján, a kép bal oldalán látható épület sóraktár volt, üzletekkel, a patak bal partján, a kép jobb oldalán a 19. század legelején épült sófőzőház.

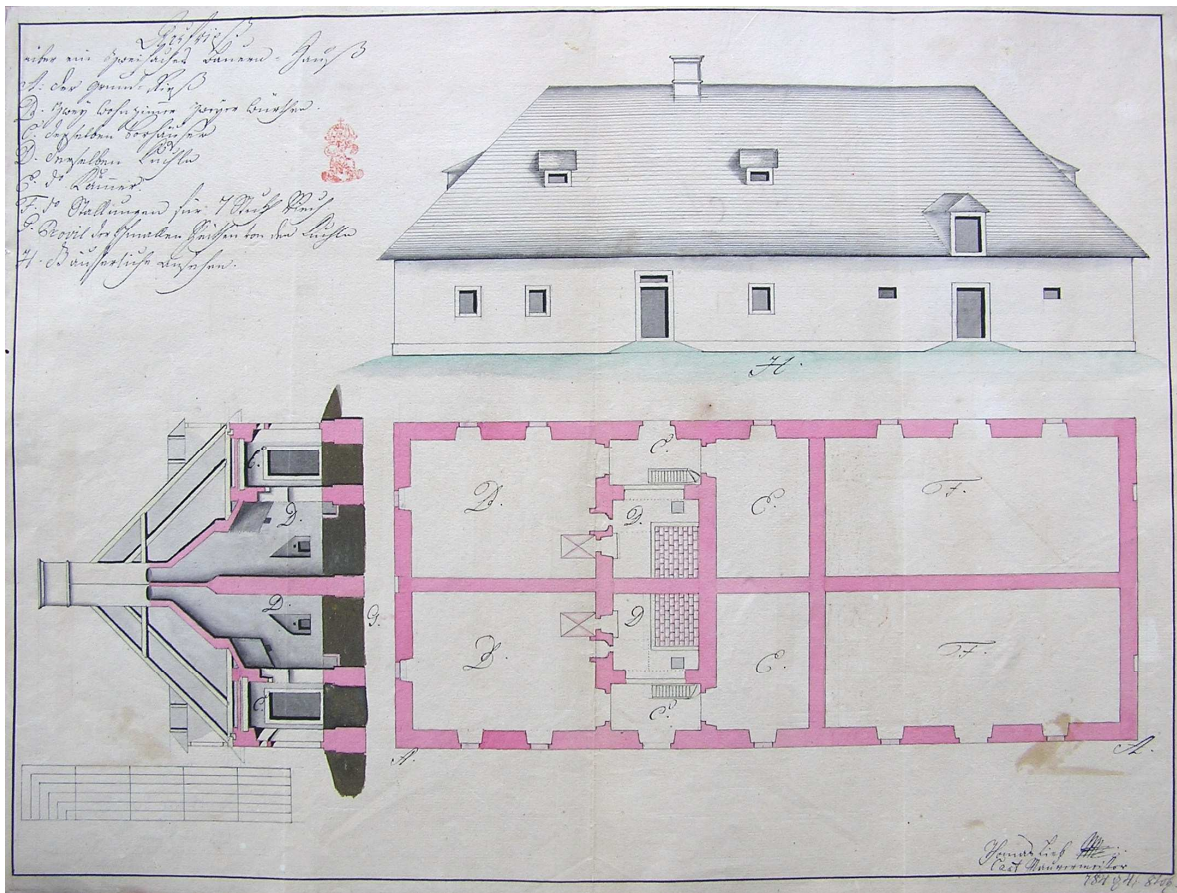
24. Eperjes, Tótsóvár és Németsóvár 1910-ben. Még jól kivehető a németsóvári rendezett egyutcás telepesfalú, összeépülve Tótsóvárral, a házakhoz kimért telkekkel a Várhegy alatt.
Forrás: TÓTH, 1912, III. kötet. Melléklet

25. Sóvári telepesház terve
 MOL – T 62, 447. 1.

26. Ikerház terve a sóvári uradalom számára

(Nem valósult meg)

MOL – T 62, 447. 2.

27. A dunakömlődi dombok a Bottyán-várból nézve, 2010-ben

28. A telepések által 1826-ban a szőlőhegy oldalába épített templom Dunakömlődön

29. Egykori német telepház Dunakömlődön, 2010

Specificatio

Sensus Quarterialis ac pecunie pro Regnis Hungaricis pro infra scriptis Colonis
 rum familiis apud Regem Incolam mensuratis in quarteriario ab 1° 19to mo 93
 20to Mensis eiusdem 1788 pervenisse, ut post

Fami lia N ^o	Nomina Patrum Familias a 1 ^o mo 93 pro 30. diebus	Perso na Adul. et.	In quarteriario ab apud Incolam.	Expensas Annum ab 1 ^o 19 ^{to} Compendio	
				fl.	ct.
1	Joannes Kron	2	apud Mercenarios	1	—
2	Rubertus Kron	2	apud do	1	—
3	Jacobus Fur	3	apud Laurentium Surlar	2	20
4	Margareta Peronin	3	Georgium Batacz Colonum	1	20
5	Joannes Schiffer	3	Michaellem Szecy do	1	20
6	Philippus Friedrich	3	Jur Kanyam Viduam	1	20
7	Josephus Frier	2	Georgium Vanko	1	—
8	Nicolaus Kneip	3	Laurentium Suchar	1	20
9	Petrus Eslinger	2	Adamum Szecy Colonum	1	20
10	Jacobus Gerhardt	2	Joannem Guretko do	1	20
11	Joannes Wolle	2	Stomam Paltun Inquilin	1	—
12	Nicolaus Kefler	2	Georgium Horvan	1	—
13	Valentinus Kraus pro 15. diebus	1	Stavary	—	15
14	Joanna Buschaker pro 30 diebus	2	Lutacs Joannem	1	—
15	Adamus Rudolf pro 15 diebus	1	Georgium Szekel Colonum	—	15
16	Christianus Kefeller do	1	do do	—	15
17	Vidua Dierich pro 30. diebus	2	Jacobum Benko Inquilin	1	—
18	Joannes Ebenhard do	2	Joannem Szekel do	1	—
19	Henricus Schmidt do	2	Michaellem Horvan	1	—
20	Petrus Kovacs Kemer do	2	Raca maritimanam	1	—
21	Joannes Busch do	4	Joannem Sienko Venem Col	2	—
22	Petrus Zaha pro do	2	Andream Hajduz Colonum	1	20
23	Conradus Bayer do	4	Georgium Olyka Colonum	2	—
24	Theodorus Carpentier do	2	Joannem Barros Colonum	1	—
25	Henricus Mész do	2	Stephanum Mész Colonum	1	—
26	Michael Szecy do	2	Stephanum Kutas do	1	—
27	Philippus Szecy do	2	Havrilam Colonum	1	—
28	Peter Carpentier do	1	Joannem Janovik Colonum	1	20
29	Antonius Tefler do	2	Georgium Rodusz do	1	—
30	Henricus Huer do	3	Georgium Bochaca do	1	20
31	Peter Schuckes do	3	Michaellem Olyka Colonum	1	20
32	Michael Schlaub do	2	Andream Stavary do	1	—
33	Abrahamus Baumert do	4	Georgium Kolvodka do	2	—
34	Michael Renger do	3	apud Mercenarium	2	20
35	Leocadius Bonny do	2	Joannem Szecy Colonum	1	—
36	Andreas Ley do	2	Joannem Olyka Colonum	1	20
	Summa	92	Summa	45	15

140

30. Sónári összeírás. A telepések ideiglenes elhelyezése magyar családoknál
 MOL – E 330, 5. tétel, 140. f.

Inscriptio
 Neo-Coloniarum ad Reg. Generale Dnum Sova' die 8^a 1785
 Adventorum

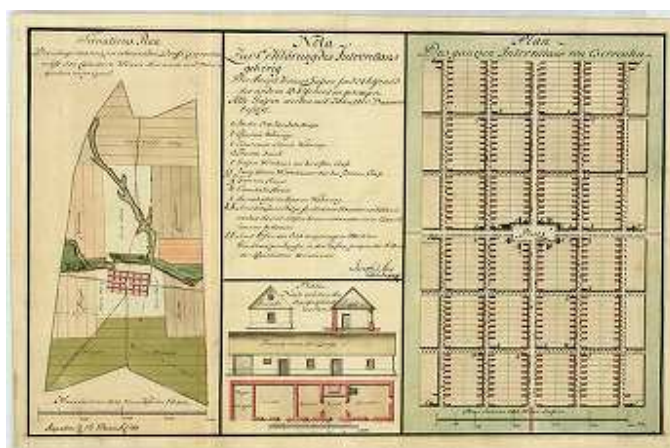
Familia Nro	Nomina & Cognomina	Aras	Comptia		Comptia	
		Annorum	pro 10. dieb	Frugum	Moer	
		Nro	Rt	St	Media	Mosca
1 ^a	Joannes Kron	12	-	20	1/2	
	Uxor Anna Carolina	20	-	20	1/2	
	Filium Joannem	12	-	10	1/4	
	Joannem Ruberum	2	-	10	1/4	
2 ^a	Ruberus Kron	50	1	20		1 1/2
	Filium Joann: Adamum	14	-	10	1/4	
	Filiam Gertrudem	20	-	20	1/4	
	Jo: Mariam Elisabetham	12	-	10	1/4	
3 ^a	Jacobus Fur	30	1	-		1 1/2
	Uxor Maria Carolina	25	-	20	1/2	
	Petrus	8	-	10	1/4	
	Joannes Petrus	5	-	10	1/4	
	Mater Anna Maria	55	-	20	1/2	
	Soror Carolina	23	-	20	1/2	
	Familij Jacobus	24	-	20	1/2	
4 ^a	Margareta Kronin	18	2	-		3
	Joannes Kron	13	-	20	1/2	
	Anna Maria	13	-	20	1/2	
	Maria	16	-	20	1/2	
	Pulchra	11	-	10	1/4	
	Barbara	5	-	10	1/4	
5 ^a	Joannes Schifer	13	1	20		2 1/2
	Uxor Carolina	32	-	20	1/2	
	Joannes	18	-	20	1/2	
	Jacob	15	-	20	1/2	
	Antonius	10	-	10	1/4	
Anna Eva	12	-	10	1/4		
6 ^a	Philippus Trubel	14	1	40		2 1/2
	Uxor Anna Maria	34	-	20	1/2	
	Joannes Adamus	2	-	10	1/4	
	Elisabetha	8	-	10	1/4	
	Maria Carolina	11	-	10	1/4	
	Familij Joannes	11	-	20	1/2	
		1	20		2 1/2	
		8	110		12	

31. Sova'ri összeírás családonként, 1785. szeptember 8.
 MOL - E 330, 5. tétel, 120. f.

32. Telepések szállítóhajója a 18. századból.
 Forrás: DIE DONAUSHWABEN, 1987, 248. p.

33. Cservenka (Bács-Bodrog vármegye) telepítési térképe
 MOL – S 11, No 1183

Von Seiner Röm. Kaiserl. zu Ungarn und Böhmeim Königl. Apostolischen
Majestät, Erzherzogs zu Oesterreich, &c. &c. Unfers allergnädigsten Herrn

wegen: wird allen geistlichen und weltlichen, wie auch Militär - Obrigkeiten, durch diesen Paß zu erkennen
gegeben, daß Vorweiser desselben *Abraham Baummer von Maribor* im Jahr 1785
50 Jahre alt, hochwürdig, mit einem Orden, 1 Sohn und 3 Töchtern von *Maribor*
wird, seiner *Passirung* erlaubt

in das Königreich Ungarn, über *Ungarn*
zur Ansiedlung abzugeben habe: Und daher Seiner Kaiserl. Königl. Apostol. Majestät gnädigster
Befehl hiemit ergehe, vorgedachten *Abraham Baummer* mit den Seinigen
unaufgehalten passiren zu lassen, auch selben nach den Ort seiner Bestimmung, und auf sein An-
suchen zur Beförderung seiner Reise allen Vorschub zu erweisen, und nöthigenfalls zu verfügen, daß
ein gleiches von ihren Untergebenen geschehe. Decretum per Sacram Caesareo-Regiam
Apostolicam Majestatem in Consilio Cancellariae Regiae Hungarico-Transil-
vanicae - Aulicae. Wien, unter Seiner Majestät aufgedruckten geheimen königl.
ungarischen Insignel den *20ten Sept 1785*

Joseph I. Kaiser
Joseph I. Kaiser

Joseph I. Kaiser

Joseph I. Kaiser
zu Wien
ausgegeben
Joseph I. Kaiser

Joseph I. Kaiser

hat sich bey dem Königl. Collegio zu Pest zu melden.

34. Abraham Baummer sóvári telepes útlevelének előlapja, 1785. szeptember 20.

MOL – E 330, Passuales, No 14

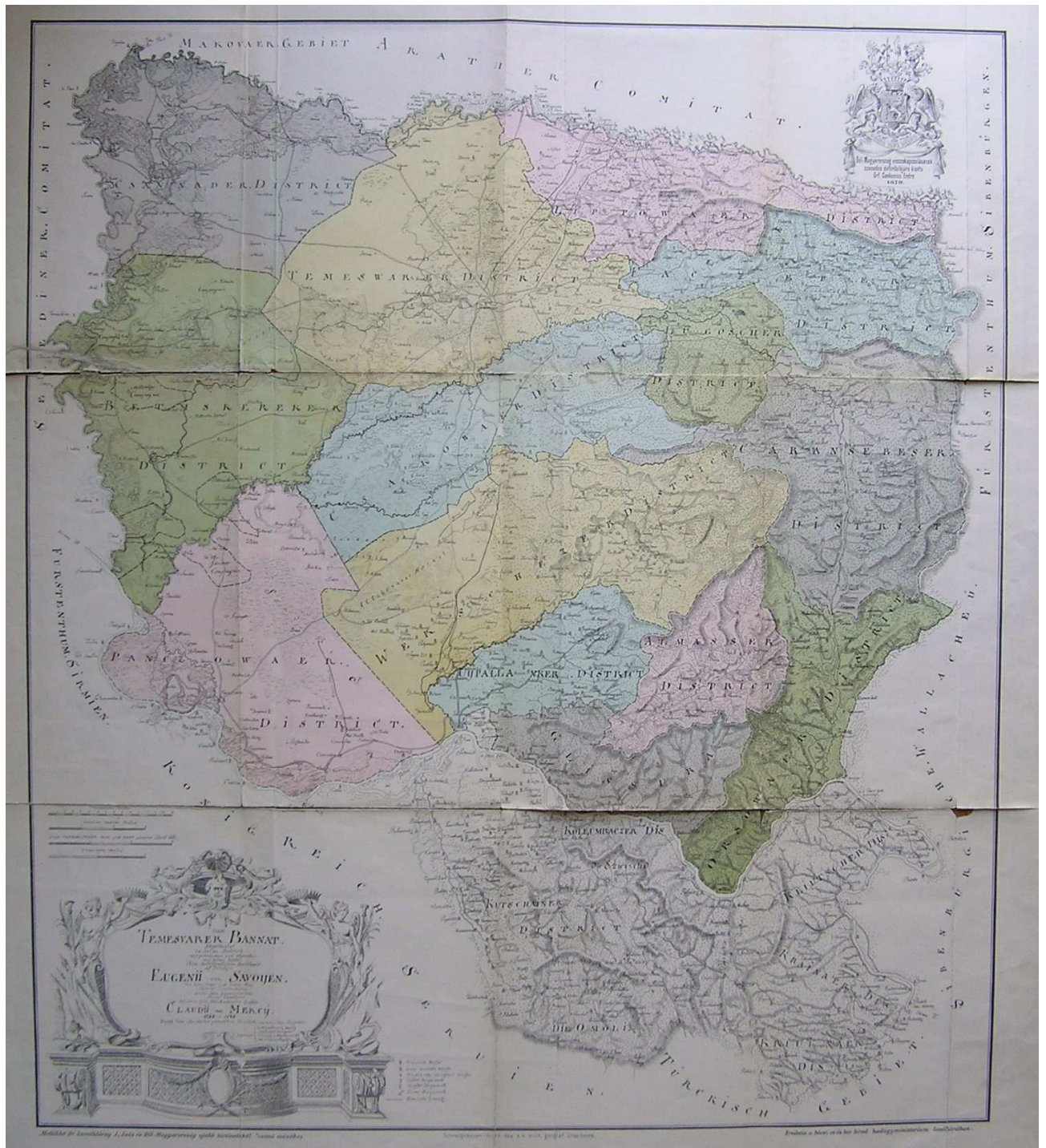

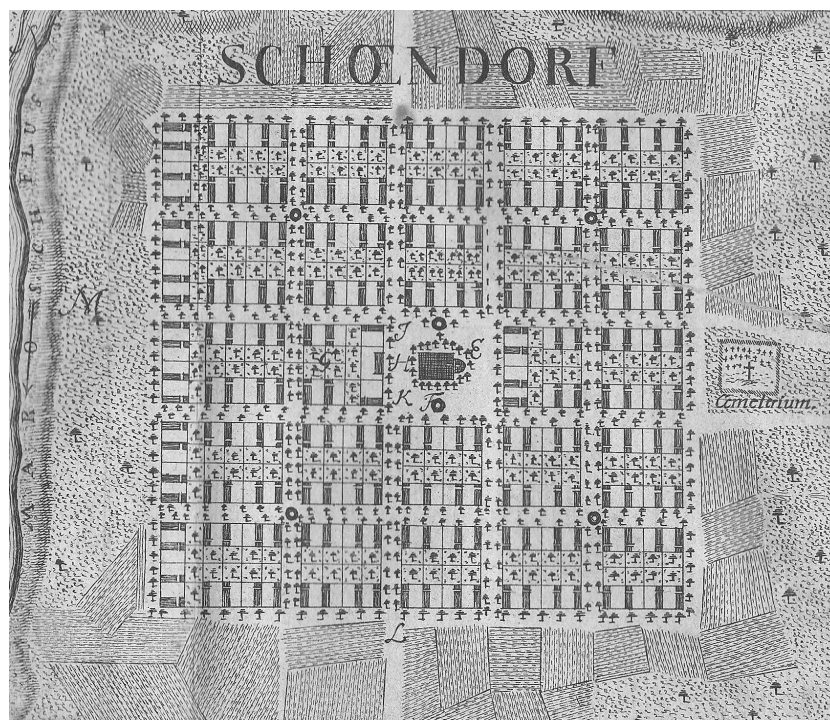
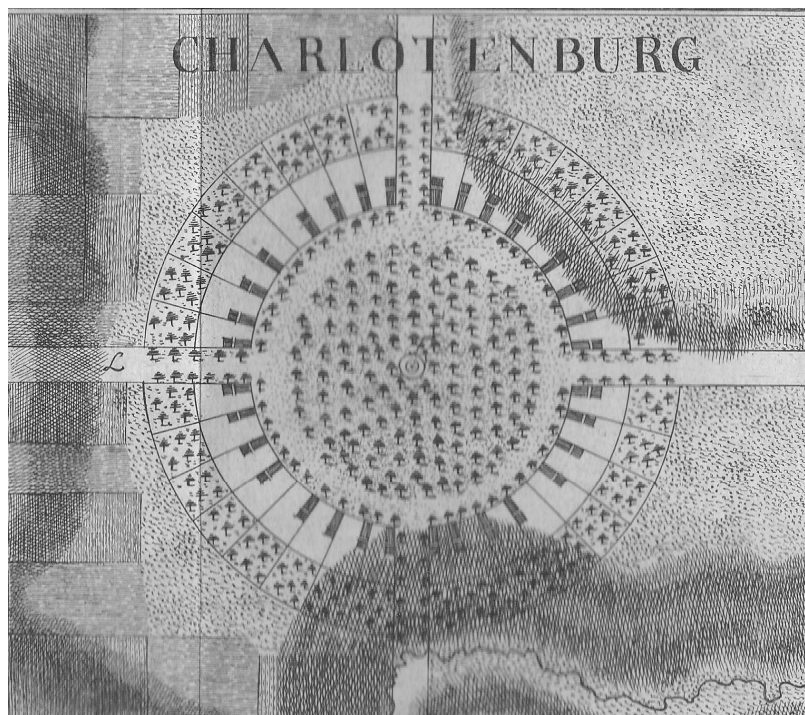

36. A Bánság térképe 1780-ban
 Forrás: GRISELINI, 1780, Melléklet

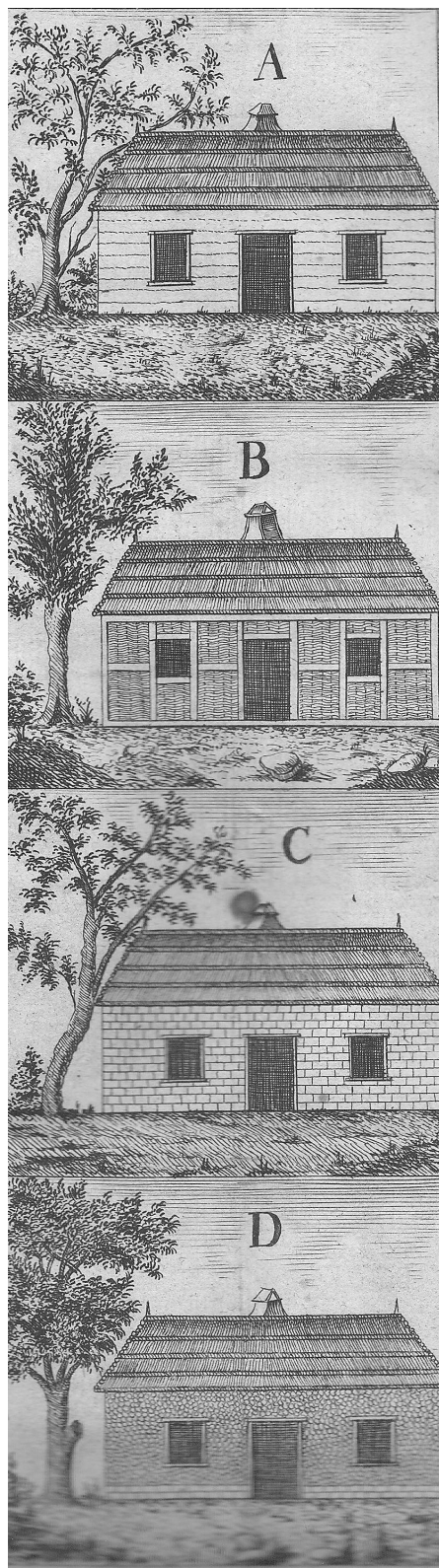

37. Gróf Mercy Bánság térképe
 Forrás: SZENTKLÁRAY, 1879, Melléklet

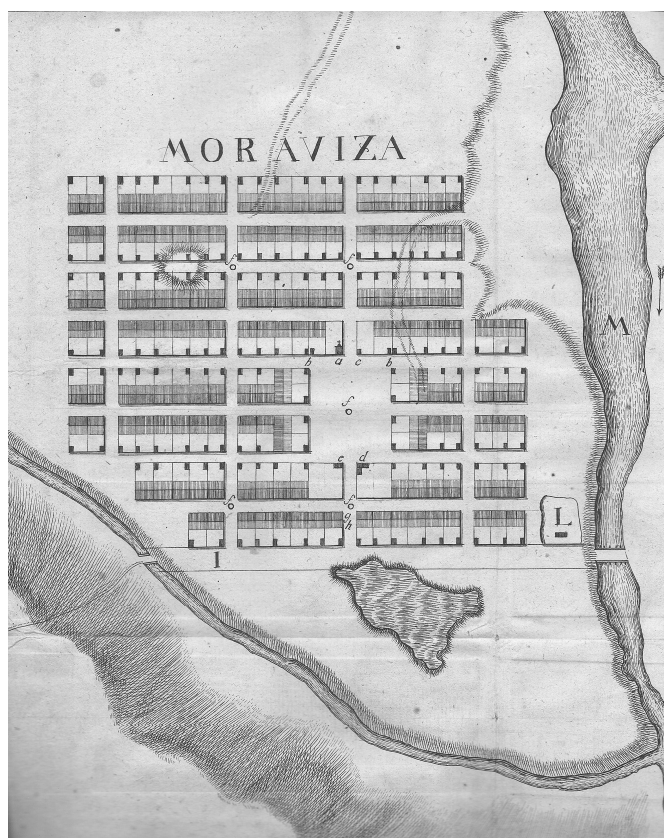
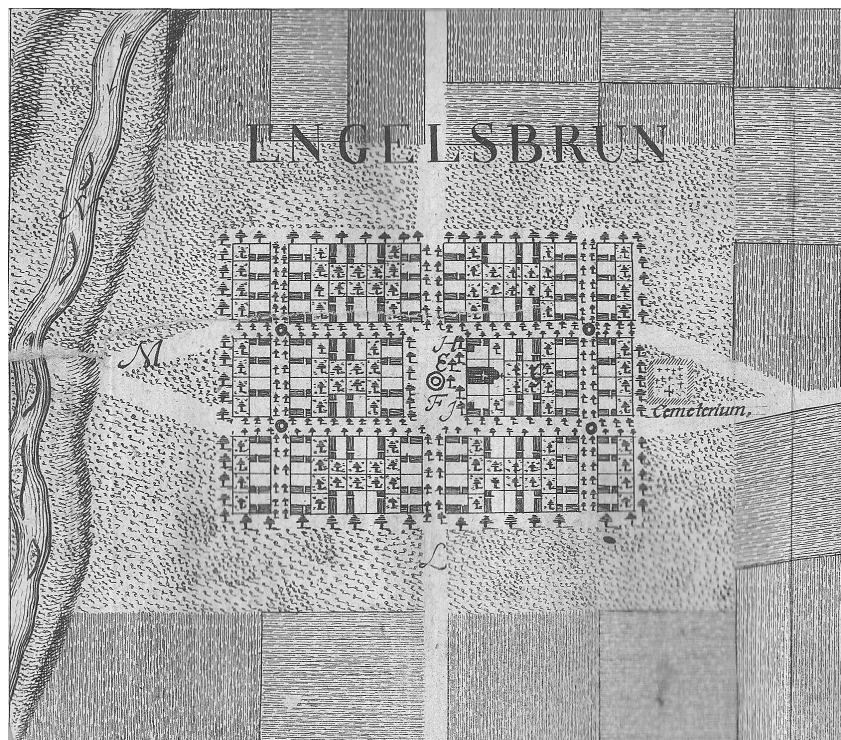

38. Bánsági telepese falvak. Forrás: GRISELINI, 1780, II. kötet, I-II. tábla

39. Telepház tervek a Bánságban. Forrás: GRISELINI, 1780, II. kötet, I--II. tábla

40. Bánsági telepésfalvak. Forrás: GRISELINI, 1780, II. kötet, I--II. tábla

SUMMARY

The demographic documentation of the 34 thousands immigrants within 7600 family arrived in Hungary from Germany between 1784 and 1787 as it follows:

In the National Archive of Hungary there is the full list of 5057 of the 7600 head of the families, therefore it is possible to make a detailed statistical analysis of the full group regarding the family structure, the age of the head of the family, their religion, origin, skills and financial situation. This is the outcome of the research:

1. Most of the immigrants arrived with family. 84.7% of the heads of the families were married, 9% were single and 5.7% were widowed.

2. The population mostly contained young or middle age people. 64.4% of the heads of the households were from the age group of 25-44 years. The largest number: 17.7% of the whole population was between 30-34 years. The under 20 and the over 65 years old settlers numbers are insignificant (0,5%). The young ones were listed as not married members of the families, and the older ones were counted as a member of bigger families.

3. Most of the immigrants had 2-3 children. The average number of children among the settlers was 2.56 children/family. Despite the high number of children, it was quite high numbers of the childless families, the total ratio is 18.1%, half of them under 30 years of age.

4. Most of the immigrants came from German provinces. Including Lorraine and Alsace, Pfalz, Trier and Saarbrücken, 42% of the people came from these provinces.

5. The religion of the newcomers varied. 68% was Roman Catholic, but third of them was Protestant. The "Edict of Tolerance" of Joseph II gave right to practice different religion, that is why so many protestant came from Germany to the country. Beside the large number of Lutherans (24.4%), unexpectedly numerous group was the Calvinists (6.3%).

6. The immigrants were mostly peasants, but there were many different craftsmen as well. They primarily catered for local needs.

7. Most of the newcomers did not have money. By the list of their financial conditions we can verify that they came from a life of poverty.

8. The 7600 families spread all over the country, but they settled mainly to the south part of Hungary, such as Bacska and Banat.

9. Because of the historical turmoil of the last 200 years in that area this population, in different times and different reasons almost totally disappeared (Bacska), absorbed (Sovar) or emigrated (Banat) from their original 1780's residence. In Sovar in the Slovak surroundings the German population disappeared by the turning of the 20th century. In Tolna County the population flourished until after the WW II although their language changed. After WW II they suffered mass displacement. In Bacs-Bodrog County and in Banat their presence continued to diminish due to the fall apart of the historical Hungary, then after the WW II they also disappeared.